

ΣΧΟΛΗ Ε.Υ.Π.
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ:

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΗ – ΜΕΓΑΛΟΥΠΟΛΗ

ΚΟΥΡΤΙΔΗ ΚΥΡΙΑΚΗ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2003

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελ.1
Εισαγωγή	σελ.2
Κεφάλαιο 1	
A.Από το Homo Sapiens εως την γεωργική επανάσταση	
I.Αρχαία Πόλη-Υπαιθρος	σελ.3-15
II.Μεσαιωνική Υπαιθρος	σελ.15-17
1.Η επικράτηση του τιμαριωτικού συστήματος	σελ.17-21
2.Περιγραφή του Τιμαρίου	σελ.21-25
III.Μεσαιωνική Πόλη	σελ.25-35
B.Γεωργική Επανάσταση	σελ.35-42
1.Μεταβολές στην Ευρωπαϊκή ιδιοκτησία γης	σελ.42-48
Κεφάλαιο 2	
I.Εξέλιξη πόλης	σελ.49-53
II.Ο πιο εκτεταμένος καταμερισμός εργασίας.Η μεγάλη Βιομηχανία	σελ.53-68
III.Τραπεζικό σύστημα	σελ.68-75
IV.Κοινωνική Ασφάλιση	σελ.75-77
V.Αστυφιλία	σελ.78-81
VI.Μετανάστευση	σελ.81-86
Κεφάλαιο 3	
I.Μεγαλουπόλεις	σελ.87-88
II.Μεγαλουπόλεις-Μεγάλα προβλήματα	σελ.88-89
1.Μεγαλουπόλεις-Φυσικές καταστροφές	σελ.89-91
2.Μεγαλουπόλεις-Αγορά εργασίας	σελ.91-92
3.Νερό και Υγιεινή	σελ.92-93
4.Συγκοινωνίες	σελ.93
5.Σίτιση	σελ.93-95
III.2006:Η Αστική πρωτιά	σελ.95-96
IV. 1.Σάο Πάολο,Βραζιλία	σελ.96-99
2.Μπανγκόκ,Ταϊλάνδη	σελ.99-100
3.Λάγκος,Νιγηρία	σελ.100-102
4.Χαιντεραμπάντ,Ινδία	σελ.102-104
5.Ρίο ντε Τζανέιρο,Βραζιλία	σελ.104-107

V.Ανεπτυγμένες σύγχρονες Μεγαλουπόλεις	σελ.107-110
VI.Εκτίμηση για την Παγκόσμια παροχή νερού και εγκαταστάσεων Υγιεινής	σελ.110-111
Κεφάλαιο 4	
Συμπεράσματα – Παρατηρήσεις	
I.Το μέλλον της Μεγαλούπολης	σελ.112-116
II.Κλειδιά για τις λύσεις	σελ.116-118
Φωτογραφικό Υλικό	σελ.119

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι σύγχρονες Μεγαλουπόλεις αναμφισβήτητα αποτελούν μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα. Από όταν πρωτοεμφανίστη-

καν οι πόλεις, γύρω στο 3000 π.Χ., δεν έπαψαν να αποτελούν το επίκεντρο κάθε δραστηριότητας: εκεί βρίσκονταν τα Ιερά, το Δικαστήριο, η αγορά, το Πανεπιστήμιο. Για όποιον είχε και την ελάχιστη προσωπική φιλοδοξία δεν υπήρχε άλλη επιλογή από το να μείνει στην πόλη. Τα αστικά κέντρα αποτελούν τους παραδοσιακούς τροφοδότες του πολιτισμού.

Καθώς μεγαλώνουν και συνεχώς προσελκύουν ανθρώπους στα αστικά κέντρα τους, οι Μεγαλουπόλεις παίζουν πια πρωταγωνιστικό ρόλο στην εποχή μας. Μαζί τους όμως ορθώνονται και πολλά καίρια ζητήματα που ο τρόπος χειρισμού και αντιμετώπισης τους θα κρίνει το μέλλον του πλανήτη μας. Αυτά τα ζητήματα είναι ο υπερπληθυσμός, η μόλυνση του περιβάλλοντος, η αστυφιλία, οι κοινωνικές αναταραχές, η εξάντληση των φυσικών πόρων, η ερήμωση της υπαίθρου εξαιτίας της εκβιομηχάνισης της γεωργίας, η μετανάστευση, η κοινωνική αντίθεση μεταξύ πλουσίων και φτωχών που παρουσιάζεται έντονα στις αναπτυσσόμενες Μεγαλου- πόλεις, η ανεργία.

Με σωστό σχεδιασμό, προγραμματισμό και συνετή αξιοποίηση των πόρων και του πολυπληθούς ανθρώπινου δυναμικού, η εκάστοτε εξουσία των Μεγαλουπόλεων θα καθορίσει, σε ένα βαθμό, το χαρακτήρα του 21^{ου} αιώνα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με αυτή την πτυχιακή εργασία,θέλησα να διερευνήσω την εξέλιξη και την πορεία των πόλεων από όταν πρωτοεμφανίστηκαν,την επιρροή τους στην κοινωνική,πολιτισμική και οικονομική ζωή του ανθρώπου καθώς και την σημερινή κατάσταση των σύγχρονων Μεγαλουπόλεων που αποτελούν πλέον σημαντικό παράγοντα της κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης ολόκληρου του πλανήτη.

Η εργασία μου αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια.

Το πρώτο κεφάλαιο περιλαμβάνει ιστορική αναδρομή της πόλης,την αμφίδρομη σχέση με την ύπαιθρο καθώς και την αντίθεση πόλης-υπαιθρου ανά τους αιώνες.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζω την εξέλιξη της πόλης,με την ανάπτυξη της βιομηχανίας,την αστυφιλία,την μετανάστευση και την κοινωνική κατάσταση των ανθρώπων που κατοικούν σε αυτές.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζω την εικόνα των σύγχρονων μεγαλουπόλεων στον αναπτυσσόμενο αλλά και ανεπτυγμένο κόσμο και τον χειρισμό ζητημάτων όπως η έλλειψη νερού, υγιεινή,συγκοινωνίες,σίτιση,αγορά εργασίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο περιέχει συμπεράσματα και παρατηρήσεις για το μέλλον και την πορεία των Μεγαλουπόλεων καθώς και προτάσεις για λύσεις στα καίρια προβλήματα της μεγαλούπολης.

Στο τέλος της εργασίας,παραθέτω φωτογραφικό υλικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

A. Από το HOMO SAPIENS έως τη Γεωργική Επανάσταση

ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ

Η εξελεκτική πορεία του ανθρώπου από το Homo Sapiens έως το σύγχρονο άνθρωπο της δυτικής κουλτούρας μεταφράζεται εκτός των άλλων και με τη μετάβαση από τις πρωτόγονες μορφές κοινωνίας στις πιο αναπτυγμένες.

Έτσι, έχουμε την παλαιολιθική εποχή στην οποία τα εργαλεία και τα όπλα κατασκευάζονταν από ακατέργαστη πελεκημένη πέτρα τη νεολιθική εποχή κατά την οποία τα πέτρινα όπλα και εργαλεία λειαινόνταν την εποχή του χαλκού όπου επικρατούσαν τα χάλκινα εργαλεία και όπλα και τέλος την εποχή του ορείχαλκου και του σιδήρου.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα του πρωτόγονου ανθρώπου ήταν να απελευθερωθεί από τις ανάγκες του, να επεκτείνει δηλαδή τον έλεγχο του στο φυσικό περιβάλλον τόσο ώστε να μπορεί να εκμηδενίζει την απειλή της επικείμενης λιμοκτονίας. Αυτό σήμαινε, πρώτο, ότι έπρεπε να έχει καλύτερα εργαλεία και όπλα και δεύτερο, ότι έπρεπε να παράγει τα τρόφιμά του και όχι να τα συλλέγει. Και τα δύο αυτά πράγματα είχαν κρίσιμη σημασία για την οικονομική πρόοδο, αλλά εκείνο που έδωσε το όνομά του στους πρώτους αιώνες της ιστορίας ήταν το υλικό που χρησιμοποιούνταν σε κάθε εποχή για την κατασκευή των εργαλείων και των όπλων.

Μεταξύ 10.000 και 8.000 χρόνια π.Χ. η συλλογή τροφίμων και το κυνήγι στα Νότια της Μεσογείου και της Εγγύς Ασίας δεν επαρκούσαν ως προμήθεια τροφής. Η ανάγκη της επιβίωσης οδήγησε τον άνθρωπο στην καλλιέργεια των

δημητριακών και την εξημέρωση των ζώων. Δηλαδή στην παραγωγή της τροφής του. Αυτό είχε ως συνέπεια την ανάπτυξη για πρώτη φορά της καλλιέργειας σε μόνιμο τόπο, γεγονός που αποτέλεσε μία από τις μεγαλύτερες τεχνολογικές επαναστάσεις όλων των εποχών. Με την έναρξη της καλλιέργειας σε μόνιμο τόπο ο άνθρωπος μπαίνει στη νεολιθική εποχή. Όσο όμως σημαντική κι αν ήταν η γεωργική επανάσταση της νεολιθικής εποχής, δεν ήταν τόσο αποδοτική ώστε να δίνει μεγάλα αποθέματα ή να προκαλέσει καταμερισμό της εργασίας. Τα τρόφιμα ήταν πολύ ευπαθή και δεν μπορούσαν να αποθηκευτούν για πολύ καιρό. Τα εργαλεία ήταν πολύ πρωτόγονα και αφού ο καθένας μπορούσε να φτιάξει μόνος του τα εργαλεία που χρειαζόταν δεν υπήρχε λόγο για καταμερισμό της εργασίας. Τα μεταφορικά μέσα ήταν ακατάλληλα ακόμα για να επιτρέψουν τη διεξαγωγή εμπορίου σε μακρινές αποστάσεις, γιατί ο άνθρωπος δεν ήξερε ακόμα να χρησιμοποιεί τη ζωική ή τη μηχανική ενέργεια. **(Clough S. Και Rapp R., 1979)**

Σύμφωνα με τον Γκόρντον Τσαϊλντ η γεωργική επανάσταση της νεολιθικής εποχής την οποία ονομάζει και τροφοπαραγωγική θεωρείται το σημείο όπου πραγματοποιείται το πέρασμα από την αγριότητα στη βαρβαρότητα. Το πέρασμα από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό (σύμφωνα με τον Τσαϊλντ) πραγματοποιείται γύρω στο 5.000 π.Χ. και είναι η εμφάνιση του μη γεωργικού μόνιμου οικισμού, δηλαδή της πόλης που θεωρείται η δεύτερη μεγάλη τομή, η αστιακή επανάσταση. **(Τσαούσης Δ.Γ., 1998)**

Κατά την εμφάνιση αυτών των αστικών κοινοτήτων εμφανίστηκε μαζί και δημιουργήθηκε ένας διαρκής ανταγωνισμός με την ύπαιθρο. Και για πολλούς αιώνες η αστική ζωή ήταν είτε υποταγμένη ή σε ισορροπία με την ύπαιθρο. Έτσι, η αγροτική κοινωνία ήταν κι η ίδια το προϊόν μιας μακρόχρονης

και περίπλοκης εξέλιξης, που περιλάμβανε διάφορες μορφές κατοχής της γης και κοινωνικών σχέσεων.

Απ' τις λίγο – πολύ κοινοτικές μορφές κηπουρικής, που εφαρμόζονταν απ' τα πρώιμα γένη και φυλές, η αγροτική οικονομία προχώρησε διαμέσου του Ασιατικού γαιοκτητικού συστήματος, με τις κραταιές μοναρχίες του, στη φεουδαρχία και σε μια αγροτική κοινωνία, που στηριζόταν πάνω σε μια ανεξάρτητη αγροτιά. Τα προβλήματα αυτής της μακρόχρονης περιόδου ήταν πρωταρχικά αγροτικά προβλήματα και τη μεγαλύτερη οικονομική βαρύτητα είχε όχι η πόλη, αλλά η ύπαιθρος ή τουλάχιστον οι κοινωνικές τάξεις που στηρίζονταν στη γη.

Όλες οι πόλεις συνιστούν μίαν αντίθεση απέναντι στην ύπαιθρο. Είναι μια ρήξη της συνοχής των αγροτικών συνθηκών. Ταυτόχρονα, όμως η αγροτική ζωή προκαλεί την πόλη εξαιτίας της ίδιας της εσώτερης ανάπτυξης της σαν ένας καταμερισμός της εργασίας μεταξύ χειροτεχνιών και εμπορίου, απ' τη μία μεριά, και σχετικά αυτοδύναμων αγροτικών κοινοτήτων απ' την άλλη. Η αναδυόμενη πόλη ξεκινάει αντανakλώντας τις κοινωνικές σχέσεις που υπάρχουν στην ύπαιθρο, πράγμα που έχει σαν αποτέλεσμα να υπάρχουν διαφορετικές πόλεις που αντιστοιχούν, λίγο – πολύ, σε διαφορετικές μορφές αγροτικής κοινωνίας. Σε διάφορες φάσεις της κοινωνικής ανάπτυξης ή πόλη υψώνεται από μια καθαρά δευτερεύουσα θέση, σε μια θέση ισορροπίας με την ύπαιθρο και μπορεί να παραμένει έτσι για μεγάλες χρονικές περιόδους ή, αφού ξεπεράσει τα όρια της αγροτικής της βάσης, να υποκύψει τελικά στην ηγεμονία της υπαίθρου, όταν οι δύο τους γίνουν καθαρά ασυμβίβαστες. Θεωρημένη στη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της προκαπιταλιστικής περιόδου, η ζωή στην πόλη δεν είχε μία τόσο τέλεια αστική βάση όπως φαίνεται να έχει σήμερα. Τα αστικά κέντρα

ήταν βασικά οι εστίες των αγροτικών σχέσεων που τα περιβάλλανε. Ήταν κηπουρικές πόλεις γενών, ασιατικές πόλεις, φεουδαρχικές πόλεις, κι ακόμα πόλεις χωρικών και γεωμόρων. Μολονότι η ζωή στην πόλη απέκτησε δικές της κοινωνικές μορφές και συχνά βρέθηκε σε αντίθεση με την ύπαιθρο, η αγροτική οικονομία καθιέρωσε τα ιστορικά όρια σχεδόν κάθε αστικής ανάπτυξης.

Οφείλουμε βασικά στο Μαρξ τον όρο «Ασιατικό γαιοκτητικό σύστημα»^{*}, σαν χαρακτηρισμό ενός τρόπου γεωργίας όπου η γη είναι ακόμα αναπαλλοτρίωτη, που δουλεύεται όντως συλλογικά, αλλά που η διεύθυνσή της ελέγχεται από έναν πανίσχυρο κρατικό μηχανισμό. Πρόκειται ίσως για την αρχαϊκή ταξική κοινωνία, που τα στοιχεία της τείνουν να εμφανίζονται όπου η φυλετική κοινωνία έχει αρχίσει ν' αποσυντίθεται κι η ανάγκη για βιώσιμες δομές γένους έχει εξαφανιστεί απ' την οικονομική ανάπτυξη της κοινότητας. Το ασιατικό γαιοκτητικό σύστημα εμφανίζεται όχι μόνο στην πρώιμη Αίγυπτο και την Μεσοποταμία, αλλά και μ' εμβρυακή μορφή όταν αγροτικά βασίλεια εγκαθιδρύθηκαν πάνω στις Ελληνικές Ρωμαϊκές και Γερμανικές φυλές, στην διάρκεια της εγκατάστασής τους στην αντίστοιχη περιοχή. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις, έχουμε ενδείξεις ότι η κοινωνία προσπαθεί να δημιουργήσει ένα συμβιβασμό ανάμεσα σε μια καταξιωμένη απ' το χρόνο παράδοση, ότι η γη είναι αναπαλλοτρίωση κι ανήκει στην κοινότητα της γης, ή, τουλάχιστον, στον έλεγχο των γεωργικών πλεονασμάτων από ένα προνομιούχο στρώμα. Μέσα σ' αυτές τις αρχαϊκές παραμέτρους, η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο εμφανίζεται πριν ακόμα παγιωθεί η ατομική ιδιοκτησία στη γη και στους πόρους.

Με το Ασιατικό γαιοκτητικό σύστημα, αντιμετωπίζουμε μια κοινωνία που απολαμβάνει μια σταθερότητα η οποία μπορεί να συγκριθεί μ' εκείνη της

---

^{*} Σ.τ.Ε., Ο Ασιατικός τρόπος παραγωγής

δομής γένους : στην Αίγυπτο, τη Μεσοποταμία, την Ινδία και την Κίνα, παράμεινε η βάση των κοινωνικών σχέσεων για χιλιάδες χρόνια. Πραγματικά, αν εξαιρέσουμε τη Μεσοποταμία, ουσιαστικά δε διαβρώθηκε μέχρι αρκετά σύγχρονους καιρούς. Ούτε είναι δύσκολο να καταλάβουμε γιατί αυτοί οι πολιτισμοί, που 'ταν βασικά παραποτάμιοι, απότυχαν ν' ανελιχθούν σε ιδιοκτητικές μορφές κοινωνίας. Η άρδευση, εξαιτίας των τεχνικών της απαιτήσεων, ενισχύει συνεργατικές αν όχι δημόσιες μορφές αγροτικής διαχείρισης. Στον αρχαίο κόσμο, έναν κόσμο που συνέχιζε να 'ναι κληρονόμος της κοινωνικής ιδιοκτησίας της γης και μιας κοινοτικής οργάνωσης της εργασίας, μια κοινωνία βασισμένη στην άρδευση διατηρούσε αναγκαστικά στοιχεία απ' την αρχαϊκή δομή του γένους και της φυλής, αν και μέσα σ' ένα υπερβολικά συγκεντρωτικό κρατιστικό πλαίσιο. Στο βαθμό που η καλλιέργεια της τροφής απαιτούσε τη συντονισμένη διαχείριση υδατίνων πόρων κι ένα εκτεταμένο σύστημα καναλιών, κάθε περιφερειακός επιμερισμός - και πολύ λιγότερο κάθε ανάπτυξη της ατομικής ιδιοκτησίας - θα εμπόδιζε την επιτυχία της γεωργίας.

Η άρδευση, καθιστώντας αναγκαία τη συντονισμένη κοινοτική εργασία, ενθάρρυνε τον κρατικό συγκεντρωτισμό και τη γραφειοκρατικοποίηση. Ήδη απ' την εποχή της Πρώτης Δυναστείας στην Αίγυπτο, υπήρχε ένας βεζίρης, ένας καγκελάριος, ένας παρακοιμώμενος, ένας τελετάρχης, ένας βασιλικός αρχιτέκτονας, ένας Επόπτης της Πλημμύρας και πάει λέγοντας ως ένας φύλακας του Κουτιού Καλλυντικών του Βασιλιά - κοντολογίς, ένα πλατύ φάσμα αξιωματούχων, που επιλέγονταν βασικά απ' τις εξέχουσες οικογένειες της κοιλάδας, που μας θυμίζουν περισσότερο βασιλικούς αυλικούς και γραφειοκράτες, παρά ανεξάρτητους φεουδάρχες ευγενείς. Στην Αίγυπτο, εκτός από τις αξιώσεις που πρόβαλλε το ιερατείο, η γη ανήκε στον Φαραώ. Ήταν βασικά στ'

όνομά του που οι τοπικοί κυβερνήτες μάζευαν το φόρα υποτέλειας και φόρους σε είδος, οι οποίοι έπειτα αποθηκεύονταν σε βασιλικές αποθήκες. Η αγροτιά, δεμένη βασικά με τη γη, ή έμενε μ' ένα υπόλειμμα του προϊόντος της ή αμείβονταν σε είδος απ' το δημόσιο ταμείο. Στη Μεσοποταμία, αυτά τα προνόμια προαγοράζονταν από ιερατικά σωματεία, για να μεταβιβαστούν αργότερα στο πρόσωπο ενός μονάρχη, που απολάμβανε μίαν εξουσία, όχι διαφορετική από κείνη των Φαραώ. Στην πορεία του χρόνου, αυτό το υπερβολικά συγκεντρωτικό σύστημα κατάρρευσε μπροστά στην επίθεση των γαιοκτητών ευγενών, αλλά ανασυγκροτούνταν πάλι, σχεδόν σταθερά, ανάλογα με τη δύναμη των διαδοχικών δυναστειών και σφετεριστών. Το Ασιατικό γαιοκτητικό σύστημα παράμεινε η βασική κοινωνική μορφή των Εγγύς Ανατολικών κι Ανατολικών πολιτισμών ως τους σύγχρονους καιρούς.

Αυτές οι αγροτικές κοινωνίες είναι το κλειδί για την κατανόηση της ανάπτυξης της αρχαίας πόλης, γιατί δεν προωθούν μόνο, αλλά και περιορίζουν την ανέλιξη της αστικής ζωής. Τα αγροτικά συμφέροντα, χάρη στη συγκεντρωτική εξουσία και τον πλούτο που ελέγχουν, υποτάσσουν την πόλη στην ύπαιθρο. Μολονότι αναπτύχθηκαν στη Μεσοποταμία μεγάλες και πλούσιες πόλεις (και σε μια μικρότερη έκταση στην Αίγυπτο), αυτές οι αστικές κοινότητες δε δημιούργησαν μια διαρκή ισορροπία με την εξουσία, που ασκούνταν απ' τις γαιοκτητικές τάξεις. Το εμπόριο, οι τέχνες κι οι νέες τεχνικές παραγωγής, ήταν αμέτρητες, αλλά βρίσκονταν στην υπηρεσία των αγροτικών στρωμάτων. Ο αστικός πλούτος, αντί να επιστρέφει σε μια τοπική μπουρζουαζία με τη μορφή συσσώρευσης κεφαλαίου, απαλλο-τριώνονταν απ' τις μοναρχίες, τις κρατικές γραφειοκρατίες και τους τοπικούς κυβερνήτες. Στην πραγματικότητα, ο σχηματισμός κεφαλαίου, περιοριζόταν πολύ κι ουσιαστικά αναχαιτιζόταν. Η

εμφάνιση μιας ανεξάρτητης αστικής τάξης, εμποδίζονταν απ' τη φορολογία, τους δασμούς και τις κρατικές επιχειρήσεις. Επιπλέον και η βιομηχανία και το εμπόριο καταληστεύονταν.

Ουσιαστικά όλες οι τέχνες και τα επαγγέλματα ελέγχονταν απ' το κράτος. Βασιλικά μονοπώλια καθιερώθηκαν στην παραγωγή λαδιού, παπύρου, υφασμάτων και στα ορυχεία και τη χρηματοδότηση, ενώ κρατικές επιχειρήσεις συναγωνίζονταν με τον ιδιωτικό τομέα στην παραγωγή προϊόντων όπως οι βαφές, τα δέρματα, τα καλλυντικά, τ' αρώματα, το γυαλί, τ' αγγεία, και η μπύρα.

Τα πρώτα κύματα εμπορευματικής παραγωγής, που 'ταν τόσο βασικά για την ανάπτυξη μιας αυθεντικής αστικής κοινωνίας, διασκορπίστηκαν έτσι απ' τους ογκώδεις βράχους αγροτικών οικονομιών που διευθύνονταν απ' το Κράτος. Εκτός από μερικές εξαιρέσεις, η ζωή στην πόλη έγινε ένα στολίδι της αγροτικής βασιλικής εξουσίας και το προϊόν ενός αγροτικού πλεονασμού, που δεν ξεχώριζε απ' τα τεράστια μνημεία, τους ναούς και τους τάφους, που η κατασκευή τους απορρόφησε την πλεο-νάζουσα εργασία και πόρους της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας. Μέσα σ' αυτή την κοινωνική ρύθμιση, η συσσώρευση κεφαλαίου, που αργότερα σχημάτισε τη βάση για μια ανεξάρτητη μπουρζουαζία και μια βιομηχανική οικονομία στην Ευρώπη, ήταν ουσιαστικά αδύνατη κάτω απ' το Ασιατικό σύστημα έγχειας ιδιοκτησίας.

Μετά την πρώτη χιλιετηρίδα π.Χ., ένα νέο αγροτικό σύστημα κι ένας νέος τρόπος αστικής ζωής άρχισαν να εμφανίζονται στις βόρειες ακτές της Μεσογείου. Οι ποιμενικές φυλές που διείσδυσαν στην Ελληνική χερσόνησο, κατέκτησαν κι αναμίχθηκαν σταδιακά με προϋπάρχουσες, σταθερές αγροτικές κοινοτικές, αναπτυσσόμενες ραγδαία πέρα απ' τη φυλετική κοινωνία. Η Ελληνική κοινωνία, παίρνοντας υπόψη τις πολλές, μοναδικές της ιδιότητες,

ανακεφαλαιώνει με τον τρόπο της την εξέλιξη των αγροτικών βασιλείων, απ' τις κοινοτικές σχέσεις σ' ένα χαλαρό είδος φεουδαρχίας, φέρνοντας μέσα από κοινωνικές μορφές όχι ανόμοιες με το Ασιατικό γαιοκτητικό σύστημα. Το ότι αυτή η φάση εμφανίστηκε με ολότελα πρωτότυπο τρόπο, επιβεβαιώνεται από ένα μεγάλο αριθμό ευρημάτων που προέρχονται απ' την αρχαϊκή Ελληνική κουλτούρα.

Οι πόλεις, αφού απελευθερωθούν απ' τη φθίνουσα εξουσία των γαιοκτημόνων, αντεπιδρούν στην ύπαιθρο για ν' αναπαράγουν τις ίδιες οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στις αστικές αγορές κι εργαστήρια. Οι εμπορευματικές σχέσεις και το εμπόριο μετατρέπουν τον υποτελή και το δουλοπάροικο σε ανεξάρτητους χωρικούς, το αγροτικό αντίστοιχο του ελεύθερου αστού χειροτέχνη κι αφεντικού. Αυτή η βασική κοινωνική τάση, επρόκειτο ν' ακολουθηθεί στην όψιμη Μεσαιωνική Ευρώπη.

Στην αρχαία Ελλάδα κι Ιταλία, η ανάπτυξη τροποποιήθηκε σημαντικά από την επίδραση διαδοχικών εισβολών διάφορων φυλών απ' το βορρά κι απ' την εγκατάσταση τεχνιτών κι εμπόρων απ' τους πιο αναπτυγμένους Μεσογειακούς πολιτισμούς. Οι βόρειοι εισβολείς υποβίβασαν τις παλιότερες, προϋπάρχουσες αγροτικές κοινότητες στην κατάσταση δουλοπαροίκων, ενώ οι κατακτητές βρέθηκαν συχνά σε μια κατάσταση μισο – χωρικού, όντας ελεύθεροι κατ' όνομα κι όχι πραγματικά. Ο χωρικός κι ο δουλοπάροικος καλλιεργούσαν τη γη δίπλα – δίπλα, ενώ κοινωνικά ο καθένας τους εισχωρούσε σταδιακά στην κατάσταση του άλλου. Με τον καιρό, μια κοινωνία ελεύθερων, μικροκτηματιών χωρικών, άρχισε ν' ακοκρυσταλλώνεται μέσα απ' τις ρευστές, συχνά ταραχώδεις συνθήκες ενός αποσυντιθέμενου συστήματος φεουδαρχικής γαιοκτησίας. Ένα νέο είδος πόλης εμφανίζεται τώρα, μια πόλη που σχηματίζει το πολιτικό, πολιτιστικό κι εμπορικό κέντρο ελεύθερων γεωργών και τεχνιτών – που ο

καθένας τους είναι ανεξάρτητος και παράγει πρωταρχικά για τον άλλο σε μια αξιοσημείωτα καλο – ισορροπημένη οικονομία.

Τον 6^ο και τον 5^ο αιώνα π.Χ., ένας αριθμός ελληνικών πόλεμων άρχισε κίόλας να μοιάζει, τουλάχιστον επιφανειακά, με τη σύγχρονη εικόνα μιας αστικής κοινότητας. Η Αθήνα, η Ελληνική πόλη με την οποία είμαστε πιο εξοικειωμένοι, συντηρούσε ίσως κάπου 30.000 αρσενικούς πολίτες (κι αν προσθέσουμε τις γυναίκες και τα παιδιά τους, ένα συνολικό πληθυσμό 150.000 ανθρώπων), ίσως 100.000 δούλους, κι ένα αριθμό, εκτιμούμενο σε 350.000, μετοίκων ή ελεύθερων ξένων. Στη διάρκεια της κλασσικής περιόδου της Αθήνας, ο πληθυσμός της πόλης μπορεί να ξεπερνούσε τις 250.000 κατοίκους. Γενικά, οι νέες Ελληνικές πόλεις ήταν ανεξάρτητες αστικές οντότητες, απαλλαγμένες απ' την επικυριαρχία φεουδαρχών και μεγαλοκτηματιών. (Αυτό το γεγονός διαχωρίζει αποφασιστικά τις Ελληνικές πόλεις – κράτη ή, πιο σωστά, τις πόλεις απ' τις πόλεις της Εγγύς Ανατολής και Ανατολής). Η αστική ζωή υπάρχει τώρα σαν αυτοσκοπός, όχι σα συμπλήρωμα μιας αγροτικής κοινωνίας κι απολαμβάνει μια αυτονομία, που θα 'ταν αδιανόητη μέσα στα πλαίσια των πιο πρώιμων Ασιατικών γαιοκτητικών συστημάτων.

Αλλά οι Ελληνικές πόλεις δεν είναι αληθινά σύγχρονες πόλεις, με την πολιτική και κοινωνική έννοια του όρου. Σαν πολιτικές δομές, διαφέρουν κατάφορα. όχι μόνο από τις Ασιατικές πόλεις, αλλά κι απ' τις μητροπόλεις της εποχής μας. Αυτό που είναι εντυπωσιακό αναφορικά με την Αθήνα, την πιο αναπτυγμένη απ' τις Ελληνικές πόλεις, είναι ότι η πολιτική δραστηριότητα συνεπάγεται ένα εξαιρετικά υψηλό βαθμό συμμετοχής των πολιτών. Όλες οι πολιτικές αποφάσεις παίρνονται άμεσα από μια λαϊκή συνέλευση, η **Ε κ κ λ η σ ί α**, την

---

* Σ.τ.Μ. Με την αρχαία έννοια του όρου. Το «άστυ», ή πόλη – κοινότητα.

οποία αναμένεται να παρακολουθεί κάθε αρσενικός πολίτης της πόλης και των περιχώρων της (της Αττικής). Η εκτέλεση των αποφάσεων της Εκκλησίας εμπίπτει στην εξουσία της Βουλής των 500, που συγκροτείται από εκλεγμένους πολίτες απ' όλα τα μέρη της Αττικής, οι οποίοι, σε ομάδες από 50 άτομα ασκούν εκ περιτροπής το αξίωμά τους κάθε 10 μήνες.

Αφ' ότου το εμπόριο κι οι ελεύθερες πόλεις απέκτησαν κοσμοπολίτικες διαστάσεις, ο αρχαίος κόσμος βρέθηκε αντιμέτωπος με 2 εναλλαγές : είτε οι εμπορικές σχέσεις θα επεκτείνονταν σε σημείο που να γεννήσουν μια γνήσια καπιταλιστική οικονομία, ή οι πόλεις θα γίνονταν παρασιτικές οντότητες, απομυζώντας σα βρυκόλακες τον αγροτικό πλούτο του παλιότερου κοινωνικού συστήματος της Εγγύς Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής. Η υλοποίηση της πρώτης εναλλαγής αποκλείονταν σχεδόν ολοκληρωτικά απ' τη φύση της Μεσογειακής οικονομικής ζωής. Το εμπόριο, ενώ αναπτυσσόταν σημαντικά, δεν θα μπορούσε ποτέ να πάρει επαρκείς διαστάσεις για να μετασχηματίσει τη Μεσογειακή κοινωνία σε σύνολο. Δεν υπήρχε απλώς αρκετή ποσότητα, για να προκαλέσει μια αλλαγή στην ποιότητα. Μολονότι το εμπόριο κατάφερε να υπονομέψει τη μικροϊδιοκτησία, που παραχώρησε τη θέση της στη μεγάλη ιδιοκτησία στο Λάτιο, οι ελεύθερες πόλεις ήταν πολύ λίγες σε αριθμό και πάρα πολύ αδύναμες οικονομικά για να διαλύσουν τα αυτάρκη, πλούσια γαιοκτητικά συστήματα της Εγγύς Ανατολής και να τα ανοίξουν σαν εμπορικές αγορές. Το Ασιατικό γαιοκτητικό σύστημα επέβαλε τα ίδια όρια στην ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής στο εξωτερικό, μ' εκείνα που αντιμετώπιζαν τα ντόπια εμπορικά του στρώματα στο εσωτερικό. Χάρη στη συνοχή του, απόκλεισε τη μόνη πιθανή αγορά ικανοποιητικών διαστάσεων, που θα μπορούσε ίσως να μετασχηματίσει τον εμπορικό καπιταλισμό σε βιομηχανικό!

Το αρχαίο εμπόριο παράμεινε πρωταρχικά ένα διαμετακομιστικό εμπόριο, ένας συνδετικός κρίκος μεταξύ των ελεύθερων πόλεων και των οικονομικά αδιαπέραστων κοινωνιών, που βασιζόνταν σε καταξιωμένες απ' το χρόνο γεωργικές μεθόδους.

Η «Πτώση της Ρώμης» μπορεί να εξηγηθεί με την άνοδο της Ρώμης. Η Λατινική πόλη οδηγήθηκε σε αυτοκρατορικά ύψη, όχι απ' τους πόρους του αγροτικού της περίγυρου, αλλ' απ' τα λάφυρα που αποκτήθηκαν από τη συστηματική καταλήστευση της Εγγύς Ανατολής, της Αιγύπτου και της Β. Αφρικής. Η ίδια ακριβώς η διαδικασία που συνεπαγόταν η διατήρηση της κοσμόπολης, κατάστρεψε την κοσμόπολη. Κάθε απόπειρα από μέρους της Ρώμης ν' αποσπάσει περισσότερους φόρους υποτέλειας απ' τις αποικίες της, συνεπαγόταν έναν αυξανόμενο εξαναγκασμό και δαπάνες, που με τη σειρά τους απαιτούσαν περισσότερους φόρους. Τελικά προσεγγίστηκε ένα σημείο όπου η αρνητική πλευρά αυτής της κλιμακούμενης εξέλιξης κυριάρχησε πάνω στη θετική: τα έξοδα συντήρησης της πόλης άρχισαν να ξεπερνούν τα έσοδά της. Καθώς οι ανάγκες της πόλης και των αστικών της δορυφόρων άρχισαν να ξεπερνούν δυσανάλογα τη ροή του φόρου υποτέλειας, αυξάνονταν επίσης κι η πτώχευση κι η εξαχρείωση· η τοπική φορολογία στραγγάλιζε την ντόπια οικονομική ζωή, ο αστικός πληθυσμός άρχισε να στρέφεται προς την ύπαιθρο κι ο ρυθμός των γεννήσεων στην πόλη έπεσε. Η Ρώμη δεν μπορούσε πια να διατηρηθεί σα βιώσιμη οντότητα. Οι αυτοκρατορικοί αετοί μετανάστευσαν απ' τη δύση στην ανατολή, απ' το τεχνητό κέντρο διοίκησης στις πηγές του πραγματικού πλούτου. Η Κωνσταντινούπολη αντικατέστησε τη Ρώμη σα γνήσιο κέντρο της αυτοκρατορίας κι η Ιταλία βρέθηκε τώρα κάτω απ' το πέλημα των βαρβάρων. Έχοντας ξεπεράσει τα τοπικά της όρια, η Ρώμη «έπεσε», με

την έννοια ότι η πόλη συρρικνώθηκε στην αγροτική της βάση – και ξέπεσε ακόμα περισσότερο σαν αποτέλεσμα των τεραστίων υψών αστικής επέκτασης απ' τα οποία είχε πέσει.

Κάτω απ' τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η πόλη κι η ύπαιθρος είχαν βρεθεί σε οξεία αντίθεση μεταξύ τους. Στερούμενη μια δική της, επαρκή αγροτική και βιομηχανική βάση, η Ρώμη είχε διογκωθεί, παίρνοντας τεράστιες διαστάσεις, γύρω από ένα σύστημα λεηλασίας και παρασιτισμού. Η πόλη είχε στραφεί ενάντια στην ύπαιθρο κι είχε καθιερώσει ανεπαρκείς – κι ακόμα και καταστροφικές – μορφές αγροτικής εκμετάλλευσης, όπως τα καλλιεργούμενα από δούλους λατιφούντια, που ανήκαν σε απόντες ιδιοκτήτες. Δεν είναι λοιπόν εκπληκτικό το ότι η Ρώμη υπόκυψε σ' αυτές τις εσωτερικές αδυναμίες, όταν το παρασιτικό σύστημα ξεπέρασε τον εαυτό του κι άρχισε ν' αποκτάει λιγότερα απ' όσα έχανε. Εγκαταλείποντας σταδιακά μια δουλευόμενη από δούλους γεωργία για χάρη μιας φεουδαρχικής, η Ιταλία ξαναγύρισε απλώς στις μόνες σταθερές, αγροτικές μορφές που μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της. Η «πτώση της Ρώμης» σαν πόλης, τελείως ξέχωρα απ' τη μοίρα της αυτοκρατορίας, ήταν μια τοπική «οπισθοδρόμηση». Πραγματικά, έξω απ' τη Ρωμαϊκή Ευρώπη, καμία παρόμοια οπισθοδρόμηση δε συνέβηκε αλλού. Καμμία παρακμή της αστικής ζωής δε συνέβηκε στην Εγγύς Ανατολή, όπου οι αγροτικοί πόροι ήταν αρκετοί για την ανάπτυξη μεγάλων πόλεων. Παρόμοια και στη Β. Αφρική. Σ' αυτές τις περιοχές, οι ελεύθερες πόλεις διαμορφώθηκαν με πρότυπο τις προϋπάρχουσες αγροτικές κοινωνικές μορφές και έγιναν ουσιαστικά τα αστικά δημιουργήματα του Ασιατικού γαιοκτητικού συστήματος. Όσο για τις κεντρικές και βόρειες περιοχές της Ευρώπης, όπου οι Γερμανικοί λαοί αναδύονταν απ' το φυλετισμό και τ' αγροτικά βασίλεια, η ανάπτυξη της

φεουδαρχίας ήταν μια λογική προέκταση της πορείας που ακολούθησαν οι φυλετικές κοινότητες στην πρώιμη Ελλάδα και το Λάτιο. Με την άνοδο της φεουδαρχικής κοινωνίας, η Ευρωπαϊκή ήπειρος ξαναγύρισε στις αρχαϊκές παραδόσεις της. Μια νέα σχέση ανάμεσα στην ύπαιθρο και την πόλη άρχισε να εμφανίζεται, μια σχέση που εγκαινίασε μια αυθεντική ανάπτυξη, που οδηγούσε σε πιο ανώτερες μορφές κοινωνικών σχέσεων. (Μπούκσιν Μ., 1979)

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟΣ

ΜΕΣΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (ΥΠΑΙΘΡΟΣ – ΠΟΛΗ)

Στην οικονομική τουλάχιστον ιστορία των Μέσων Χρόνων μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις κύριες περιόδους: την πρώτη, από τον πέμπτο μέχρι τον ενδέκατο αιώνα, κατά την οποία επικράτησε η φεουδαρχική οικονομία και το εμπόριο σε μεγάλες περιοχές ήταν περιορισμένο· τη δεύτερη, από το δωδέκατο μέχρι και τον δέκατο τρίτο αιώνα, κατά την οποία σημειώθηκαν αναζωογόνηση του εμπορίου, επέκταση της βιομηχανίας, αναγέννηση των τεχνών και των γραμμάτων και άρχισε η κατάρρευση της φεουδαρχίας· την τρίτη, που καλύπτει τον δέκατο τέταρτο και τον δέκατο πέμπτο αιώνα, οπότε πόλεμοι και η τρομερή επιδημία, που έμεινε γνωστή στην ιστορία με το όνομα Μαύρος Θάνατος, ερήμωσε κυρίως τη Γαλλία και την Αγγλία και παρουσιάστηκαν σημεία οικονομικής στασιμότητας· και την τέταρτη, που περιλαμβάνει το τελευταίο μέρος του δέκατου πέμπτου αιώνα και κατά την οποία πραγματοποιήθηκαν η Αναγέννηση – ιδίως στην Ιταλία και στις Κάτω Χώρες -, η αναβίωση της εμπορικής δραστηριότητας και, στην Πορτογαλία και Ισπανία, οι εξερευνήσεις και ανακαλύψεις.

Θεωρείται συνήθως ότι η οικονομία των Μέσων Χρόνων ήταν κατά βάση αγροτική – υπό την έννοια ότι στηριζόταν στο σχετικής αυτάρκειας φέουδο ή τιμάριο του γαιοκτήμονα και εφαρμόζε πρωτόγονες γεωργικές μεθόδους.

Μέσα στην περίοδο των Μέσων Χρόνων, ή φεουδαρχική ζωή παρουσίασε πολλές μεταβολές, υπήρχαν πολλές παραλλαγές αγροτικών επιχειρήσεων και οι καλλιεργητικές τεχνικές βελτιώθηκαν. Ύστερα δε από το δωδέκατο αιώνα η γεωργική παραγωγή άρχισε να τείνει προς την επιδίωξη κέρδους – προς την κεφαλαιοκρατική γεωργία. Χωρίς αμφιβολία, οι μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν είχαν σαν αποτέλεσμα ότι κατά μέσον όρο το προϊόν του κάθε γεωργικού εργάτη ήταν γενικά περισσότερο από ό,τι ήταν στην αρχαία εποχή. Αν η γεωργία της Δύσεως είχε μια σκοτεινή εποχή, αυτή υπήρξε κυρίως κατά τους χρόνους των γερμανικών εισβολών, οπότε η μορφή της καλλιέργειας σε μόνιμο τόπο έπαψε να υπάρχει για ένα διάστημα.

Η εμπορική δραστηριότητα σε μεγάλες περιοχές της Δύσεως ήταν πολύ χαλαρή. Ιδιαίτερα για τον όγδοο και τον ένατο αιώνα όταν το φέουδο είχε σημαντική αυτοτέλεια, οι πολιτικές συνθήκες έκαναν αβέβαια τα ταξίδια και η εμπορική δραστηριότητα της δυτικής Ευρώπης στη Μεσόγειο ήταν σοβαρά περιορισμένη. Και όμως ακόμα και κατά τους αιώνες αυτούς υπήρξαν πόλεις, όπως η Βενετία, που ζούσαν σχεδόν αποκλειστικά από το εμπόριο. Οι Σκανδιναβοί είχαν εμπορικές συναλλαγές με την βυζαντινή αυτοκρατορία μέσω της Ρωσίας. Και ορισμένα αγαθά αναγκαία για τη ζωή, όπως το αλάτι, διανέμονταν σε ολόκληρη τη Δύση. Αργότερα στον δωδέκατο και στον δέκατο τρίτο αιώνα, το εμπόριο μπήκε πραγματικά σε ένα στάδιο μεγάλης δραστηριότητας και παρόλο που στον δέκατο τέταρτο αιώνα πέρασε κρίση, ξαναπήρε το δρόμο της ανακάμψεως κατά τον δέκατο πέμπτο.

Η μεσαιωνική βιομηχανία ήταν οργανωμένη σε συντεχνίες που τα μέλη τους πουλούσαν τα προϊόντα τους σε πλείστο πρωτόγονες μεθόδους. Αφενός υπήρχαν τα χρόνια εκείνα συντεχνίες αφετέρου η ποικιλία τους ήταν τόσο μεγάλη ανάλογα με τις εποχές και τους τόπους, που είναι δύσκολο να διατυπωθούν γενικεύσεις για τον τρόπο λειτουργίας τους, εκτός από το να πει κανείς ότι προσπαθούσαν να ρυθμίσουν την παραγωγή αγαθών και να μονοπωλήσουν τις τοπικές αγορές. Από τον δέκατο τρίτο αιώνα και ύστερα, ιδιαίτερα σε μεγάλες πόλεις και στους αναπτυσσόμενους κλάδους της βιομηχανίας, οι συντεχνίες έτειναν να εξελιχθούν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε τα εργαστήρια των αρχιμαστόρων είχαν παραγωγή μεγαλύτερη από τις ανάγκες της τοπικής αγοράς και απασχολούσαν ημερομίσθιους εργάτες που δεν είχαν πολλές ευκαιρίες να γίνουν μέλη της συντεχνίας. Η λεγόμενη «δίκαιη τιμή» ήταν στην ουσία μάλλον η συνηθισμένη τιμή της αγοράς, παρά μια αυθαίρετα χαμηλή τιμή και είχε σκοπό να χτυπήσει όσους προσπαθούσαν να πουλήσουν σε ασυνήθιστα υψηλές τιμές εκμεταλλευόμενοι ειδικές περιστάσεις, σαν τις εισβολές. (Clough s. And Rapp R., 1979)

Η ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΟΥ ΤΙΜΑΡΙΩΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Η γεωργία ήταν σχεδόν η μόνη οικονομική δραστηριότητα του ανθρώπου στο αρχικό στάδιο της μεσαιωνικής περιόδου. Αν και οι αξιόπιστες στατιστικές που έχουμε για τον πληθυσμό της μεσαιωνικής Ευρώπης είναι πολύ λίγες.

Από τις μαρτυρίες που διαθέτουμε φαίνεται ότι στις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα μεταξύ 80% και 90% του πληθυσμού της Γαλλίας ζούσαν

άμεσα για τη γη και πιθανό το ποσοστό αυτό να ήταν περίπου το ίδιο και στις άλλες χώρες.

Ο θεσμός του τιμαρίου έδινε στην αγροτική ζωή τα κύρια χαρακτηριστικά της. Το τιμάριο ήταν ένα μεγάλο χτήμα, όπου την κυριότητα της γης είχε ο άρχοντας, ο κοινός λαός ήταν δεμένος με τη γη που είχε το δικαίωμα να καλλιεργεί και οι δουλοπάροικοι αυτοί έδιναν στον άρχοντα, για τη χρήση της γης και για την προστασία που τους παρείχε, καθορισμένες ποσότητες αγαθών και υπηρεσιών και αργότερα χρημάτων.

Καθώς όμως περνούσαν τα χρόνια και καθώς το εμπόριο ελαττωνόταν ώσπου έφτασε σε πλήρη σχεδόν απονέκρωση, στα μεγάλα χτήματα έγινε μια σημαντική αλλαγή. Στο τέλος των ρωμαϊκών χρόνων είχε παρουσιαστεί η τάση αυτάρκειας των μεγάλων χτημάτων και η τάση αυτή επιταχύνθηκε ιδιαίτερα στον όγδοο και στον ένατο αιώνα. Καθώς η παραγωγή του χτήματος κανονιζόταν έτσι που να εξυπηρετεί κυρίως τις ανάγκες του, τόσο οι οικονομικές διαρρυθμίσεις όσο και οι κοινωνικές σχέσεις γίνονταν περισσότερο δύσκαμπτες.

Μια άποψη αυτής της εντεινόμενης δυσκαμψίας ήταν ο θεσμός της φεουδαρχίας. Στην ουσία της η φεουδαρχία ήταν ένα σύστημα όπου όλα τα μέλη της κοινωνίας είχαν υποχρεώσεις σε κάποιον ανώτερο, ώσπου διαδοχικά έφταναν στον άρχοντα που είχε την ανώτατη εξουσία, βασιλιά ή αυτοκράτορα. Έτσι, οι δουλοπάροικοι όφειλαν να προσφέρουν υπηρεσίες και αγαθά στον άρχοντά τους (στον κύριό τους)· οι κατώτεροι άρχοντες όπως ήταν οι ιππότες, όφειλαν πίστη σε κάποιον ανώτερο άρχοντα, βαρόνο ή κόμη· και οι ανώτεροι άρχοντες όφειλαν αφοσίωση στο βασιλιά.

Ο εκφεουδαλισμός της κοινωνίας ήταν αποτέλεσμα μιας σειράς πολυσύνθετων παραγόντων. Με τον αργό ρυθμό οικονομικής αναπτύξεως που υπήρχε τότε, τη χαλαρή εμπορική δραστηριότητα και με το λίγο χρήμα, ο κοινός άνθρωπος ζητούσε πάνω από όλα γη και προστασία. Οι αυτοκράτορες, οι βασιλιάδες και τα άτομα με τις πολιτικές φιλοδοξίες πάλι από την πλευρά τους ήθελαν να συγκεντρώνουν δύναμη για να μπορούν να επιβάλλουν τις θελήσεις τους στους άλλους, να διατηρούν την τάξη και να ζουν καλά. Για να μπορούν να συγκεντρώνουν στρατεύματα για την άμυνά τους ή για να εξυπηρετούν διάφορες άλλες δημόσιες ανάγκες, επικαλούνταν την παμπάλαια δικαιολογία ότι όλη η γη ανήκε σε αυτούς και ότι την παραχωρούσαν σε κείνους που θα πρόσφεραν ορισμένες υπηρεσίες, όπως π.χ. στρατό σε περίπτωση ανάγκης. Έτσι, όσοι αποκτούσαν μεγάλα χτήματα, παραχωρούσαν με τη σειρά τους μικρότερα κομμάτια σε άλλους που θα έκαναν τις βαριές δουλειές στα χωράφια και τα δάση, με την προϋπόθεση ότι θα έδιναν στους παραχωρητές ορισμένα προϊόντα ή θα πρόσφεραν ορισμένες υπηρεσίες. Άλλοι όμως πολιτικοί ηγέτες εγκαθιστούσαν απλούστατα τοπικές διοικήσεις για να τηρούν την τάξη στην περιοχή, αφού έλειπε οποιαδήποτε άλλη ισχυρή αρχή. Κατά γενική αρχή πάντως, οι πρίγκιπες είχαν τον τρόπο να εγκαθιστούν μια ένοπλη δύναμη για να τηρεί την τάξη, οι άρχοντες είχαν το εργατικό δυναμικό για τα χτήματά τους και οι κατώτερες τάξεις είχαν τη χρήση της γης.

Για να είναι όσο το δυνατόν πιο δεσμευτικές οι ρυθμίσεις αυτές, θα έπρεπε κανείς όχι μόνο να ορκιστεί πίστη στον ανώτερό του, αλλά και να αναγνωρίσει ότι δεν μπορούσε να απαλλαγεί από τις υποχρεώσεις του. Έτσι ολόκληρη η κοινωνική ομάδα ήταν δεμένη σε ένα σύνολο με περίπλοκο σύστημα συμφωνιών που η ιερότητά τους αναγνωριζόταν από τα έθιμα και η

εφαρμογή τους στηριζόταν στη δύναμη. Όσοι ανήκαν στις κατώτερες τάξεις δεν ήταν δούλοι με την έννοια ότι οι κύριοί τους μπορούσαν να τους αγοράζουν και να τους πουλάνε, αλλά ήταν δουλοπάροικοι που δεν ήταν ελεύθεροι να εγκαταλείψουν τη γη τους, ούτε να λύσουν τους δεσμούς που τους ένωναν με τους κυρίους τους. Από την άλλη μεριά, όσοι ανήκαν στις ανώτερες τάξεις δεν ήταν ελεύθεροι να αλλάξουν τις συμφωνίες με τους υποτακτικούς τους και ακόμα είχαν ορισμένες ευθύνες για τους δουλοπάροικους τους σε εποχές σιτοδείας, επιδημίας και πολέμου. Οι βασιλιάδες και οι αυτοκράτορες, ήταν κάτι λίγο πιο πάνω από άρχοντες που είχαν επιβάλλει την κυριαρχία τους στους άλλους άρχοντες και έπρεπε να είναι ευχαριστημένοι με μια μάλλον εφήμερη πολιτική υπόσταση. Το πολιτικό σύστημα του φεουδαλισμού σήμαινε πάνω από όλα αποσυγκεντρωμένη και περιφερειακοποιημένη εξουσία.

Μέχρι τον δωδέκατο αιώνα το σύστημα αυτό είχε φτάσει στην πλήρη του άνθηση. Την εποχή εκείνη πολλές ιδιοκτησίες έφταναν σε έκταση τα 10.000 αρκ.,^{*} αν και οι πολύ μεγάλες των σημαντικών αρχόντων, ή των επισκοπών ή των μοναχικών ταγμάτων ήταν πολύ περισσότερα. Όταν τα μεγάλα αυτά κτήματα είχαν σχηματιστεί από μικρότερα που περιέρχονταν στον άρχοντα από προίκα, δωρεές, κληρονομίες, κατακτήσεις ή ως εκκλησιαστική περιουσία, ο άρχοντας αυτός συνήθως όφειλε πίστη σε περισσότερους από έναν ανωτέρους του.

Η εγκαθίδρυση του φεουδαλισμού έδωσε ουσιαστική λύση στο δυαδικό πρόβλημα της διοικήσεως και της επικοινωνίας. Η παραχώρηση των τιμαρίων με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών και διοικητικών υπηρεσιών από μέρους των τιμαριούχων ήταν ένας τρόπος ασκήσεως ελέγχου σε εκτεταμένες και αραιοκατοικημένες περιοχές, σε εποχές που έλειπαν τα μέσα ταχείας

---

* 1 ακρ = 2,5 στρέμματα

επικοινωνίας και μεταφορών, στα οποία βασίζονται οι σύγχρονες κεντροποιημένες κυβερνήσεις. Και οι μεγάλοι άρχοντες και οι υποτελείς τους είχαν ωφέλεια από το σύστημα αυτό.

«Το έθιμο του φέουδου» έγινε πιο ισχυρός από τους μεσαιωνικούς κοιν. δεσμούς. Σύμφωνα μ' αυτό, το μερίδιο του άρχοντα από το προϊόν ήταν ό,τι χρειαζόταν ο ίδιος για τη συντήρηση τη δική του και της στρατιωτικής του ακολουθίας, χωρίς να ασχολείται ο ίδιος με τις γεωργικές εργασίες. Και το μερίδιο του δουλοπάροικου ήταν η ασφάλεια, που του εξασφάλιζε ο άρχοντας από εισβολές, λεηλασίες και άλλες πράξεις βίας, είτε προέρχονταν απ' έξω, είτε μέσα από το χωριό. (Clough S. And Rapp R., 1979)

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΤΙΜΑΡΙΟΥ

Τα τιμάρια διέφεραν το ένα από το άλλο ανάλογα με τη μορφή και τη γονιμότητα του εδάφους, το είδος των καλλιεργειών και την τιμαριωτική σύμβαση μεταξύ τιμαριούχου και δουλοπάροικων μια συνθετική άποψη της μορφής τους όμως είναι : στο κέντρο του τιμαρίου ήταν το χωριό που πάνω του δέσποζε κάποιο κάστρο, μέγαρο ή μοναστήρι κτισμένο για λόγους αμυντικούς σε ύψωμα ή περιβαλλόμενο από πλατιά τάφρο, αν ήταν στην πεδιάδα. Δίπλα σ' αυτό ήταν οι στάβλοι για τα ζώα και οι αποθήκες των σιτηρών και ζωοτροφών, καθώς και άλλα κτίσματα που στέγαζαν το φούρνο, το σιδερουργείο και το εργαστήριο παραγωγής κρασιού, μπύρας ή μηλίτη, ανάλογα με το είδος ποτού που συνηθιζόταν στην περιοχή. Όλα αυτά τα μαγαζιά ήταν του άρχοντα. Κοντά στο κάστρο ήταν η εκκλησία, της οποίας το μέγεθος και η καλλιτεχνική δουλειά ήταν ανάλογα με τον πλούτο της κοινότητας και με την ιδιότητα του φεουδάρχη, αν ήταν δηλαδή λαϊκός ή εκκλησιαστικός άρχοντας.

Οι κατοικίες των δουλοπάροικων ήταν στριμωγμένες γύρω από το μέγαρο του φεουδάρχη και την εκκλησία, αλλά σε θέση περισσότερο εκτεθειμένη. Συνήθως ήταν χτισμένες από πέτρα ή από ξύλο και ασβεστοκονίαμα, η στέγη τους ήταν από πλάκες, ξύλο ή άχυρο και είχαν λίγα παράθυρα, γιατί τα τζάμια ήταν ακριβά ενώ οι μεμβράνες ζώων άφηναν λίγο φως να περάσει. Οι κατοικίες ήταν σχεδιασμένες, όπως πολλές φορές και σήμερα ακόμα, έτσι ώστε η ζεστασιά των ζώων που σταυλίζονταν στο ισόγειο να ανεβαίνει το χειμώνα στα πάνω δωμάτια όπου ζούσαν οι άνθρωποι, εκτός αν ζώα και άνθρωποι έμεναν στον ίδιο χώρο του σπιτιού.

Δίπλα στις κατοικίες υπήρχε συνήθως ο λαχανόκηπος και κάπου εκεί γύρω ένα βοηθητικό κτίσμα.

Κάπου μέσα στο χωριό ήταν το πηγάδι ή η βρύση από όπου οι κάτοικοι έπαιρναν το νερό τους. Οι δρόμοι ήταν καμία φορά στρωμένοι με καλντερίμι, αλλά συνήθως, ήταν φτιαγμένοι από πατικωμένη λάσπη και χαλίκια που στις βροχερές εποχές γινόταν λασπότοπος και στις εποχές ξηρασίας μια λεκάνη με σκόνη. Στο χωριό ήταν ακόμα ο αλευρόμυλος του άρχοντα, χτισμένος δίπλα στο ποτάμι αν το νερό του έφτανε για να κινήσει τις μυλόπετρες ή σε προσήνεμο ύψωμα αν ήταν ανεμόμυλος. Τέλος ολόκληρος ο οικισμός μπορεί να ήταν περιτριγυρισμένος από πέτρινο τοίχο και ασφαλισμένο με βαριές ξύλινες πόρτες ενισχυμένες με σιδερένιες μπάρες, που έκλειναν τη νύχτα για το φόβο των ληστών.

Έξω από το χωριό ή την πόλη ήταν το δάσος, τα λιβάδια, τα βοσκοτόπια και η καλλιεργήσιμη γη του τιμαρίου. Το δάσος ανήκε στον άρχοντα, αλλά οι χωρικοί είχαν δικαίωμα να παίρνουν τα καυσόξυλά τους από αυτό ή καμία φορά να κόβουν και οικοδομική ξυλεία για τα σπίτια τους. Τα βοσκοτόπια ή

«κοινόχρηστα» όπως ήταν γνωστά, ήταν ελεύθερα για τη βοσκή των ζώων όλων των κατοίκων του χωριού, αλλά ο αριθμός των ζώων που μπορούσε να βοσκήσει ο κάθε χωρικός στα «κοινόχρηστα» βοσκοτόπια ήταν περιορισμένος, γιατί αν ένας χωρικός βόσκαγε μεγάλο κοπάδι αυτό θα σήμαινε ότι κάποιος άλλος δεν θα μπορούσε να βοσκήσει τα δικά του ζώα. Τα λιβάδια ήταν επίσης κοινά για όλους και εκεί οι χωρικοί μπορούσαν να κόψουν σανό για να τρέφουν τα ζώα τους τους χειμερινούς μήνες.

Η καλλιεργήσιμη γη ήταν φυσικά το σημαντικότερο τμήμα για τη ζωή του φέουδου γιατί αυτή εξασφάλιζε το μεγαλύτερο ποσοστό των τροφίμων του λαού. Συνήθως η καλλιεργήσιμη γη χωριζόταν σε δύο ή τρία μεγάλα χωράφια, που και αυτά με τη σειρά τους χωρίζονταν σε μικρότερα αγροτεμάχια. Μερικά αγροτεμάχια τα κράταγε ο άρχοντας για δική του χρήση και αυτά αποτελούσαν το υποστατικό του από όπου έπαιρνε τα τρόφιμα που χρειαζόταν για την οικογένειά του και τους υπηρέτες του. Τα υπόλοιπα αγροτεμάχια μοιράζονταν στους δουλοπάροικους που είχαν συμβατικά δικαιώματα στη γη του φέουδου· τα αγροτεμάχια αυτά είχαν έκταση, ανάλογα με τη γονιμότητα του εδάφους, από 5 ως 20 ακρ. που υποτίθεται ότι ήταν αρκετά για τη συντήρηση μιας οικογένειας χωρικών. Επειδή κατά κανόνα ένα από τα μεγάλα χωράφια έμενε κάθε χρόνο χέρσο, δηλαδή ακαλλιέργητο, αλλά άφηναν τα ζώα να βόσκουν σ' αυτό για να μπορεί να ανανεώνεται κατά κάποιο τρόπο η γονιμότητά του, τα αγροτεμάχια και του άρχοντα και των δουλοπάροικων ήταν σκορπισμένα στα μεγάλα αυτά χωράφια. Ίσως ακόμα τα αγροτεμάχια που είχε ο κάθε καλλιεργητής σε κάθε χωράφι να ήταν διασκορπισμένα έτσι ώστε ο κάθε κλήρος να έχει έκταση ίσης αποδοτικότητας.

Το μέγεθος και το σχήμα κάθε αγροτεμαχίου ήταν αυστηρά καθορισμένο και αμετάβλητο, τόσο ώστε ακόμα και σήμερα η καλλιεργούμενη γη σε ορισμένα μέρη της Ευρώπης να μοιάζει με μπαλωμένο πάπλωμα. Η σταθερότητα αυτή οφειλόταν στο ότι, αν και οι χωρικοί μπορούσαν να κληροδοτήσουν τα αγροτεμάχιά τους στους απογόνους τους πληρώνοντας ορισμένα ποσά, δεν μπορούσαν όμως να τα πουλήσουν ούτε κατά κανόνα να τα ενώσουν με άλλα αγροτεμάχια λόγω γάμου. Επίσης οι χωρικοί δεν είχαν κίνητρο για να μεγαλώσουν τα αγροτεμάχιά τους, γιατί, αφού δεν υπήρχε αγορά στην οποία να πουλήσουν τα πλεονάσματα της παραγωγής τους, εκτός από τις περιπτώσεις σιτοδείας, ο μόνος λόγος για να έχει κανείς περισσότερη γη θα ήταν να αυξήσει τα προϊόντα που θα κατανάλωνε ο ίδιος, αλλά αυτό δεν μπορούσε να ξεπεράσει κάποια όρια. Έτσι, όποιες οικονομικές διαφορές υπήρχαν ανάμεσα στους χωρικούς που κατείχαν γη προέρχονταν από σκληρότερη εργασία, καλύτερο σχεδιασμό της παραγωγής, αποταμίευση και τύχη και οι διαφορές αυτές εκδηλώνονταν με τη μορφή καλύτερων σπιτιών, καλύτερης ενδυμασίας και διατροφής και με το μεγαλύτερο αριθμό ζώων. Οι επενδύσεις λοιπόν που θα απόβλεπαν σε μια αύξηση της παραγωγής μεγαλύτερη από ένα μέτριο επίπεδο ήταν άγνωστες στους χωρικούς και για τον ίδιο λόγο και στους άρχοντες.

Μερικοί δουλοπάροικοι, δεν ήταν αρκετά τυχεροί για να έχουν καλλιεργήσιμη γη, εκτός από μικρά κομμάτια για λαχανόκηπους και τέτοιοι άτυχοι ήταν οι νεότεροι γιοι των χωρικών που δεν μπορούσαν να κληρονομήσουν αγροτεμάχια, αφού δεν υπήρχαν αρκετά για όλους. Μερικοί από αυτούς ζούσαν με μικρά σπιτάκια και δούλευαν στα χτήματα του άρχοντα ή των πιο πλούσιων χωρικών και αμείβονταν σε είδος. Μερικοί πάλι ήταν υπηρέτες του άρχοντα που μερικές φορές μπορούσε να τους πουλήσει. Άλλοι τέλος ήταν βοσκοί και άλλοι

τεχνίτες που δούλευαν στο μύλο, στο σιδηρουργείο ή οινοποιείο του άρχοντα. Λίγους διαλεχτούς από αυτούς χρησιμοποιούσε ο άρχοντας σαν επιστάτες, ενώ ο αρχηγός τους ήταν ο οικονόμος του αρχοντικού και το αξίωμά του ήταν κληρονομικό.

Ολόκληρη η κοινωνική δομή, βασισμένη στο αυστηρό αυτό σύστημα διανομής της γης, ήταν δύσκαμπτη και η δυσκαμψία αυτή συνεχιζόταν τόσο γιατί έλειπαν οι οικονομικές ευκαιρίες διασπάσεώς της, όσο και γιατί ο άρχοντας έβαζε περιορισμούς στη δραστηριότητα των χωρικών. Γιατί, πραγματικά, αφού ο άρχοντας είχε συμφέρον να διαιωνίζεται ένα σύστημα που του εξασφάλιζε έναν ικανοποιητικό τρόπο ζωής και διατηρούσε σχετικά καλές σχέσεις ανάμεσα στους δουλοπάροικους, δε δυσκολευόταν να βρει τρόπους ελέγχου που να εξυπηρετούν τους σκοπούς του. Έτσι, ο άρχοντας καθόριζε τις απαιτήσεις που είχε από τους χωρικούς και τη γη που τους έδινε και αν οι απαιτήσεις αυτές δεν ικανοποιούνταν, έκανε δικαστήριο και έβγαζε αποφάσεις που ευνοούσαν την κατάσταση που ήθελε.

Κάτω από αυτό το σύστημα και με το πέρασμα του χρόνου δημιουργήθηκαν «υποχρεώσεις» των χωρικών στους άρχοντες, που μερικές τους ήταν δυσβάσταχτες. Οι σπουδαιότερες από αυτές ήταν η εβδομαδιαία εργασία που έπρεπε να παρέχει ο χωρικός στον άρχοντα, οι αγγαρείες και οι παραδόσεις αγαθών σε είδος. (Ciough S. Και Rapp R., 1979)

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Μόνο στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη, η άνοδος της αστικής ζωής επέφερε όντως μια διαρκή κυριαρχία της πόλης πάνω στην ύπαιθρο – όχι σε

μια ειδική περίπτωση μέσα στις ρωγμές του αρχαίου κόσμου, αλλά σα γενικό χαρακτηριστικό της ηπειρωτικής κοινωνίας. Η ανάπτυξη της Ευρώπης ανακεφαλαιώνει πιστά την εξέλιξη της αγροτικής κοινωνίας μέσα απ' τις κοινωνικές φάσεις που συζητήσαμε, σε συνάρτηση με την Ελλάδα και το Λάτιο· αλλά ενώ η ανάπτυξη της αστικής ζωής στην αρχαιότητα οδήγησε σ' ένα αδιέξοδο, στην Ευρώπη οι πόλεις ανέπτυξαν τον καπιταλισμό κι εγκαθίδρυσαν την αστική πόλη.

Οι εκπληκτικές κοινωνικές πρόοδοι που πραγματοποιήθηκαν απ' τις Ευρωπαϊκές πόλεις, μπορούν να εξηγηθούν από πολλούς παράγοντες, που προσιδιάζουν στην ίδια την ήπειρο, μολονότι εκείνος που εμφανίζεται σα βασικότερος είναι ξανά η επίδραση της γεωγραφίας πάνω στις αγροτικές σχέσεις. Όπου η δασική κάλυψη απογυμνώνονταν, ο γεωργός έβρισκε απέραντες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης – μια αξιοσημείωτη αντίθεση με της Εγγύς Ανατολή και τη Β. Αφρική, όπου ουσιαστικά πλεονάσματα τροφής μπορούσαν να συλλέγουν μόνο από στενές λουρίδες προσχωματικής γης. Ενώ οι ποτάμιες κοιλάδες της Εγγύς Ανατολής και της Β. Αφρικής περιβάλλονταν από αφιλόξενες ερήμους και βουνά, οι Ευρωπαϊκοί ποταμοί έρεαν μέσα στα βάθη απέραντων δασών, στα οποία θα μπορούσαν να ιδρυθούν νέες κοινότητες, δίχως την παρέμβαση ενός συγκεντρωτικού κράτους που θ' αγκάλιαζε τα πάντα. Πραγματικά, εξαιτίας της έλλειψης οποιασδήποτε ανάγκης για εκτεταμένα αρδευτικά έργα, δεν υπήρχε καμία ανάγκη για τον περίπλοκο γραφειοκρατικό και μοναρχικό μηχανισμό, που στραγγάλιζε την εμπορική ζωή του αρχαίου κόσμου. Η ίδια η έκταση της γης, των βουνών και των δασών της, αναιρούσε κάθε τάση για συγκεντρωτισμό, που μπορεί να 'ταν μια πολιτική κληρονομιά των Μεσογειακών πολιτισμών. Η κλασσική Ευρωπαϊκή φεουδαρχία τρέφονταν απ' τη γεωγραφία και το κλίμα της ηπείρου, με αποτέλεσμα οι Ευρωπαϊκές αστικές κοινότητες ν' αποκτήσουν ένα

βαθμό ανεξαρτησίας, που 'ταν άγνωστος, ξέχωρα απ' την Ελλάδα, στην αρχαία κοινωνία.

Ευτυχώς, επίσης για τις πόλεις, η Ευρωπαϊκή φεουδαρχία παράμενε σε χρόνια πόλεμο με τον εαυτό της. Αυτό όχι μόνο προώθησε την παραπέρα αποκέντρωση, αλλά και πρόσφερε συχνά στις αστικές κοινότητες ένα πλατύ πεδίο για ανεξάρτητη ανάπτυξη. Ως το 10^ο αιώνα, οι πόλεμοι των Γαλλικών βαρωνιών μεταξύ τους είχαν διαιρέσει τη χώρα σε κάπου 10.000 πολιτικές μονάδες. Όταν άρχισαν να αναδύονται οι Ευρωπαϊκές πόλεις, βρήκαν μια αγροτική κοινωνία ασύγκριτα λιγότερο ενοποιημένη κι υλικά πιο αδύναμη απ' τα κυρίαρχα και πλούσια Ασιατικά γαιοκτητικά συστήματα της Εγγύς Ανατολής και της Β. Αφρικής. Με τον καιρό και τη σταδιακή σταθεροποίηση της ηπείρου, πολλές μεσαιωνικές πόλεις απαλλάχθηκαν απ' τον έλεγχο των φεουδαρχών και πέτυχαν μια μετριοπαθή κυριαρχία πάνω σ' αγροτικά συμφέροντα.

Μολονότι όλες οι πόλεις εμφανίζονται, σε ποικίλους βαθμούς, απ' τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στην καλλιέργεια τροφής, τις τέχνες και το εμπόριο, η έκταση στην οποία στηρίζονται πάνω σ' αυτό τον καταμερισμό της εργασίας, διακρίνει συχνά τη μία πόλη απ' την άλλη. Πολύ συχνά, λειτουργίες, που δεν είναι οικονομικές δραστηριότητες, καθορίζουν τη φύση και την ανάπτυξη μιας αστικής οντότητας.

Στην πραγματικότητα, οι κύριες λειτουργίες της πόλης ήταν τελετουργικές, στρατιωτικές και διοικητικές. Οι διοικητικές ανάγκες ήταν σημαντικές αναφορικά με την ανάπτυξη πολλών πόλεων της Εγγύς Ανατολής και της Ασίας : στην Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία, καθώς επίσης και στην Ινδία και την Κίνα. Αυτό δε σημαίνει ότι οι τέχνες και το εμπόριο ήταν ασήμαντες σ' αυτές τις κοινότητες,

αλλά απλώς ότι καταλάμβαναν μια δευτερεύουσα θέση σε σχέση με τις πολιτικές και διοικητικές δραστηριότητες.

Αντίθετα, η μεσαιωνική κομμούνα ήταν αφοσιωμένη σχεδόν ολοκληρωτικά στις χειροτεχνίες και το τοπικό εμπόριο. Οι πόλεις στην ακμή του Μεσαίωνα ήταν πρωταρχικά παζάρια και κέντρα παραγωγής εμπορευμάτων.

Στο μεγαλύτερο μέρος τους, όμως, οι μεσαιωνικές κομμούνες προμήθευαν τις ειδικότητες και τα προϊόντα, τα οποία δε θα μπορούσαν ν' αποκτηθούν απ' την τιμαριακή, ντόπια οικονομία. Έτσι αυτές οι πόλεις ποτέ δεν υποφέρονε απ' οποιαδήποτε σύγχυση γύρω απ' τις λειτουργίες τους ή γύρω απ' τους παράγοντες που καθόριζαν τη μοίρα τους. Είχαν μία αρκετά ξεκάθαρη αυτοκατανόηση των εμπορικών και χειροτεχνικών τους συμφερόντων. Απέχοντας πολύ απ' το να διαστρεβλωθούν σαν τα προηγούμενά τους, μετατρέπόμενες σε πειθήνια όργανα των αγροτικών τάξεων, φύλαγαν την αυτονομία τους και πρόσφεραν ένα φιλόξενο περιβάλλον στους ανεξάρτητους εμπόρους και χειροτέχνες - τους πρόδρομους της σύγχρονης μπουρζουαζίας.

Ωστόσο, η μεσαιωνική κομμούνα ήταν μια φεουδαρχική, όχι μια αστική πόλη. Ουσιαστικά, η οικονομία της βασιζόταν στην απλή εμπορευματική παραγωγή - ένα τρόπο παραγωγής, στον οποίο οι χειροτέχνες χρησιμοποιούν το παζάρι για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους, όχι για να συσσωρεύσουν κεφάλαιο. Μολονότι τ' αγαθά παράγονταν γι' ανταλλαγή, δηλαδή, σαν εμπορεύματα, ο ιδιοκτήτης των παραγωγικών μέσων, παράμεινε ο άμεσος παραγωγός μάλλον, παρά ένας μπουρζουάς «επόπτης» της παραγωγικής διαδικασίας. Είναι σίγουρο ότι ένας αρχιμάστορας βοηθούνταν από μαθητευόμενους, αλλά οι τελευταίοι θα μπορούσαν πραγματικά να επιδιώξουν να γίνουν αρχιμάστορες, μόλις αποκτούσαν την ικανότητα γι' αυτό. Με τυπικό φεουδαρχικό τρόπο, οι

συντεχνίες ρύθμιζαν την οικονομική δραστηριότητα ως την παραμικρή σχεδόν λεπτομέρεια η ποσότητα, η ποιότητα κι οι τιμές των αγαθών που διοχετεύονταν στην αγορά, ελέγχονταν προσεκτικά απ' τις συντεχνιακές ενώσεις των αρχιεργατών. Η ατομικοποίηση της εργασίας και το χάος της αγοράς, που 'ναι τόσο ανεξίτηλα χαραγμένα πάνω στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα, ήταν άγνωστα στη μεσαιωνική κομμούνα. Κάθε άτομο είχε τη σταθερή του θέση μέσα στην οικονομία της κοινότητας, μια θέση που προσδιορίζονταν προσεκτικά από ένα σύστημα δικαιωμάτων και καθηκόντων, και το καθένα εκπλήρωνε τις υποχρεώσεις του με αξιοπρέπεια, επιδεξιότητα και μια βαθιά περηφάνια για την ποιότητα της δουλειά του.

Με την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, οι εμπορευματικές σχέσεις άρχισαν ν' ανατρέπουν ολόκληρη τη δομή της Ευρωπαϊκής φεουδαρχίας, υπονομεύοντας τις παραδοσιακές σχέσεις τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις. Απ' τον 13^ο αιώνα και μετά, η Ευρωπαϊκή κοινωνία έγινε το θέατρο κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων, που δεν είχαν ως τότε προηγούμενο στην ιστορία. Στη Β. Ιταλία και σ' όλη την κεντρική και δυτική Ευρώπη, οι κομμούνες άρχισαν να συμμαχούν μεταξύ τους για να εγκαθιδρύσουν ομοσπονδίες ενάντια στους τοπικούς μεγαλογαιοκτήμονες. Οι πρώτοι άνεμοι της γερμανικής ενοποίησης φύσηξαν κατά μήκος της χώρας όταν, στα 1256, οι πόλεις της κοιλάδας του Ρήνου, εγκαθίδρυσαν την Ένωση Πόλεων του Ρήνου και μολονότι η Ένωση αυτή διαλύθηκε σύντομα, βρήκε λίγο – πολύ μόνιμους διάδοχους στη Χανσεατική Ένωση της περιοχής της Βαλτικής και τη Σουαβική Ένωση.

Αυτή η αξιοσημείωτα διεγερτική δραστηριότητα των πόλεων δεν περιορίστηκε μόνο στη Γερμανία. Τα Ελβετικά καντόνια χειραφετήθηκαν απ' την

Αυστρία · οι Φλαμανδικές πόλεις εξεγέρθηκαν ενάντια στον Κόμητα Λουδοβίκο, στην πρώτη από μια σειρά εμφύλιων συγκρούσεων στις Κάτω Χώρες · και το Παρίσι, μ' επικεφαλής τον Ετιέν Μαρσέλ, πήρε τα όπλα ενάντια στο Γάλλο δελφίνο. Μολονότι πολλές απ' τις αστικές εξεγέρσεις ήταν πρόωρες κι ανεπιτυχείς, οι αποτυχίες τους αποζημιώθηκαν με το παραπάνω απ' την επιτυχία που απολαύσανε οι Ιταλικές πόλεις. Στη Β. Ιταλία, η μία πόλη μετά την άλλη, κατάφεραν όχι μόνο να υποτάξουν ή ν' αφομοιώσουν τους μεγαλογαιοκτήμονες στα εμπορικά τους συμφέροντα, αλλά κι η κάθε μια τους, από κάθε σχεδόν ζωτική άποψη, ήταν τώρα μια αστική πόλη.

Αυτό που έχει εδώ τεράστια σημασία είναι το γεγονός ότι η αστική ζωή αναπτυσσόταν με βάση τα δικά της αυθεντικά κριτήρια. Στο παρελθόν, η ύπαιθρος είχε, κατά κάποιο τρόπο, πολιορκήσει την πόλη - αν όχι πάντα με το να κυριαρχήσει ή ν' αναχαιτίσει την εξέλιξή της, τουλάχιστον με το να τη διαστρεβλώσει και τελικά να την υπονομέψει. Στην όψιμη Μεσαιωνική Ευρώπη, αντίθετα, το εμπορευματικό σύστημα που αναπτύχθηκε απ' τις πόλεις, άρχισε να εισχωρεί στην ίδια την ενδοχώρα και να μετατρέπει την ύπαιθρο σε μια κοινωνική εικόνα της πόλης. Το εμπόριο, δημιουργώντας νέες ανάγκες μέσα στο τιμάριο, διάλυσε αργά την αυτάρκη αγροτική οικονομία κι ακόμα και τον επαρχιωτισμό της ίδιας της μεσαιωνικής κομμούνας. Οι φεουδαρχικές σχέσεις αντικαταστήθηκαν, σ' ένα αυξανόμενο βαθμό, από ανταλλακτικές σχέσεις και το παραδοσιακό τιμαριωτικό σύστημα - μια ιεραρχία αποκρυσταλλωμένη σ' ένα καταξιωμένο απ' το χρόνο σύμπλεγμα αμοιβαίων δικαιωμάτων κι υποχρεώσεων - με τη μεσολάβηση εμπορευμάτων ανάμεσα σε κυριάρχους κι ανεξάρτητους παραγωγούς. Το 14^ο αιώνα, η δουλοπαροικία άρχισε να εξαφανίζεται απ' το μεγαλύτερο μέρος της Δ. Ευρώπης. Ο ανερχόμενος ελεύθερος αγρότης κι ο

γεώμορος έγιναν το αγροτικό αντίστοιχο του αρχιμάστορα της πόλης. Μολονότι είχε διαδραματιστεί στην Ελλάδα και το Λάτιο η ίδια περίπτωση εξέλιξη πριν από αιώνες, η εξέλιξη της Ευρώπης ευνοήθηκε απ' το γεγονός ότι το εμπόριό της ήταν ηπειρωτικό μάλλον παρά τοπικό, το αγροτικό της σύστημα ασθενέστερο και πιο ελαστικό, με αποτέλεσμα η εμπορική της ανάπτυξη να μην αναχαιτιστεί απ' τα μεγάλα, Ασιατικά γαιοκτητικά συστήματα, που 'χαν εκτρέψει τη Ρωμαϊκή κοινωνία από μία γνήσια αστική ανάπτυξη σε παρασιτικές εναλλαγές. Πρωταρχικά, οι Ευρωπαίοι εμπορευόμενοι πρίγκιπες του όψιμου Μεσαίωνα, ζητούσαν εμπορεύματα απ' την Ανατολή μάλλον, παρά φόρο υποτέλειας – μολονότι πλιατσικολογούσαν στα σίγουρα όποτε μπορούσαν - κι αποκτούσαν αυτά τ' αγαθά για τις ηπειρωτικές αγορές μάλλον, παρά για την τοπική κατανάλωση. Η ανακάλυψη νέων αγαθών στο εξωτερικό, χρησίμευε μάλιστα στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και, με τον εποικισμό της Αμερικής, πρόσφερε ένα ισχυρό κίνητρο στην εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη.

Η στενή σχέση εργασίας και ζωής, αποκαλυπτόταν απ' το γεγονός ότι «το οικογενειακό πρότυπο κυριαρχούσε στη βιομηχανία». Η αστική ζωή είναι έντονα, ακόμη και περίτεχνα, συλλογική. Το παζάρι ήταν ένα κέντρο όχι μόνο για το εμπόριο, αλλά και για «δημόσιες τελετουργίες».

Σχεδόν όλες οι κομμούνες αστυνομεύονταν απ' τους ίδιους τους πολίτες τους, που σχημάτιζαν με τη σειρά τους τη νυχτοφυλακή και γέμιζαν τις τάξεις της πολιτοφυλακής της πόλης. Οι δήμαρχοι και τα συμβούλια της πόλης εκλέγονταν συνήθως απ' τις συντεχνίες ή από δημόσιες συνελεύσεις του λαού, που θύμιζαν την Αθηναϊκή Εκκλησία. Πραγματικά, σαν την πόλιν, αυτές οι πόλεις σχημάτιζαν μια τέλεια κι ολοκληρωμένη ολότητα.

Στη διάρκεια της Μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης, οι Παριζιάνοι αντικατάστησαν τη φεουδαρχική ονοματολογία με τη μοναδική λέξη πολίτης, για να εκφράσουν την εθνική αλληλεγγύη τους που μόλις ανακάλυψαν. Μεταγενέστερα γεγονότα έμελλε ν' αποκαλύψουν ότι κάτω απ' τη φαινομενική ενότητα του Έθνους κρύβονταν βαθιά αντιτιθέμενα κι ανταγωνιστικά κοινωνικά συμφέροντα. Η μεσαιωνική κομμούνα, απ' τη μεριά της, χρησιμοποιούσε τον πιο οργανικό όρο «αδελφός» - «Ο καθένας ας θεωρεί τον άλλο σαν αδελφό» - λέει ένα Φλαμανδικό καταστατικό του 12^{ου} αιώνα κι αυτά τα λόγια ήταν αληθινά μια πραγματικότητα» παρατηρεί ο Ανρύ Πιρέν. «Ήδη απ' το 12^ο αιώνα οι έμποροι ξόδευαν ένα μεγάλο μέρος απ' τα κέρδη τους προς όφελος των συμπολιτών τους - χτίζοντας εκκλησίες, ιδρύοντας νοσοκομεία, εξαγοράζοντας το φόρο των παζαριών. Η αγάπη του κέρδους συνδεόταν σ' αυτούς με τον τοπικό πατριωτισμό. Κάθε άνθρωπος ήταν περήφανος για την πόλη του κι αφοσιωνόταν αυθόρμητα στην ευημερία της. Κι αυτό συνέβαινε γιατί, στην πραγματικότητα κάθε ατομική ζωή εξαρτιόταν άμεσα απ' τη συλλογική ζωή της κοινοτικής ένωσης. Η κομμούνα του Μεσαίωνα είχε, πράγματι, όλες τις αρμοδιότητες που ασκεί σήμερα το Κράτος. Εγγυούταν σ' όλα τα μέλη της την προσωπική τους ασφάλεια και περιουσία. Έξω απ' τους Κόλπους της, το άτομο βρισκόταν σ' ένα εχθρικό κόσμο, περιβαλλόμενο από κινδύνους κι εκτεθειμένο σε κάθε απειλή. Μόνο σ' αυτή έβρισκε ένα καταφύγιο και γι' αυτό το λόγο ένωθε μιαν ευγνωμοσύνη που πλησίαζε τα όρια της αγάπης. Ήταν πρόθυμο ν' αφοσιωθεί σ' αυτήν για να την υπερασπίσει, όπως ακριβώς ήταν πάντα πρόθυμο να τη στολίζει και να την κάνει πιο όμορφη απ' τις γειτονικές κοινότητες. Εκείνοι οι μεγαλοπρεπείς καθεδρικοί ναοί, τους οποίους είδε ν' ανεγείρονται ο 13^{ος} αιώνας, θα 'ταν αδιανόητοι δίχως τη χαρούμενη προθυμία με την οποία οι αστοί συνεισφέρανε

δωρεές για την ανέγερσή τους. Δεν ήταν μόνο οίκοι του Θεού· τμήσαν επίσης την πόλη, της οποίας ήταν το μεγαλύτερο στολίδι και την οποία διαφήμιζαν από μακριά οι επιβλητικοί πύργοι τους. Ήταν για τις πόλεις του Μεσαίωνα ότι οι ναοί για τις πόλεις της αρχαιότητας».

Όπως ακριβώς οι συντεχνίες χαρακτηρίζουν την κομμούνα, έτσι κι η κομμούνα και το τιμάριο θα μπορούσε να ειπωθεί ότι χαρακτηρίζουν τη φεουδαρχική κοινωνία. Όσο για την κομμούνα, ένας φυσικός, πολιτικός πυρήνας κατασιγάει τις εξωτερικευτικές κι αποσυνθετικές δυνάμεις, που κρύβονται με λανθάνουσα μορφή μέσα στο εμπόριο.

Στη μεσαιωνική κομμούνα, το εργαστήριο ήταν ένα σπίτι: ήταν ο τόπος όχι μόνο εξαιρετικά εξατομικευμένων τεχνικών δραστηριοτήτων, αλλά επίσης πολύπλοκων προσωπικών και πολιτιστικών ευθυνών. Με την εμφάνιση του εργοστάσιου, το σπίτι κι ο τόπος εργασίας χωρίζονται. Το εργοστάσιο είναι ένα μέρος όπου πηγαίνει ο εργάτης προκειμένου να αναλώσει τις ανθρώπινες ικανότητές του – ικανότητες που υποβιβάζονται σταθερά σε σημείο που να αφηρημενοποιούνται και να ποσοτικοποιούνται σαν απλός «χρόνος εργασίας» – στην υπηρεσία αυξανόμενα ανώνυμων ιδιοκτητών και διευθυντών. Το εργοστάσιο δεν έχει προσωπικές ή πολιτιστικές λειτουργίες· είναι απλώς το κέντρο συγκέντρωσης και κινητοποίησης αλλοτριωμένης, απροσωποποιημένης εργασίας.

Αν αυτές οι σημαντικές διαφορές ειδωθούν από τη σκοπιά μιας πλατύτερης προοπτικής, αποκαλύπτουν αποφασιστικές διαφορές ανάμεσα στην ίδια τη φύση της μεσαιωνικής κομμούνας και την αστική πόλη. Η συντεχνία, που συνενώνει σπίτια τα οποία είναι επίσης εργαστήρια, προσδίνει ένα έντονα οικιακό χαρακτήρα στην κομμούνα: μετατρέπει την πόλη σε σπίτι, σε μια γνήσια ανθρώπινη κοινότητα που ανάγει τις προσωπικές συμπάθειες κι

ευθύνες σ' ένα κοινωνικό επίπεδο. Αντίστροφα, το εργοστάσιο μετατρέπει την πόλη σε μια εμπορική και βιομηχανική επιχείρηση. Αρνιέται το ρόλο της πόλης σαν προσωπικής και πολιτιστικής οντότητας και διογκώνει τη σημασία των οικονομικών της λειτουργιών σε σημείο που ν' αγγίζει τα όρια αστικής παθολογίας. Η μεσαιωνική κομμούνα ήταν πρωταρχικά ένα τόπος για να ζήσεις· η αστική πόλη είναι πρωταρχικά ένας τόπος για να δουλέψεις. Οι συντεχνίες μετέτρεψαν την πόλη σ' ένα κέντρο ανθρώπινης αλληλεγγύης, θρησκευτικής επικοινωνίας και πολιτιστικής ζωτικότητας· μολονότι η εργασία ήταν απαραίτητη για την επίτευξη αυτών των στόχων, έγινε το όργανο της καλλιτεχνίας και της έκφρασης των δημιουργικών ανθρώπινων ικανοτήτων, όχι ένας αυτοσκοπός. Το εργοστάσιο υποβιβάζει την πόλη σ' ένα κέντρο παραγωγής για την παραγωγή και κατανάλωσης για την κατανάλωση. Το ότι οι άνθρωποι πρέπει να «ζήσουν» σε μια πόλη προκειμένου να εργαστούν, είναι κατάφορα αναγκαίο για την ύπαρξη του εργοστασίου, αλλά το γεγονός ότι μένουν σε κατοικίες είναι δευτερεύον σε σχέση με το γεγονός ότι εργάζονται σε κτίρια γραφείων, σούπερ μάρκετ, εργοστάσια και εργοτάξια.

Γενικά, καθώς η αγορά αρχίζει να επεκτείνεται πέρα από τον περίγυρο της κομμούνας, εμφανίζονται σημαντικές διαφορές στον πλούτο, ανάμεσα στα μέλη της ίδιας συντεχνίας κι ανάμεσα στα μεμονωμένα μέλη της ίδιας κοινότητας. Με τον καιρό, οι πλούσιοι αρχιμάστορες, οι έμποροι (που οργανώνονται συχνά σε δικές τους συντεχνίες) και τελικά οι ίδιες οι συντεχνίες, τείνουν να γίνουν έναν στρώμα μέσα στην κοινότητα, με δικά του συμφέροντα που διαχωρίζονται και συχνά αντιτίθενται σ' εκείνα της κοινότητας σαν σύνολο. Τέτοιες συντεχνίες αρχίζουν ν' αποκλείουν τους μαθητευόμενους και τους άπειρους εργάτες απ' το να γίνουν μάστορες, μετατρέποντάς τους σε γνήσιους προλετάρους, που

πρέπει να εργάζονται για άλλους προκειμένου να επιβιώσουν. Σε μερικές περιοχές της Ευρώπης αυτή η διαδικασία προλεταριοποίησης διαδραματίστηκε τόσο αργά, ώστε δε διατάραξε αισθητά τη σταθερότητα της κομμούνας. (Μπούκτσιν Μ., 1979)

ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Από τους Μέσους Χρόνους και ύστερα η ευρωπαϊκή γεωργία παρουσίαζε σταδιακές προόδους, ιδίως στις περιοχές εκείνες που η παραγωγή γεωργικών προϊόντων προοριζόταν για την αγορά και στις περιοχές εκείνες όπου το εμπόριο έδινε τη δυνατότητα της ανταλλαγής ιδεών. Η επινόηση της λαιμαριάς, που ακουμπούσε στους ώμους του αλόγου, μεγάλωσε πολύ την απόδοσή του σε ζώου έλξεως και μεταφοράς. Έτσι το άλογο έγινε το κύριο μέσο μεταφοράς στα χερσαία ταξίδια και το ζώο που χρησιμοποιόταν γενικά στις καλλιέργειες μεγάλων χωραφιών. Οι Άραβες έφεραν από την Ανατολή τη ζάχαρη, που καλλιεργήθηκε με επιτυχία στα Κανάρια Νησιά.

Το ρύζι, φερμένο επίσης από την Ανατολή, εμφανίστηκε στη Δύση το δέκατο πέμπτο αιώνα και ήταν ένα από τα σημαντικά προϊόντα της κοιλάδας του Πάδου το 1700. Το λεμόνι καλλιεργήθηκε στη Σικελία το δωδέκατο αιώνα και το πορτοκάλι, κάπως αργότερα φερμένο, είχε διαδοθεί σημαντικά μέχρι τον δέκατο πέμπτο αιώνα. Η σίκαλη, που μπορούσε να αναπτυχθεί σε φτωχά εδάφη, εμφανίστηκε τον δέκατο τέταρτο αιώνα. Η μουριά, που τα φύλλα της αποτελούσαν την τροφή του μεταξοσκώληκα, έγινε γνωστή στα τέλη των Μέσων Χρόνων. Έπειτα, με την ανακάλυψη της Αμερικής, ήρθαν στην Ευρώπη το αραποσίπι, ο καπνός, η ντομάτα και, το πιο σημαντικό, η πατάτα. Βελτιώσεις έγιναν επίσης στο ζωικό κεφάλαιο, ιδίως στα πρόβατα και μάλιστα στην

Ισπανία όπου διαμορφώθηκε η ποικιλία των προβάτων Μερινό που έδινε το καλύτερο μαλλί στην Ευρώπη. Μικρές βελτιώσεις έγιναν ακόμα και στα βοοειδή, στις περιοχές όπου καλύτερες ποικιλίες εισάγονταν από τις γειτονικές περιφέρειες.

Η εντατικότερη παραγωγή γεωργικών προϊόντων σημειώθηκε το 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Οι στρατηγικής σημασίας νεωτερισμοί στη γεωργία προκάλεσαν αύξηση των εισοδημάτων της γης και τα εισοδήματα αυτά έδωσαν την ευκαιρία να σχηματισθούν μεγαλύτερες οικογένειες και να αυξηθεί ο πληθυσμός με ταχύ ρυθμό.

Στην περίπτωση της Αγγλίας μεταξύ πληθυσμού και γεωργικού προϊόντος διατηρήθηκε μια ισορροπία καθώς και οι δυο αυτοί παράγοντες ακολουθούσαν ανοδική τους εξέλιξη. Ο πληθυσμός, αυξανόμενος κατά 6,4% περίπου ανά δεκαετία, διπλασιάστηκε μεταξύ 1700 και 1820. Κατά την περίοδο αυτή, ο αριθμός φυσικής αυξήσεως κυμαινόταν από 5% το χρόνο (1731 – 1770) έως 12% το χρόνο (1781 – 1820). Η απότομη αύξηση οφειλόταν εν μέρει στη μείωση του ποσοστού θνησιμότητας, που ήταν το πρώτο φαινόμενο της «δημογραφικής μεταβολής» του εκσυγχρονιζόμενου κόσμου. Η παραγωγή σιτηρών ακολούθησε τον ίδιο ρυθμό και περίπου διπλασιάστηκε μέσα στην ίδια περίοδο. Αξιοσημείωτο είναι η αύξηση της παραγωγής σιτηρών όλο το δέκατο όγδοο αιώνα ήταν πιο ομαλή από την αύξηση του πληθυσμού, που προχωρούσε αργά μέχρι το 1780 περίπου και ύστερα τινάχτηκε προς τα πάνω απότομα. Η επίδραση του άλματος αυτού κατά τα τέλη του αιώνα έδωσε ισχυρή ώθηση στη ζήτηση τροφίμων και η πίεση αυτή αντικατοπτρίστηκε στην υπωτική τάση των τιμών του σιταριού. Ενώ μέχρι τότε η Μεγάλη Βρετανία

έκανε εξαγωγές σιτηρών, από τη δεκαετία του 1770 και ύστερα εισαγωγές σε μεγάλες ποσότητες, παρόλο που η παραγωγικότητα του εγχώριου γεωργικού τομέα εξακολουθούσε να αυξάνεται. Μετά το 1800 η παραγωγή σιτηρών αυξήθηκε με τον καταπληκτικό ρυθμό του 15% ετησίως. Η αγγλική περίπτωση δείχνει, σε μικρογραφία, τη βασική σχέση μεταξύ πληθυσμιακής αυξήσεως (σαν πηγή της προσφοράς εργασίας και της τελικής ζήτησεως) και αυξήσεως του προϊόντος κατά την πρώιμη περίοδο του εκσυγχρονισμού.

Η σημαντικότερη συνέπεια της Νέας Γεωργίας κατά το δέκατο όγδοο και τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, ήταν η αύξηση της παραγωγής τροφίμων στη Δύση και η εξάλειψη των λιμών με την εφαρμογή πιο αποτελεσματικών παραγωγικών μεθόδων, την κατασκευή καλύτερων αποθηκευτικών εγκαταστάσεων και τη χρησιμοποίηση καλύτερων μεταφορικών μέσων. Αυτή η καλύτερη και αφθονότερη προσφορά τροφίμων έκανε εν μέρει δυνατή τη μεγάλη ανάπτυξη της οικονομίας του Δυτικού Κόσμου και σ' αυτήν οφειλόταν η καλύτερη διατροφή και κατά συνέπεια η καλύτερη υγεία του πληθυσμού σε επίπεδα που ποτέ μέχρι τότε δεν είχαν επιτευχθεί. Με λίγα λόγια, η Γεωργική Επανάσταση έχει συμβάλει πάρα πολύ στην οικονομική πρόοδο των δύο τελευταίων αιώνων. Οι ιστορικοί, και ιδίως εκείνοι που ασχολούνται ειδικά με την Αγγλική Ιστορία, έχουν την τάση να παρουσιάζουν τη Νέα Γεωργία σαν κάτι που ήρθε απότομα, και πραγματοποιήθηκε από σχετικά λίγους μεγάλους μεταρρυθμιστές. Τη θεωρούσαν σαν μια «Επανάσταση», αλλά και σαν αναγκαίο πρόδρομο της Βιομηχανικής Επανάστασεως.

Αν και στην Ευρώπη η τεχνολογική πρόοδος της γεωργίας ήταν συνεχής, υπήρχαν δύο βασικά εμπόδια που δεν άφηναν να πραγματοποιηθεί μια εντυπωσιακή αύξηση των αποδόσεων. Αν ο όρος «Αγροτική Επανάσταση»

έχει κάποια έννοια, η έννοια αυτή έχει σχέση με την ανατροπή, μέσω της τεχνολογίας, των δύο παραγόντων που εμπόδιζαν την πρόοδο.

Το πρώτο εμπόδιο ήταν το μικρό μέγεθος του γεωργικού κλήρου, εμπόδιο που υπήρχε σχεδόν σε όλες τις περιοχές στην πρώιμη περίοδο των Νεώτερων Χρόνων. Το μειονέκτημα της μικρής ιδιοκτησίας γης είναι προφανές : οι γεωργοί με μικρά χωράφια δεν μπορούσαν ποτέ να χρησιμοποιήσουν τον κατάλληλο κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και να εφαρμόσουν τις καλλιεργητικές εκείνες μεθόδους που θα προκαλούσαν σοβαρή αύξηση της γεωργικής παραγωγής. Με τις συνθήκες αυτές, αν ο καλλιεργητής ήθελε να έχει περισσότερο προϊόν, θα μπορούσε να το επιτύχει μόνο αν καλλιεργούσε περισσότερο έδαφος ή αν προσπαθούσε να αυξήσει κατά μέτριο ποσοστό την ανά μονάδα γης απόδοση των χωραφιών του εργαζόμενος περισσότερο ή διαθέτοντας περισσότερο σπόρο. Οι συνθήκες αυτές ισοδυναμούν με εκείνες που επικρατούσαν στη μεταποίηση με τις μεθόδους της βιοτεχνικής παραγωγής – στην οποία δεν υπήρχε δυνατότητα εισαγωγής στην παραγωγική διαδικασία ατμομηχανών ή άλλων μεγάλων κεφαλαιουχικών εξοπλισμών παρά μόνο όταν έγινε το μεγάλο άλμα προς τα εργοστάσιο μεγάλης κλίμακας.

Στη γεωργία, όπως και στη βιομηχανία, το άλμα αυτό πραγματοποιήθηκε πρώτα στην Αγγλία. Τα μικρά χωράφια που καλλιεργούσαν οι χωρικοί με το σύστημα της αγροληψίας καθώς και τα κοινά λιβάδια, υπολείμματα του τιμαριωτικού συστήματος, απορροφήθηκαν και ενοποιήθηκαν από τους μεγάλους γαιοκτήμονες που τα περίφραξαν, στην κυριολεξία, με φράχτες ή αγριοθάμνους. Σε μερικές περιπτώσεις αυτό έγινε μετά από συμφωνία με μικρότερους γαιοκτήμονες ή με τους αγρολήπτες χωρικούς, αλλά το πιο συνηθισμένο ήταν ότι για να γίνει η περίφραξη έπρεπε ο γαιοκτήμονας να ζητήσει την έγκριση του

Κοινοβουλίου. Από το 1700 ως το 1845 ενοποιήθηκαν σε μεγάλες ιδιοκτησίες 14 εκατομμύρια ακρ, δηλαδή το ένα τέταρτο της συνολικής αρόσιμης γης της Αγγλίας. Το κόστος της περιφράξεως για τους γαιοκτήμονες που έκαναν επέκταση της ιδιοκτησίας τους δεν ήταν μικρό. Οι αποζημιώσεις των χωρικών, η περίφραξη και η αγορά του εξοπλισμού που ήταν απαραίτητη για καλλιέργειες μεγάλης κλίμακας απαιτούσαν σοβαρές δαπάνες κεφαλαίου. Στα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα ένα λογικό κόστος για την περίφραξη ενός άκρ έφτανε περίπου στις 3 στερλίνες. Αυτό σήμαινε ότι το κόστος για την περίφραξη ενός μικρού χτήματος 5 άκρ ήταν περίπου 15 στερλίνες, δηλαδή ένα ποσό ίσο με τους ετήσιους μισθούς του γεωργικού εργάτη. Παρόλα αυτά όμως, όλα δείχνουν ότι οι επενδύσεις αυτού του είδους ήταν συμφέρουσες για τους γαιοκτήμονες. Έχουν υπολογίσει ότι η ετήσια απόδοση των επενδύσεων σε «περιφράξεις» έφτανε τα 25% και αυτό σε εποχή που το επιτόκιο των κρατικών χρεογράφων ήταν πολύ πιο κάτω από 5%. Η απόδοση αυτή μας δίνει ακριβώς ένα άλλο μέτρο των δραματικών εξελίξεων της παραγωγικότητας του εδάφους ανά άκρ. Οι υψηλές αποδόσεις έδιναν στους γαιοκτήμονες τη δυνατότητα να συνεχίζουν τις κεφαλαιακές τους επενδύσεις τόσο για τη βελτίωση της δικής τους γης όσο και για τα έργα κοινωνικής υποδομής. Κατά το δέκατο όγδοο αιώνα ο γεωργικός τομέας ήταν η κύρια πηγή των κεφαλαίων που χρειαζόνταν για την κατασκευή καναλιών, δρόμων και αρδευτικών έργων. Η περίφραξη και η αύξηση του μεγέθους της γεωργικής εκμεταλλεύσεως δεν ήταν ο μόνος λόγος της αυξήσεως της παραγωγής τροφίμων. Αλλά στην Αγγλία ήταν τόσο σημαντικός, όσο ήταν και η ανάπτυξη του εργοστασιακού συστήματος στη βιομηχανία, για τη δημιουργία των θεσμολογικών προϋποθέσεων του εκσυγχρονισμού.

Το δεύτερο μεγάλο εμπόδιο για την αύξηση της παραγωγικότητας του εδάφους ήταν η αγρανάπαυση, η αδράνεια δηλαδή του συντελεστή «έδαφος» στην περίοδο που τα χωράφια έμεναν ακαλλιέργητα. Υπενθυμίζουμε ότι η ανάπτυξη του συστήματος καλλιέργειας με τρία εναλλάξιμα χωράφια κατά τους Μέσους Χρόνους ελάττωσε τον αδρανή χρόνο κατά 50%, αλλά και πάλι ένα χωράφι έμεινε ακαλλιέργητο κάθε τρίτη περίοδο. Η μεταβολή στο σύστημα της αγραναπαύσεως δεν έγινε σε μια μοναδική στιγμή κατά τρόπο επαναστατικό, αλλά έγινε μάλλον σταδιακά σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης περιόδου των Νεώτερων Χρόνων. Η μεγαλύτερη πρόοδος πραγματοποιήθηκε στις Κάτω Χώρες όπου το έδαφος ήταν πολύτιμο και η πληθυσμιακή πυκνότητα πολύ υψηλή. Η ζήτηση των υπηρεσιών εδάφους έκανε την εντατικότερη καλλιέργεια μια επικερδή αναγκαιότητα, παρόλο που για να είναι αποδοτικό το καλλιεργητικό αυτό σύστημα χρειαζόταν περισσότερη εργασία και μεγαλύτερο κεφάλαιο ανά άκρ.

Ο αριθμός των εναλλασσόμενων καλλιεργειών στη διάρκεια ενός γεωργικού κύκλου αυξήθηκε και το όλο σύστημα έγινε πιο περίπλοκο, και έφτανε σε έναν κύκλο πέντε χρόνων. Για να σταματήσει η αγρανάπαυση καλλιεργήθηκαν αζωτούχα φυτά, λαχανικά ή κτηνοτροφικά, που χρησίμευαν και για την ανανέωση των ιδιοτήτων του εδάφους. Για τη λίπανση των χωραφιών, αντί να αφήνουν να γίνεται ασυστηματοποίητα κατά τη βόσκηση των ζώων στα χέρσα χωράφια, έριχναν άφθονη κοπριά κατά περιοδικά διαστήματα.

Το σύστημα της αγρανάπαυσης ως τρόπος καλλιέργειας της γης διαδέχθηκε το σύστημα της αμειψισποράς όπου περιλαμβάνονταν βιομηχανικά φυτά, τρόφιμα και κτηνοτροφικά φυτά. Ο άνθρωπος που ανέπτυξε την αμειψισπορά σε σύστημα και εκλαΐκευσε τη χρήση της τόσο ώστε η δουλειά

του αυτή να αποτελέσει σημαντικό κέρδος της Αγροτικής Επανάστασης ήταν ο Κάρολος, Υποκόμης Τάουν σεντ (1674 – 1738). Το σύστημα αυτό αποδείχθηκε ιδιαίτερα επιτυχές μόνο όσον αφορά την αύξηση εισοδημάτων, αφού οι καλλιέργειες πραγματοποιούνταν σε μεγαλύτερη κλίμακα.

Τα συνδυασμένα πλεονεκτήματα της καλλιέργειας σε μεγαλύτερη κλίμακα και της καταργήσεως της αγραναπαύσεως θα μπορούσαν να καρποφορήσουν μόνο αν τις εξελίξεις αυτές τις παρακολουθούσαν και οι μηχανολογικές πλευρές της γεωργικής τεχνολογίας.

Το δέκατο όγδοο αιώνα εφευρέθηκαν διάφορα γεωργικά εργαλεία που ελάφρυναν το βάρος των αγροτικών εργασιών. Ένα από τα πιο σημαντικά ήταν το νέο άροτρο. Η μεγάλη όμως πρόοδος στα άροτρα πραγματοποιήθηκε, στην Αγγλία, με την κατασκευή από σίδηρο ολόκληρου του υνιού (1771), που ήταν πιο ισχυρό από το ξύλινο, και ύστερα ολόκληρου του αρότρου (πάλι το 1771). Βελτιώθηκε επίσης ο βολοκόπος, που χρησίμευε για να σπάζει τους βόλους, να κάνει αφράτο το χώμα και να παραχώνει τους σπόρους αρκετά κάτω από την επιφάνεια για να μην τους τρώνε τα πουλιά. Ταυτόχρονα χρησιμοποιήθηκαν και εργαλεία σποράς με τα οποία ορισμένοι σπόροι μπορούσαν να φυτευτούν σε σειρές, πράγμα που έδινε την ευχέρεια να σκαλίζεται το χώμα ανάμεσα στις σειρές ώστε και τα ζιζάνια να καταστρέφονται και να αποφεύγεται η εξάτμιση του νερού.

Μια άλλη πλευρά της αγροτικής ζωής, που άλλαξε κατά το δέκατο όγδοο αιώνα, ήταν η κτηνοτροφία. Όχι μόνο χρησιμοποιήθηκαν καλύτερα κτηνοτροφικά φυτά και διαδόθηκε περισσότερο η σταβλισμένη κτηνοτροφία, αλλά έγιναν και σοβαρές προσπάθειες για τη βελτίωση της ποιότητας των ζώων. Καθώς ο πληθυσμός αυξανόταν, οι πόλεις χρειάζονταν περισσότερο κρέας και

περισσότερο γάλα που συνήθως γινόταν βούτυρο και τυρό. Η πάχυνση των μύσχων γινόταν όλο και πιο κοντά στις πόλεις, γιατί με το περπάτημα (κατά τη μεταφορά των ζώων στις πόλεις) έχαναν βάρος και το κρέας τους γινόταν σκληρό και ινώδες. Στις κτηνοτροφικές περιοχές τα βόδια και οι αγελάδες έπαψαν να χρησιμοποιούνται σαν ζώα έλξεως για να βελτιωθεί η παραγωγή κρέατος. Και η προβατοτροφία απέβλεπε πλέον στην παραγωγή περισσότερου κρέατος και καλύτερου μαλλιού.

Οπωσδήποτε όμως όσο εξακολουθούσε να επικρατεί το παλιό σύστημα ιδιοκτησίας της γης στην Ευρωπαϊκή ήπειρο, η διάδοση της Γεωργικής Επαναστάσεως δεν μπορούσε να προχωρήσει. Μόνο όταν η μονοκαλλιέργεια στους μικρούς κλήρους αντικαταστάθηκε από την πολυκαλλιέργεια σε μεγάλης κλίμακας χτήματα, άρχισε το έδαφος να δείχνεται γενναιόδωρο. **(Clough S. And Rapp R., 1980)**

Μεταβολές στην ευρωπαϊκή ιδιοκτησία γης

Με την καλλιέργεια μεγάλων παρθένων εκτάσεων στις υπερπόντιες χώρες, που η παραγωγή τους προορίζονταν για μακρινούς και άγνωστους καταναλωτές, με την ανάπτυξη νέων καλλιεργητικών μεθόδων που απαιτούσαν σχετικά σημαντικές επενδύσεις κεφαλαίων και μεγάλες εκτάσεις γης, με την αυξημένη εξάρτηση των καταναλωτών από την αγορά για την απόκτηση των αγαθών που ικανοποιούσαν τις ανάγκες τους, με τη διάδοση των ιδεών περί ισότητας των ανθρώπων και την επακόλουθη αντίληψη ότι οι λίγοι δεν έχουν το φυσικό δικαίωμα να εκμεταλλεύονται τους πολλούς, πραγματοποιήθηκαν δύο βαθιές αλλά διαμετρικά αντίθετες μεταβολές στα συστήματα ιδιοκτησίας των χωρών του δυτικού πολιτισμού. Από τη μία μεριά υπήρχε τάση

σχηματισμού ή ενοποιήσεως μεγάλων ιδιοκτησιών, όπου παράγονταν σιτηρά και τρέφονταν ζώα για την αγορά και όπου εφαρμόζονταν οι νέες γεωργικές τεχνικές σε μεγάλη έκταση. Η τάση αυτή παρατηρήθηκε στις γερμανικές περιοχές ανατολικά του Έλβα ποταμού, στην Αγγλία, τη νότια Ιταλία και τη νότια Ισπανία, σε κάποια έκταση στη Δανία και στις υπερπόντιες χώρες που αναφέραμε στα προηγούμενα. Από την άλλη όμως μεριά, οι μικρές ιδιοκτησίες, επικράτησαν όπου οι χωρικοί απέκτησαν, με πολιτική δραστηριότητα και χωρίς να πληρώσουν αποζημίωση, τίτλο ιδιοκτησίας στη γη που είχαν το δικαίωμα να καλλιεργούν από αμνημονεύτων χρόνων. Η εξέλιξη αυτή παρατηρήθηκε στη Γαλλία και στις περιοχές εκείνες όπου κατά τη διάρκεια της γαλλικής κυριαρχίας των χρόνων της Επανάστασεως και του Ναπολέοντα εφαρμόστηκαν οι αρχές της Γαλλικής Επανάστασεως· παρατηρήθηκε επίσης στις περιοχές όπου η γαλακτοκομία και η ορνιθοτροφία ήταν γενικευμένη ή πήγαινε να γενικευτεί όπως στο Βέλγιο, την Ολλανδία, τη Δυτική Γερμανία, τη Σαβοΐα, σε τμήματα της Δανίας και στις ανατολικές περιοχές των Ηνωμένων Πολιτειών. Όποιο όμως και αν ήταν το μέγεθος των κλήρων, παντού στις χώρες του δυτικού πολιτισμού το παλιό τιμαριωτικό σύστημα εξαφανιζόταν και οι συναλλαγές μεταξύ γαιοκτημόνων και καλλιεργητών ρυθμιζόνταν κυρίως με χρηματικές πληρωμές.

Στην Αγγλία το κύριο χαρακτηριστικό της μεταβολής της ιδιοκτησίας κατά την περίοδο της Γεωργικής Επανάστασεως ήταν, ο σχηματισμός μεγάλων κτημάτων με το σύστημα των περιφράξεων. Η ύψωση των γεωργικών τιμών από τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα μέχρι την πτώση του Ναπολέοντα, και αργότερα, η διαμόρφωση μεγαλύτερης αγοράς για τα τρόφιμα λόγω αυξήσεως του πληθυσμού και αναπτύξεως των μεγάλων αστικών κέντρων, έκαναν τις

γεωργικές επιχειρήσεις πιο δελεαστικές για κείνους που ανυπομονούσαν να βγάλουν μεγαλύτερα κέρδη. Επιπλέον, οι άρχοντες που επέβλεπαν οι ίδιοι την καλλιέργεια των χτημάτων τους, έβλεπαν ότι το παλιό σύστημα χωρισμού του χτήματος σε λωρίδες είχε πολλά μειονεκτήματα : ένα αγροτεμάχιο δεν μπορούσε να αποστραγγιστεί ή να αρδευτεί παρά μόνο με τη συγκατάθεση των γειτόνων αγροληπτών · οι δρόμοι για την προσπέλαση των πολλών μικρών χωραφιών κατασπαταλούσαν πολύτιμη γη · η μετακίνηση από το ένα χωράφι στο άλλο, που πολλές φορές βρισκόταν σε αρκετή απόσταση, σήμαινε απώλεια χρόνου για τους χωρικούς · οι διαφορές γύρω από διαφιλονικούμενα όρια ήταν συχνές και ενοχλητικές · χειμερινές καλλιέργειες δεν μπορούσαν να γίνουν γιατί από τον Αύγουστο ως το Φεβρουάριο είχαν όλοι από κοινού δικαίωμα βοσκήσεως των ζώων τους στην καλλιεργήσιμη γη · τέλος οι καλλιεργητικοί κανονισμοί ήταν τέτοιοι ώστε τα ζιζάνια από τα χωράφια που έμεναν χέρσα σε αγρανάπαυση έριχναν τους ανεπιθύμητους σπόρους τους στα γειτονικά χωράφια. Τέλος οι Άγγλοι επιχειρηματίες γεωργικών εκμεταλλεύσεων κατάλαβαν ότι για να χρησιμοποιήσουν τα νέα μηχανήματα έπρεπε να έχουν για καλλιέργεια μεγάλα χωράφια, γιατί τα ιπποκίνητα χωραφιών, αλλά και γιατί μόνο η παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα δικαιολογούσε την απασχόληση των δαπανηρών μηχανημάτων.

Για όλους αυτούς τους πολλούς και διάφορους λόγους οι άρχοντες περίφραξαν τα χωράφια τους. Για να γίνει η περίφραξη μιας περιοχής έπρεπε ένας αριθμός ατόμων, συνήθως μεγάλοι γαιοκτήμονες, να υποβάλλει σχετική αίτηση στο Κοινοβούλιο για να δοθεί άδεια περιφράξεως. Διοριζόταν μια επιτροπή για να εξετάσει την αίτηση και να κάνει την εισήγησή της στο

Κοινοβούλιο. Η περιφραξη ανάγκαζε τους ξεριζωμένους χωρικούς να προσαρμοστούν στη νέα τάξη πραγμάτων όσο καλύτερα μπορούσαν.

Μερικοί από αυτούς έκαναν νέα εγκατάσταση στο ενοποιημένα χωράφια του χρήματος, άλλοι γίνονταν εργάτες – καλλιεργητές στα περιφραγμένα εδάφη του άρχοντα, και τέλος άλλοι, ιδίως οι νεώτεροι των οικογενειών, πήγαιναν στις εμπορικές ή βιομηχανικές πόλεις, αναζητώντας εργασία.

Παρόλη την αναστάτωση που προκαλούσαν οι περιφράξεις στη ζωή των χωρικών, οι άρχοντες μπορούσαν να πραγματοποιούν τα σχέδιά τους χωρίς να καταφεύγουν στη σωματική βία. Πραγματικά, κατά το δέκατο έβδομο αιώνα οι χωρικοί συχνά συμφωνούσαν να παραιτηθούν από τα δικαιώματά τους με αποζημίωση, αλλά ιδίως από το 1760 έως το 1845 οι περιφράξεις γίνονταν με πράξεις του Κοινοβουλίου δηλαδή με την άσκηση πολιτικής βίας απέναντι στην οποία οι χωρικοί δεν είχαν τη δυνατότητα να αντιδράσουν. Επιπλέον, το 1845 ο Γενικός Νόμος Περιφράξεων όριζε ότι στο εξής οι αποφάσεις οι σχετικές με την ενοποίηση των χωραφιών θα παίρνονταν από ειδικές επιτροπές, γιατί οι αιτήσεις για περιφραξη ήταν τόσο πολλές που το Κοινοβούλιο δεν μπορούσε να τις χειριστεί.

Οι χωρικοί αποζημιώνονταν για να παραιτηθούν από τα δικαιώματα που είχαν στη γη που καλλιεργούσαν. Οι ελεύθεροι αγρολήπτες που είχαν πληρώσει μικρά νοίκια για να απαλλαγούν από άλλες υποχρεώσεις προς τους άρχοντες, έπαιρναν τις μεγαλύτερες αποζημιώσεις. Οι καλλιεργητές, που το δικαίωμά τους στη γη αποδειχνόταν με ένα «αντίγραφο» του τιμαριωτικού καταλόγου και που πλήρωναν στον άρχοντα όχι ασήμαντα ποσά, έπαιρναν κάπως μικρότερη αποζημίωση. Οι άλλοι, που είχαν μόνο ένα αγροτόσπιτο και ίσως ένα μικρό λαχανόκηπο αλλά και δικαίωμα στην κοινή βόσκηση, έπαιρναν ακόμα λιγότερα

και τέλος εκείνοι που νοίκιαζαν χωράφια από τον άρχοντα, αν αυτός ήθελε, διώχονταν με αδειανά τα χέρια.

Οι κυρίες λοιπόν φάσεις της γεωργικής ιστορίας του δυτικού πολιτισμού στα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι το τέλος του 19^{ου} ήταν : 1) η εισαγωγή στην καλλιέργεια των ιπποκίνητων μηχανημάτων, 2) η εφαρμογή επιστημονικών μεθόδων για τη βελτίωση του εδάφους, την επιλογή σπόρων, την προστασία των φυτών από τις ασθένειες και την αναπαραγωγή του ζωικού κεφαλαίου, 3) η απελευθέρωση των δουλοπάροικων στην Ευρώπη με επακόλουθο τη διαμόρφωση μικρών κλήρων στη Γαλλία, το Βέλγιο, την Ολλανδία, και τη Δυτική Γερμανία, ενώ σε άλλες περιφέρειες σχηματίστηκαν μεγάλες ιδιοκτησίες και 4) η παραγωγική εκμετάλλευση απέραντων εκτάσεων στις υπερπόντιες χώρες.

Μέχρι το 1870 στις περισσότερες χώρες της δυτικής Ευρώπης η πλειονότητα του πληθυσμού είχε πάψει να απασχολείται στη γεωργία. Ακόμα και με αντίξοες συνθήκες της αγοράς ή του κλίματος, τα λιπάσματα και ο εκμηχανισμός διατήρησαν σε ικανοποιητικά επίπεδα τον εφοδιασμό με τρόφιμα τόσο της υπαίθρου όσο και των πόλεων που εξαρτιόταν από αυτήν. **(Clough S. Και Rapp R., 1980)**

Η πρώιμη ανάπτυξη της αστικής πόλης μπορεί να συγκριθεί, από πολλές απόψεις, με την καταστροφική εισβολή των καπιταλιστικών σχέσεων στον αποικιακό κόσμο. Στην Αγγλία, το κίνημα των περιφράξεων ξεσπίτωσε χιλιάδες οικογένειες απ' την ύπαιθρο, που δεν είχαν άλλη διέξοδο από το να συγκεντρωθούν στις πόλεις. Οι μεγαλύτερες πόλεις, στις οποίες κατευθύνθηκε μεγάλο μέρος αυτής της συρροής, στερούσαν τις φυσικές και διοικητικές ευκολίες για ν' αντιμετωπίσουν το πρόβλημα τόσο πολλών εξαθλιωμένων οικογενειών (ούτε και ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για τη μοίρα τους) με το οδυνηρό

αποτέλεσμα να πεθάνουν απλώς στους δρόμους μεγάλοι αριθμοί φτωχών. Σε πολλές πόλεις ολόκληρες συνοικίες μετατρέπονταν σε βρωμερές τρώγλες, εξαχρειωμένες απ' το έγκλημα, το συνωστισμό, την αρρώστια, τον αλκοολισμό και την πορνεία. Μολονότι το κίνημα των περιφράξεων κράτησε 2 αιώνες, έφτασε στο απόγειό του στις πρώτες δεκαετίες του 1800. Απ' τα 1800 ως τα 1820, περιφράχθηκαν περισσότερα από 3 εκατομμύρια στρέμματα της Αγγλικής υπαίθρου.

Στη διάρκεια αυτών των οδυνηρών χρόνων, η εξαχρείωση του αστικού πληθυσμού στην Αγγλία πήρε τρομακτικές διαστάσεις. Σχεδόν όλες οι παραδοσιακές ηθικές αναστολές, που είχαν προσεκτικά καλλιεργηθεί από αιώνες προκαπιταλιστικής κοινωνικής ανάπτυξης – συμπεριλαμβανομένων των ιερών πουριτανικών αξιών, που καθιερώθηκαν απ' την ίδια την μπουρζουαζία στην διάρκεια της εποχής της Μεταρρύθμισης – καταστράφηκαν στη διάρκεια μιας μόνο γενιάς. Στις φτωχογειονιές και τις εργατικές συνοικίες, οι αλκοολισμός κι η ακολασία έγιναν γρήγορα οι φυσιολογικές συνθήκες ζωής.

Αλλά αφότου οι παραδοσιακές, κοινοτικές συνθήκες ζωής, που 'ταν τόσο πολύ φορτισμένες με μυθικό κι ηθικό περιεχόμενο, διαλύονται απ' το εμπόριο, μετατρέπόμενες σε μοναδιαίες, αφότου ο δεσμός του γένους, της φυλής, του χωριού διαλύεται μετατρέπόμενος σ' ένα χρηματικό δεσμό, το άτομο απογυμνώνεται από κάθε ευθύνη απέναντι στην κοινωνία και στ' άλλα άτομα. Όλοι οι συντεχνιακοί και κοινωνικοί δεσμοί πρέπει να υποχωρήσουν μπροστά στις ωμές αξιώσεις του εγωισμού. Πραγματικά, η «αυτοσυντήρηση», κι η δυναμική της «κοινωνικής προόδου» ορίζονται με βάση το ατομικό συμφέρον αποκλείοντας, εξ ορισμού, τους καταξιωμένους απ' το χρόνο δεσμούς της αλληλεγγύης, που 'ταν

τόσο αναπόσπαστο απ' τις παραδοσιακές κοινωνίες. Η προτεραιότητα του συντεχνιακού «εμείς», αντικαθίσταται απ' την προτεραιότητα του αυτάρκους «εγώ».

Ωστόσο, πέρα απ' αυτή τη φαινομενικότητα, συμβαίνει μια ποιητική κοινωνική ανάπτυξη. Υποβιβάζοντας κάθε σχέση σ' ένα χρηματικό δεσμό, το κεφάλαιο εξαφανίζει όλες τις ηθικές κι αισθητικές ανασχέσεις που κρατούσαν κάτω από έλεγχο την ανάπτυξη προγενέστερων πόλεων. Η έννοια της κοινωνικής ευθύνης, που 'ταν κάποτε διαισθητική στις προκαπιταλιστικές κοινότητες, αντικαθίσταται από ένα μόνο στόχο : την αρπαγή. Κάθε οντότητα κι ανθρώπινη ικανότητα γίνεται νοητή σαν πηγή για την άντληση κέρδους : η γη, τα δάση, οι θάλασσες, οι ποταμοί, η εργασία των άλλων, και τελικά όλες οι αλήθειες της κοινωνικής ζωής, από κείνες που ενυπάρχουν στην οικογένεια ως εκείνες που ενυπάρχουν στην ίδια την κοινότητα. **(Μπούκτσιν Μ., 1979)**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΟΛΗΣ

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η εργοστασιακή παραγωγή έδωσε ένα καταφύγιο στους αγρότες από τις συντεχνίες που τους απέκλειαν ή τους κακοπλήρωναν, όπως ακριβώς νωρίτερα οι πόλεις των συντεχνιών λειτούργησαν σαν καταφύγιο για τους αγρότες από την καταπίεση των ευγενών γαιοκτημόνων.

Ταυτόχρονα με την αρχή της εργοστασιακής παραγωγής υπήρξε μία περίοδο αλητείας που προκλήθηκε από την κατάργηση των φεουδαρχικών σωματίων των ακολούθων, τη διάλυση των στρατευμάτων που είχαν συγκεντρωθεί για να υπηρετήσουν τους βασιλιάδες εναντίον των υποτελών τους, τη βελτίωση της γεωργίας και το μετασχηματισμό μεγάλων κομματιών καλλιεργήσιμης γης σε βοσκοτόπια. Απ' αυτό και μόνο είναι καθαρό το πόσο συνδέεται με την αποσύνθεση του φεουδαρχικού συστήματος αυτή η αλητεία. Από το δέκατο τρίτο αιώνα βρίσκουμε μεμονωμένες περιόδους τέτοιου είδους, αλλά μόνο κατά το τέλος του δέκατου πέμπτου και τις αρχές του δέκατου έκτου αιώνα εμφανίζεται η αλητεία γενικά και μόνιμα.

Με τον ερχομό της εργοστασιακής παραγωγής τα διάφορα έθνη μπήκαν σε ανταγωνιστικές σχέσεις, σε μία εμπορική διαμάχη, που διεξαγόταν με πολέμους, προστατευτικούς δασμούς και απαγορεύσεις, ενώ προηγούμενα τα έθνη, στο μέτρο που είχαν κάποιες σχέσεις, τις χρησιμοποιούσαν για ειρηνικές ανταλλαγές. Το εμπόριο από δω και πέρα είχε πολιτική σημασία.

Με την εργοστασιακή παραγωγή η σχέση ανάμεσα σε εργάτη και εργοδότη άλλαξε. Μέσα στις συντεχνίες η πατριαρχική σχέση ανάμεσα σε συντεχνίτη και πρωτομάστορα συνέχισε να υπάρχει. Στην εργοστασιακή παραγωγή τη θέση της την πήρε η χρηματική σχέση ανάμεσα στον εργάτη και τον κεφαλαιοκράτη – μία σχέση που στην ύπαιθρο και στις μικρές πόλεις διατήρησε μία πατριαρχική χροιά αλλά που στις μεγαλύτερες πόλεις, τα πραγματικά εργοστασιακά κέντρα, έχασε από πολύ νωρίς κάθε πατριαρχικό χαρακτήρα.

Η εργοστασιακή παραγωγή και η κίνηση της παραγωγής γενικά πήραν μία τεράστια ώθηση με την επέκταση της εμπορικής επικοινωνίας που ήρθε με

την ανακάλυψη της Αμερικής και του θαλάσσιου δρόμου προς τις Ανατολικές Ινδίες. Τα νέα προϊόντα που εισάγονταν από εκεί, ιδιαίτερα το χρυσάφι και το ασήμι που έμπαιναν σε κυκλοφορία, άλλαζαν συνολικά τη σχετική θέση των τάξεων, χτυπώντας σκληρά τη φεουδαρχική γαιοκτησία και τους εργάτες. Οι εκστρατείες των τυχοδιωκτών, ο αποικισμός και πάνω απ' όλα η επέκταση των αγορών σε μία παγκόσμια αγορά, που έγινε τώρα δυνατή και γίνεται καθημερινά όλο και περισσότερο ένα πραγματικό γεγονός, όλα αυτά μια προκάλεσαν μία καινούργια φάση ιστορικής εξέλιξης που εδώ δεν μπορούμε να την εξετάσουμε περισσότερο. Με την αποικιοκρατία των νεοανακαλυπτόμενων χωρών η εμπορική διαμάχη ανάμεσα στα έθνη πήρε νέα ώθηση και αντίστροφα μεγαλύτερη έκταση και επιθετικότητα.

Η επέκταση του εμπορίου και της εργοστασιακής παραγωγής επιτάχυνε τη συσσώρευση του κινητού κεφαλαίου, ενώ στις συντεχνίες, που δεν είχαν κίνητρα για να επεκτείνουν την παραγωγή τους, το φυσικό κεφάλαιο παρέμεινε σταθερό ή μειώθηκε. Εμπόριο και εργοστασιακή παραγωγή δημιούργησαν τη μεγάλο – αστική τάξη. Στις συντεχνίες συγκεντρώθηκε η μικρο – αστική τάξη που δεν ήταν πια κυρίαρχη στις πόλεις, όπως πρώτα, αλλά ήταν υποχρεωμένη να υποκύψει στη θέληση των μεγάλων εμπόρων και εργοστασιαρχών. Γι' αυτό και οι συντεχνίες έχασαν δύναμη όταν ήρθαν σε επαφή με την εργοστασιακή παραγωγή.

Η εμπορική επικοινωνία των εθνών πήρε, για την εποχή που μιλάμε, δύο διαφορετικές μορφές. Αρχικά η μικρή ποσότητα χρυσού και ασημιού σε κυκλοφορία προκάλεσε την απαγόρευση της εξαγωγής αυτών των μετάλλων. Η βιομηχανία, που είχε γίνει απαραίτητη εξαιτίας της ανάγκης απασχόλησης του αυξανόμενου αστικού πληθυσμού και που εισάγονταν κυρίως από το εξωτερικό, δεν μπορούσε να κάνει χωρίς εκείνα τα προνόμια που θα ήταν δυνατό να δοθούν όχι μόνο εναντίον του εσωτερικού ανταγωνισμού αλλά κυρίως εναντίον του εξωτερικού. Τα τοπικά συντεχνιακά προνόμια επεκτάθηκαν, μ' αυτές τις αρχικές απαγορεύσεις, σε ολόκληρο το έθνος. Οι τελωνειακοί δασμοί, που ξεκίνησαν από τους φόρους που έπαιρναν οι φεουδάρχες σαν προστατευτικές εισφορές εναντίον της ληστείας από τους εμπόρους που περνούσαν μέσα από τις περιοχές τους, επιβλήθηκαν αργότερα με παρόμοια μορφή από τις πόλεις

και με την εμφάνιση των σύγχρονων κρατών έγιναν το πιο ευκολόχρηστο μέσο συλλογής χρημάτων για το θησαυροφυλάκιο.

Η εμφάνιση του αμερικάνικου χρυσού και ασημιού στις ευρωπαϊκές αγορές, η βαθμιαία ανάπτυξη της βιομηχανίας, η γρήγορη επέκταση του εμπορίου και η επακόλουθη εμφάνιση της μη συντεχνιακής αστικής τάξης και η αυξανόμενη σπουδαιότητα του χρήματος, έδωσαν σ' αυτά τα μέτρα μian άλλη σημασία. Το κράτος, που καθημερινά γινόταν όλο και λιγότερο ικανό να κάνει χωρίς χρήμα, διατηρούσε τώρα την απαγόρευση εξαγωγής χρυσού και ασημιού για δημοσιονομικούς λόγους. Οι αστοί, με κύριο αντικείμενο αγοραστικής κερδοσκοπίας τις μάζες των χρημάτων που έπεφταν στην αγορά, ήταν απόλυτα ικανοποιημένοι. Προνόμια που είχαν από παλιά καθιερωθεί έγιναν πηγή εισοδήματος για την κυβέρνηση και δίνονταν με χρήμα. Στην τελωνειακή νομοθεσία εμφανίστηκε ο εξαγωγικός δασμός που βάζοντας εμπόδια στο δρόμο της βιομηχανίας είχε καθαρά δημοσιονομικό σκοπό.

Η δεύτερη περίοδος άρχισε στα μέσα του 17^{ου} αιώνα και κράτησε σχεδόν μέχρι το τέλος του 18^{ου}. Εμπόριο και ναυσιπλοΐα είχαν επεκταθεί πιο γρήγορα από την εργοστασιακή παραγωγή, που έπαιζε δεύτερο ρόλο. Οι αποικίες γίνονταν σημαντικοί καταναλωτές και μετά από μακρόχρονους αγώνες τα διάφορα έθνη μοίρασαν μεταξύ τους τη δημιουργημένη παγκόσμια αγορά. Η περίοδος αυτή αρχίζει με τους νόμους για τη ναυσιπλοΐα και τα αποικιακά μονοπώλια. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα έθνη αποκλείονταν όσο ήταν δυνατό από δασμολόγια, απαγορεύσεις και συμφωνίες. Σε τελευταία ανάλυση τον ανταγωνισμό τον έκριναν οι πόλεμοι (κυρίως ναυτικοί) που διεξάγονταν. Το πιο ισχυρό ναυτικό κράτος, η Αγγλία, διατήρησε την υπεροχή στο εμπόριο και την εργοστασιακή παραγωγή. Εδώ βρίσκουμε κιάλας τη συγκέντρωση σε μία χώρα.

Η εργοστασιακή παραγωγή είχε συνεχώς προστασία, με προστατευτικούς δασμούς στη ντόπια αγορά, με μονοπώλια στην αποικιακή αγορά και στο εξωτερικό όσο ήταν δυνατό με τους αναλογικούς δασμούς. Η επεξεργασία υλικών εγχώριας παραγωγής ενθαρρύνονταν (μαλλί και λινάρι στην Αγγλία, μετάξι στη Γαλλία), η εξαγωγή εγχώριων πρώτων υλών απαγορευόταν (μαλλί στην Αγγλία) και η επεξεργασία εισαγόμενων πρώτων υλών καθυστερούσε ή εμποδιζόταν (μπαμπάκι στην Αγγλία). Το έθνος που

κυριαρχούσε στο θαλάσσιο εμπόριο και σαν αποικιακή δύναμη εξασφάλιζε, φυσικά για τον εαυτό του, τη μεγαλύτερη ποσοτική και ποιοτική επέκταση της εργοστασιακής παραγωγής. Η εργοστασιακή παραγωγή δεν μπορούσε να συνεχιστεί χωρίς προστασία, γιατί με την ελάχιστη αλλαγή σε άλλες χώρες κινδυνεύει να χάσει την αγορά της και να καταστραφεί. Κάτω από λογικά ευνοϊκές συνθήκες μπορεί εύκολα να εισαχθεί σε μία χώρα, αλλά για τον ίδιο ακριβώς λόγο μπορεί εύκολα να καταστραφεί. Ταυτόχρονα, εξαιτίας του τρόπου που λειτούργησε, ειδικά το 18^ο αιώνα, στην ύπαιθρο, είναι σε τέτοια έκταση συνυφασμένη με τις ζωτικές σχέσεις ενός τεράστιου αριθμού ατόμων, ώστε καμία χώρα δεν τολμάει να διακινδυνέψει την ύπαρξή της επιτρέποντας τον ελεύθερο ανταγωνισμό. Στο βαθμό που η εργοστασιακή παραγωγή καταφέρνει να εξάγει, εξαρτάται εντελώς από την επέκταση ή τον περιορισμό του εμπορίου και ασκεί μία σχετικά πολύ μικρή επίδραση πάνω στο τελευταίο. Γι' αυτό και είχε δευτερεύοντα ρόλο και η επιρροή των εμπόρων ήταν σημαντική το 18^ο αιώνα. Ήταν οι έμποροι και ειδικά οι πλοιοκτήτες που περισσότερο από κάθε άλλον πίεζαν για κρατική προστασία και μονοπώλια. Οι εργοστασιάρχες ζητούσαν επίσης και πετύχαιναν προστασία, αλλά είχαν πάντα κατώτερη πολιτική σπουδαιότητα από τους εμπόρους. Οι εμπορικές πόλεις, ιδιαίτερα τα λιμάνια, έγιναν σε σημαντικό βαθμό πολιτισμένες και απέκτησαν το χαρακτήρα της μεγαλο – αστικής τάξης, ενώ οι εργοστασιακές πόλεις διατηρούσαν μία εξαιρετικά μικρο – αστική αντίληψη.

Η κίνηση του κεφαλαίου, αν και επιταχύνθηκε σημαντικά, παρέμενε ακόμα σχετικά αργή. Η διάσπαση της παγκόσμιας αγοράς σε ξεχωριστά τμήματα, που καθένα το εκμεταλλευόταν διαφορετικό έθνος, ο αποκλεισμός του ανταγωνισμού ανάμεσα στα διάφορα έθνη, η αδεξιότητα της ίδιας της παραγωγής και το γεγονός ότι το χρηματιστικό σύστημα μόλις έβγαινε από τα πρώτα του στάδια, όλα αυτά μαζί εμπόδισαν την κυκλοφορία. Η συνέπεια ήταν ένα πνεύμα παζαρέματος, μιζέριας και τσιγκουνιάς, που ακόμα χαρακτηρίζει όλους τους εμπόρους και το συνολικό τρόπο διεξαγωγής του εμπορίου. Σε σύγκριση με τους εργοστασιάρχες, και περισσότερο με τους τεχνίτες, ήταν ασφαλώς μεγαλοαστοί, σε σύγκριση όμως με τους εμπόρους και τους βιομηχάνους της επόμενης περιόδου παρέμειναν μικροαστοί.

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται ακόμα από το σταμάτημα των απαγορεύσεων εξαγωγής χρυσού και ασημιού και την αρχή του χρηματιστικού εμπορίου, των τραπεζών, του δημόσιου χρέους, των χαρτονομισμάτων, της κερδοσκοπίας σε χρεώγραφα και μετοχές και του χρηματιστηριακού παιξίματος κάθε είδους, και τέλος από την ανάπτυξη του χρηματιστικού συστήματος γενικά. Ξανά το κεφάλαιο χάνει ένα μεγάλο μέρος του φυσικού χαρακτήρα που διατηρούσε ακόμα. (Μαρξ Κ. Και Ενγκελς Φ., 1977)

Ο Πιο ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΟΣ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ. Η ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Η συγκέντρωση του εμπορίου και της εργοστασιακής παραγωγής σε μία χώρα, την Αγγλία, που αναπτυσσόταν ανεμπόδιστα το 17^ο αιώνα, δημιούργησε γι' αυτή τη χώρα βαθμιαία μία σχετικά παγκόσμια αγορά, και οδήγησε έτσι σε μία ζήτηση για τα προϊόντα της εργοστασιακής παραγωγής αυτής της χώρας, που δεν μπορούσε πια να καλυφθεί από τις υπάρχουσες βιομηχανικές παραγωγικές δυνάμεις. Αυτή η ζήτηση, που ξεπερνούσε τις παραγωγικές δυνάμεις, ήταν η κινητήρια δύναμη που δημιούργησε τη μεγάλη βιομηχανία – με την εφαρμογή των φυσικών δυνάμεων για βιομηχανικούς σκοπούς, τη χρήση μηχανών και το πιο σύνθετο καταμερισμό εργασίας – και οδήγησε έτσι στην τρίτη περίοδο της ατομικής ιδιοκτησίας από τον καιρό του Μεσαίωνα. Υπήρχαν κίβλας στην Αγγλία όλες οι προϋποθέσεις γι' αυτή τη νέα φάση: ο ελεύθερος ανταγωνισμός μέσα στο έθνος, η ανάπτυξη της θεωρητικής μηχανικής, κ.λπ. (πραγματικά, η επιστήμη της μηχανικής, που τελειοποίησε ο Νεύτων, ήταν η πιο δημοφιλής επιστήμη στη Γαλλία και την Αγγλία το 18^ο αιώνα). (Ο ελεύθερος ανταγωνισμός μέσα στο ίδιο το έθνος έπρεπε παντού να κατακτηθεί με μία επανάσταση – 1640 και 1688 στην Αγγλία, 1789 στη Γαλλία).

Ο ανταγωνισμός γρήγορα ανάγκασε κάθε χώρα, που ήθελε να κρατήσει τον ιστορικό της ρόλο, να προστατεύει τις εργοστασιακές μονάδες της με νέους δασμολογικούς κανονισμούς (οι παλιοί δασμοί δε βοηθούσαν πια απέναντι στη μεγάλη βιομηχανία) και αμέσως μετά να εισάγει τη μεγάλη βιομηχανία κάτω από προστατευτικούς δασμούς. Η μεγάλη βιομηχανία γενίκευσε τον ανταγωνισμό παρά τα προστατευτικά μέτρα, καθιέρωσε μέσα επικοινωνίας και τη σύγχρονη

παγκόσμια αγορά, υπόταξε το εμπόριο, μετασχημάτισε όλο το κεφάλαιο σε βιομηχανικό κεφάλαιο και παρήγαγε έτσι τη γρήγορη κυκλοφορία (ανάπτυξη του χρηματιστικού συστήματος) και τη συγκέντρωση του κεφαλαίου. Με το γενικευμένο ανταγωνισμό ανάγκασε όλα τα άτομα να εντείνουν τη δραστηριότητά τους στο έπακρο. Κατάστρεψε όσο ήταν δυνατό, την ιδεολογία, τη θρησκεία, την ηθική, κ.λπ., και όπου δεν μπορούσε να το κάνει τις μετέτρεψε σε χειροπιαστό ψέμα. Δημιούργησε την παγκόσμια ιστορία για πρώτη φορά, στο μέτρο που έκανε όλα τα πολιτισμένα έθνη και κάθε ξεχωριστό άτομο μέσα σ' αυτά να εξαρτάται, για την ικανοποίηση των αναγκών του, από ολόκληρο τον κόσμο και κατάστρεψε έτσι τη μέχρι τότε φυσική αυτάρκεια των διαφόρων εθνών. Έκανε τη φυσική επιστήμη δούλο του κεφαλαίου και αφαίρεσε από τον καταμερισμό εργασίας και το τελευταίο ίχνος του φυσικού του χαρακτήρα. Κατάστρεψε κάθε φυσικό χαρακτήρα, όσο γίνεται κάτι τέτοιο σχετικά με την εργασία, και διέλυσε όλες τις φυσικές σχέσεις μέσα στις χρηματικές σχέσεις. Στη θέση των φυσικά αναπτυσσόμενων πόλεων δημιούργησε τις σύγχρονες, μεγάλες βιομηχανικές πόλεις που ξεπήδησαν από τη μία μέρα στην άλλη. Όπου εισχώρησε, κατάστρεψε τα χειροτεχνικά επαγγέλματα και όλα τα προηγούμενα στάδια της βιομηχανίας. Ολοκλήρωσε τη νίκη της πόλης πάνω στην ύπαιθρο. Η βάση της ήταν ο αυτοματισμός. Η ανάπτυξή της δημιούργησε παραγωγικές δυνάμεις τέτοιες που η ατομική ιδιοκτησία έγινε εμπόδιο, όπως ακριβώς η συντεχνία ήταν εμπόδιο για την αναπτυσσόμενη χειροτεχνία. Αυτές οι παραγωγικές δυνάμεις πήραν, κάτω από το σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας, μία μονόπλευρη ανάπτυξη και έγιναν καταστροφικές δυνάμεις στην πλειοψηφία τους. Ακόμη, ένας μεγάλος αριθμός τέτοιων δυνάμεων δεν μπορεί να βρει εφαρμογή μέσα στο σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας. Η μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε παντού τις ίδιες σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και κατάστρεψε έτσι την ιδιαιτερότητα των διαφόρων εθνικοτήτων. Τελικά, ενώ η αστική τάξη κάθε έθνους διατηρούσε ακόμη ξεχωριστά εθνικά συμφέροντα, η μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε μία τάξη που είχε τα ίδια συμφέροντα σε όλα τα έθνη και που γι' αυτήν η εθνικότητα είναι κιόλας ανύπαρκτη. Μία τάξη που είναι πραγματικά απαλλαγμένη από τον παλιό κόσμο και ταυτόχρονα στέκεται

αντιμέτωπη σ' αυτόν. Η μεγάλη βιομηχανία κάνει για τον εργάτη αφόρητη όχι μόνο τη σχέση με τον κεφαλαιοκράτη αλλά την ίδια την εργασία.

Είναι φανερό ότι η μεγάλη βιομηχανία δεν φτάνει στο ίδιο επίπεδο ανάπτυξης σε όλες τις περιοχές μιας χώρας. Αυτό, ωστόσο, δεν καθυστερεί το ταξικό κίνημα του προλεταριάτου, γιατί οι προλετάριοι που δημιουργήθηκαν από τη μεγάλη βιομηχανία διεκδικούν την ηγεσία αυτού του κινήματος και οδηγούν με το μέρος τους όλη τη μάζα, και ακόμη γιατί οι εργάτες που αποκλείονται από τη μεγάλη βιομηχανία τοποθετούνται σε ακόμη χειρότερη μοίρα από τους εργάτες της ίδιας της μεγάλης βιομηχανίας. Οι χώρες όπου είναι αναπτυσσόμενη μεγάλη βιομηχανία επιδρούν με παρόμοιο τρόπο πάνω στο λίγο πολύ μη – βιομηχανικές χώρες στο βαθμό που οι τελευταίες σαρώνονται από την παγκόσμια εμπορική επικοινωνία μέσα στον καθολικό ανταγωνισμό.

Αυτές οι διαφορετικές μορφές παραγωγής αντιστοιχούν σε άλλες τόσες μορφές οργάνωσης της εργασίας και συνεπώς μορφές ιδιοκτησίας. Σε κάθε περίοδο συντελείται μία ενοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων που υπάρχουν, στο βαθμό που κάτι τέτοιο γίνεται υποχρεωτικό από τις ανάγκες. (Μαρξ Κ. Και Ενγκελς Φ., 1977)

Οι μεγάλες απότομες αλλαγές που προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση στις πόλεις και στην ύπαιθρο, έρχονται στο φως και γίνονται αντιληπτές σαν προβλήματα μόνο ύστερα, όταν τα γεγονότα άρχισαν να συσσωρεύονται.

Η πρώτη απότομη αλλαγή που είχε αποφασιστική σημασία είναι η αύξηση του πληθυσμού, και οφειλόταν βασικά στη μείωση του συντελεστή θνησιμότητας, που για πρώτη φορά στην ιστορία, απομακρυνόταν τόσο πολύ από τον συντελεστή των γεννήσεων. Αυτός ο μηχανισμός αύξησης του πληθυσμού δημιουργεί μία πρόσθετη αλλαγή στην εσωτερική του σύνθεση (δηλαδή αυξάνει το ποσοστό του νέου σε ηλικία πληθυσμού, επειδή μειώνεται η βρεφική θνησιμότητα) και καταργεί πάνω απ' όλα την παμπάλαια ισορροπία των φυσικών, κατά κάποιο τρόπο, συνθηκών, σύμφωνα με την οποία κάθε γενιά προοριζόταν να καταλάβει τη θέση της προηγούμενης και να ξαναυπαστεί τη μοίρα της. Οι επόμενες γενιές βρίσκονται από δω και πέρα εμπρός σε μία

εντελώς νέα κατάσταση και πρέπει να λύσουν με καινούργια μέσα ένα πρόβλημα χωρίς προηγούμενο.

Συγχρόνως με την αύξηση του αριθμού των κατοίκων, αλλάζει και η γεωγραφική τους κατανομή, πράγμα που είναι συνέπεια των οικονομικών ανακατατάξεων. Οι πρώτες μεταβολές αφορούν πάνω απ' όλα στην οργάνωση της εργασίας, και δημιουργούν έτσι τις προϋποθέσεις για μία ολοκληρωτική αλλαγή στις τεχνικές της παραγωγής, που αντανakλάται με τη σειρά της στην οργάνωση της παραγωγής, επιταχύνοντας την ανάπτυξη και τη συγκέντρωσή της, χαρακτηριστικά του νέου οικονομικού συστήματος. Στη συνέχεια, η γέννηση ενός περιβάλλοντος κατοικίας, νέου τύπου, που προκλήθηκε από τις πρώτες αλλαγές στην οργάνωση, και που επιταχύνθηκε από τους νεωτερισμούς στον τομέα της τεχνικής, παίρνει τον χαρακτήρα μιας πραγματικής κρίσης που αλλοιώνει απότομα την παλιά ισορροπία ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο και δημιουργεί νέες εντάσεις και κρίσεις, που η λύση τους αναγόταν ασφαλώς στο μακρινό μέλλον.

Η μετατροπή σε ιδιωτικά αγροκτήματα, των κοινοτικών εδαφών που βρίσκονταν γύρω από τα παλιά αγγλικά χωριά, έκανε δυνατή μία καλύτερη εκμετάλλευση του εδάφους, και μετέτρεψε βαθμιαία τους μικροϊδιοκτήτες σε απλούς ενοικιαστές ή μεροκαματιάρηδες, δεμένους μ' ένα υποχρεωτικό τρόπο ζωής, που το επίπεδό του ήταν λίγο πιο ψηλά από το απόλυτα αναγκαίο για επιβίωση. Η μοναδική εναλλακτική λύση που υπήρχε, ήταν η δουλειά στη βιομηχανία και κυρίως στην υφαντουργία, η οποία από πολύ παλιά ήταν οργανωμένη στην ύπαιθρο μέσα στα σπίτια των χωρικών. Αλλά η παλιά οικογενειακή οργάνωση, όπου το κλώσιμο, η ύφανση και το βάψιμο γίνονταν από την ίδια οικογένεια, η οποία επίσης αγόραζε το ακατέργαστο μαλλί και πούλαγε το τελειωμένο προϊόν, ήταν πολύ στατική και αντιπαραγωγική για να αντιμετωπίσει τη ζήτηση μιας αγοράς που συνέχεια επεκτεινόταν. Έτσι οι έμποροι προτιμούσαν να προμηθεύουν αυτοί την πρώτη ύλη, και να παίρνουν το τελειωμένο προϊόν, πληρώνοντας την εργασία με το κομμάτι και αναθέτοντας τις διάφορες φάσεις της σε ομάδες ειδικευμένων εργατών.

Αλλά τα περιθώρια παραγωγικότητας, που είχε το σύστημα αυτό, εξαντλήθηκαν γρήγορα με τη σειρά τους, ενώ η αύξηση του συναγωνισμού

έκανε απαραίτητη μία νέα μείωση του κόστους παραγωγής και την αύξηση της ποσότητάς της. Αυτό ακριβώς λειτούργησε σαν κίνητρο για μία σειρά εφευρέσεων στον τομέα των τεχνικών, που ανάτρεψαν ριζικά τις συνθήκες εργασίας.

Οι υφαντουργοί χρησιμοποιούσαν τη μηχανή που εφευρέθηκε στα 1773 από τον ωρολογοποιό Τζ. Καίυ (Fly Shuttle), η οποία επέτρεπε σε κάθε εργάτη να εργάζεται μόνος του στον αργαλειό χωρίς να έχει ανάγκη τη βοήθεια άλλων για το τέντωμα των νημάτων. Η παραγωγή όμως υφασμάτων παρέμενε περιορισμένη, επειδή δεν υπήρχε η δυνατότητα να παράγονται σε επαρκή ποσότητα «φιλέδες». Αυτό μέχρι το 1764, όταν ο ξυλουργός Χάργκρηβς ανακάλυψε ένα νέο τύπο αργαλειού (Jenny) με τον οποίο ένας μόνο εργάτης ήταν σε θέση να χειρίζεται περισσότερα νήματα ταυτόχρονα.

Η Jenny και η Fly Shuttle άρχισαν έτσι να χρησιμοποιούνται στα αγροτικά σπίτια των περιοχών όπου παραγόταν το μαλλί και το μπαμπάκι, αλλάζοντας ριζικά τον ρυθμό της ζωής όλων των ενεργών μελών της οικογένειας. Αλλά η ποσότητα του νήματος και των υφαντών, περιοριζόταν αναγκαστικά από την ενέργεια που μπορούσε να αποδώσει η μυϊκή δύναμη. Για να αυξηθεί η παραγωγή, η ανθρώπινη ενέργεια έπρεπε να αντικατασταθεί από κάποια μηχανική δύναμη.

Στα 1771 ένας κουρέας του Πρέστον, ο Ρ. Αρκράιτ, ανακάλυψε την πρώτη μηχανή παραγωγής νήματος που δούλευε με υδραυλική ενέργεια (Water Frame), και στα 1775 ο υφαντουργός Σ. Κρόμπτον άρχισε να πειραματίζεται με μία πιο τελειοποιημένη μηχανή, που βασιζόταν στο συνδυασμό της Jenny με τη νέα υδραυλική μηχανή.

Οι εφευρέσεις αυτές δίνουν στη νηματουργία ένα προσωρινό πλεονέκτημα απέναντι στην υφαντουργία, μέχρις ότου στα 1784, ο ιερέας Ε. Κάρτραϊτ εφεύρε την πρώτη υφαντουργική μηχανή. Αμέσως μετά, ανάμεσα στα 1785 και στα 1790, η υδραυλική ενέργεια αντικαταστάθηκε με την ατμομηχανή του Βατ ο οποίος είχε πάρει το δίπλωμα ευρεσιτεχνίας ήδη από το 1769.

Αυτό ανάγκασε την υφαντουργική βιομηχανία να εγκαταλείψει την παλιά της οργάνωση με τα διάσπαρτα εργαστήρια, για να συγκεντρωθεί σε μεγάλα εργοστάσια, εκεί όπου υπήρχε διαθέσιμη η απαραίτητη κινητήρια δύναμη.

πρώτα κοντά σε υδάτινες πηγές κι έπειτα κοντά στα ορυχεία άνθρακα ο οποίος ήταν απαραίτητος για τη λειτουργία της ατμομηχανής. Με τη σειρά της, η ατμομηχανή επέτρεψε να λυθεί το πρόβλημα της εξαγωγής του νερού από τις γαλαρίες των ορυχείων, φέρνοντας μια επανάσταση στην τεχνική της εξόρυξης του άνθρακα και μεταβάλλοντας το ίδιο το ορυχείο σ' ένα μοντέρνο εργοστάσιο.

Την ίδια εποχή, άρχισε να χρησιμοποιείται πρακτικά η εφεύρεση του Ντάρμπυ, που αντικατέστησε στην επεξεργασία των σιδηρομεταλλευμάτων τη χρήση του ξυλοκάρβουνου με το κωκ, και στα 1789 ο Χ. Κορτ βρήκε τον τρόπο που επέτρεπε τη χρησιμοποίηση του άνθρακα για την παραγωγή ράβδων και ελασμάτων σιδήρου. Η σιδηρουργία λοιπόν είναι πια σε θέση να τροφοδοτήσει τη βιομηχανική παραγωγή των μηχανών, που μόλις είχε αρχίσει, ενώ τα χυτήρια και οι υφικάμινοι εγκατέλειπαν τις δασώδεις περιοχές για να εγκατασταθούν στις περιοχές με ορυχεία, βοηθώντας με τον τρόπο αυτόν τη γέννηση μεγάλων βιομηχανικών εγκαταστάσεων, με πλήρη παραγωγικό κύκλο.

Έτσι, στη διάρκεια μιας μόνο γενιάς, από το 1760 μέχρι το 1790, πραγματοποιήθηκαν τεχνικές πρόοδοι, που επέτρεψαν μία χωρίς όρια αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής. Η ανάπτυξη των βιομηχανιών και η συγκέντρωσή τους σε μεγάλα εργοστάσια, τράβηξαν πολλές οικογένειες από τις αγροτικές περιοχές του νότου προς τις περιοχές των ορυχείων του βορρά και του κέντρου. Οι οικογένειες αυτές μεταφέρθηκαν έτσι από τα απομονωμένα σπίτια της επαρχίας τους, στις πυκνοχτισμένες συνοικίες που κατασκευάστηκαν κοντά στα εργοστάσια. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα αναδύθηκαν καινούργιες πόλεις και πολλές από τις παλιές μεγάλωσαν δυσανάλογα.

Η σύνδεση των πόλεων με τη βιομηχανία έγινε γρήγορα πάρα πολύ στενή. Οι βιομήχανοι, μπορούν να υπολογίζουν σ' ένα απόθεμα εργατικών χεριών, άφθονο, που θα μπορούσε να αντικατασταθεί κατά βούληση. Από την πλευρά τους οι εργάτες, αν και τα νέα αφεντικά τους τους εκμεταλλεύονται σκληρά, βρίσκουν στην πόλη μία μεγαλύτερη ποικιλία επιλογών, καθώς και τη δυνατότητα να αναγνωρισθούν σαν κοινωνική κατηγορία, και να οργανωθούν, έπειτα, για να υπερασπίσουν τα κοινά τους συμφέροντα.

Στο μεταξύ, οι απαιτήσεις του εμπορίου και ιδιαίτερα η ανάγκη μεταφοράς εμπορευμάτων με μεγάλο βάρος ή όγκο, όπως ο άνθρακας και τα

σιδηρούχα ορυκτά, είχε σαν αποτέλεσμα την ανανέωση των οδών επικοινωνίας. Οι δύσχρηστοι ενοριακοί δρόμοι αντικαταστάθηκαν μετά το 1745 από νέους δρόμους με διόδια, που κατασκευάστηκαν από ιδιωτικές επιχειρήσεις. Τα παραποτάμια λιμάνια και οι πλωτοί ποταμοί συνδέθηκαν μετά το 1760, με νέα κανάλια. Άλλες ιδιωτικές επιχειρήσεις οργάνωσαν στους δρόμους και στα κανάλια μία τακτική εξυπηρέτηση, με άμαξες και καράβια για τη μεταφορά επιβατών και εμπορευμάτων. Στα 1767 ο Ρ. Ρέυνολντς, κατασκεύασε την πρώτη σιδηροδρομική γραμμή για τη μεταφορά ανθράκων, και στα 1801 ιδρύθηκε, στο Σάρρεϋ, η πρώτη σιδηροδρομική εταιρεία για τη μεταφορά εμπορευμάτων. Αλλά στην πραγματικότητα, μόνο μετά τα 1825, με την εφεύρεση της ατμομηχανής του Στήβενσον, άρχισε η πραγματική ανάπτυξη των σιδηροδρόμων, που σημάδεψε τόσο αποφασιστικά τις επόμενες δεκαετίες.

Η χωρίς προηγούμενο, λοιπόν, ανάπτυξη ορισμένων πόλεων, πρέπει να ιδωθεί σε σχέση με το νέο αυτό σύστημα μεταφορών, και με την ολοένα και πιο μεγάλη εμπορική δραστηριότητα. Σ' αυτές ακριβώς τις πόλεις συνέκλισαν οι κύριοι δρόμοι και εκεί επίσης συγκεντρώνονταν οι οικονομικοί και διοικητικοί μοχλοί της νέας οικονομίας. Το Λονδίνο, στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, είχε ήδη 1.000.000 κατοίκους και στα 1841 είχε 2.235.000, ξεπερνώντας έτσι κάθε άλλη πόλη οποιασδήποτε εποχής.

Όλες αυτές οι μεταβολές έκαναν το μεγαλύτερο ποσοστό του αγγλικού πληθυσμού ν' αλλάξει κατοικία και τρόπο ζωής, μετέβαλαν ριζοσπαστικά τη χρήση της γης και τροποποίησαν την εμφάνιση του τοπίου. Ο χαρακτήρας αυτών των φαινομένων, η αύξηση των κατοίκων και των νέων κατοικιών στις πόλεις, η αύξηση της παραγωγικής δυνατότητας των νέων βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων, τα χιλιόμετρα των νέων δρόμων και καναλιών, ο αριθμός των οχημάτων, όλα αυτά ήταν χωρίς προηγούμενο, όπως χωρίς προηγούμενο επίσης, ήταν και η ταχύτητα με την οποία συνέβαιναν. Γεννήθηκαν πόλεις που διπλασιάστηκαν σε μία γενιά, αναδύθηκαν με μία εκπληκτική ταχύτητα βιομηχανικές εγκαταστάσεις, δρόμοι και κανάλια, ορυχεία ανοίχτηκαν στην καρδιά παρθένων γεωργικών περιοχών, υψικάμινοι και καμινάδες εργοστασίων ορθώθηκαν στον ουρανό κοντά στους πύργους των καθεδρικών ναών.

Η πολιτική και οικονομική σκέψη της εποχής δεν επηρεάστηκε τόσο από την εμφάνιση των νέων δομών όσο από την παρακμή των παραδοσιακών. (Benevolo L. και Λαζαρίδης Π., 1977)

Οι κυριότερες μεταβολές που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση είναι:

1) Η εκβιομηχάνιση: η εκβιομηχάνιση είναι η μεταβολή από την οικιακή ή τη βιοτεχνική παραγωγή στην εργοστασιακή παραγωγή για μαζικές αγορές. Η βιομηχανία σήμερα απασχολεί τεράστιες ποσότητες κεφαλαιουχικού εξοπλισμού (σε σχέση με την εργασία) και χρησιμοποιεί ενεργειακές πηγές σε μεγέθη πολύ μεγαλύτερα απ' ό,τι μπορούσε να φανταστεί κανένας παλιότερα. Η εκβιομηχάνιση προϋποθέτει εξειδικευμένο και πειθαρχικό εργατικό δυναμικό.

2. Η αστικοποίηση: Η αστικοποίηση, σχετιζόμενη με τη συγκέντρωση της βιομηχανίας σε μονάδες υψηλής πυκνότητας, όπως τα εργοστάσια, είναι η μετατόπιση του πληθυσμού από τα χωριά ή τις μικρές πόλεις με τη σχετικά μεγάλη διασπορά τους, στις μητροπολιτικές περιοχές. Μεγάλες πόλεις υπήρχαν βέβαια, και υπάρχουν και σήμερα, ακόμα και όταν η οικονομία δεν είναι εκσυγχρονισμένη, αλλά η αστικοποίηση αρχίζει να αποτελεί πραγματικότητα μόνο όταν το επικρατέστερο τμήμα του πληθυσμού ζει στις πόλεις και όταν οι πόλεις ασκούν στην κοινωνία επίδραση μεγαλύτερη από τις αγροτικές περιοχές. Η αστικοποίηση είναι καθαρά σύγχρονο χαρακτηριστικό.

3. Η επανάσταση στη γεωργία: Η τροφοδότηση του αστικού πληθυσμού, που αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος του συνολικού πληθυσμού, αναγκαστικά προϋποθέτει γεωργικό τομέα με εξαιρετικά υψηλή παραγωγικότητα, τόσο υψηλή ώστε η μειονότητα των εργατών να μπορεί να διατρέφει τις πόλεις (στη σύγχρονη Αμερική η αναλογία των γεωργών είναι μικρότερη από 1 στους 10). Το κρίσιμο βήμα της γεωργικής προόδου, η τέλεια εξάλειψη των χερσότοπων, αποτέλεσε το σημαντικότερο στοιχείο εκσυγχρονισμού της γεωργίας. Η χρησιμοποίηση στην ευρωπαϊκή γεωργία κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, χημικών λιπασμάτων και νέων καλλιεργειών ήταν βέβαια σημαντικές βελτιώσεις, αλλά η χρησιμοποίηση όλων αυτών για να είναι αποδοτική, προϋπόθετε την αύξηση του μεγέθους των αγροτεμαχίων και τη δυνατότητα απασχολήσεων των γεωργών περισσότερες ημέρες στη διάρκεια του έτους.

4. Τα εισοδήματα: Εκσυγχρονισμός σημαίνει υψηλότερο πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα. Η πολλαπλάσια αύξηση του προϊόντος μιας σύγχρονης οικονομίας, αν δεν καταστρέφεται κατά κάποιο τρόπο, αν δεν αχρηστεύεται, ή αν δεν περιέρχεται στους λίγους, πρέπει να καταλήξει στον πληθυσμό υπό μορφή μεγαλύτερου υλικού πλούτου. Αν και βραχυχρόνια η επένδυση για τον εκσυγχρονισμό της βιομηχανίας μπορεί να σημαίνει θυσίες για τον πληθυσμό, το πιο βασικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης οικονομίας είναι το υψηλό εισοδηματικό επίπεδο και το βελτιωμένο πρότυπο ζωής του πληθυσμού.

5. Η δημογραφική μεταβολή: Από τη μελέτη της προ – σύγχρονης Ευρώπης ξέρουμε ότι οι μεγάλες μεταβολές του πραγματικού εισοδήματος δεν αφήνουν ανεπηρέαστο το ρυθμό αύξησης του πληθυσμού. Από τις αρχές του εκσυγχρονισμού της οικονομίας ο παγκόσμιος πληθυσμός αυξήθηκε περίπου τέσσερις φορές. Στις βιομηχανικές χώρες η αύξηση του πραγματικού εισοδήματος και οι βελτιώσεις των μεθόδων ιατρικής περιθάλψεως, υγιεινής και ελέγχου των ασθενειών προκάλεσαν μείωση των ποσοστών θνησιμότητας και βελτίωση της γεννητικότητας. Το αποτέλεσμα ήταν η πληθυσμιακή «έκρηξη». Μόνο όταν οι σύγχρονες οικονομίες φθάσουν σε κάποιο βαθμό ωριμότητας και η ζωή στις πόλεις αρχίζει να γίνεται δαπανηρή (ιδίως για μεγάλες οικογένειες), τότε μόνο εμφανίζεται η τάση μείωσης της πληθυσμιακής αύξησης. Γνωρίζουμε επίσης ότι η αύξηση του πληθυσμού έχει ισχυρές συνέπειες στην οικονομία. Η αυξανόμενη προσφορά εργασίας μπορεί να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα της αναπτύξεως. Η μαζική αγορά είναι η κύρια πηγή που δημιουργεί την ανάγκη εκσυγχρονισμού των τομέων γεωργίας, βιομηχανίας και υπηρεσιών.

6. Η κεφαλαιοκρατία και η οικονομία της αγοράς: Στον εκσυγχρονισμό της Ευρώπης η κινητοποίηση των οικονομικών πόρων (εργασίας, κεφαλαίου, γης, πρώτων υλών, επιχειρηματικών ταλέντων και τεχνικής εμπειρίας) πραγματοποιήθηκε μέσω των μηχανισμών της αγοράς. Πάντοτε, βέβαια, υπήρχαν κάποιοι μηχανισμοί της αγοράς, οπωσδήποτε στοιχειώδεις, αλλά ποτέ μέχρι τότε οι μηχανισμοί αυτοί δεν προσδιόριζαν τόσο απόλυτα κάθε πλευρά της ζωής του ανθρώπου. Η απασχόληση και οι μισθοί δεν εξαρτιόνταν πια από το επάγγελμα του πατέρα ή από τις παραδόσεις των συντεχνιών, αλλά περισσότερο από την προσφορά και τη ζήτηση εργασίας, από συνθήκες

δηλαδή που μπορεί να μεταβάλλονται απότομα από χρόνο σε χρόνο, ή ακόμα και από μήνα σε μήνα κατά τρόπο που προκαλεί σύγχυση. Η κοινωνικότητα του προ - σύγχρονου χωριού εξαφανιζόταν καθώς εξαπλωνόταν ο εκσυγχρονισμός. Η ιδιοκτησία των φυσικών πόρων της οικονομίας συγκεντρώθηκε στα χέρια των μεσαίων αστικών τάξεων. Οι πολιτικές επαναστάσεις του τέλους του δέκατου όγδοου και των μέσων του δέκατου ένατου αιώνα κατάργησαν τα προνόμια που απολάμβανε η αριστοκρατία του παλαιού καθεστώτος και έδωσαν στη μεσαία τάξη θέση πολιτικής δυνάμεως ανάλογη με τη νέο οικονομική επικράτηση της bourgeoisie.

7. Το κόστος και οι θυσίες: Τα χαμηλά ποσοστά θνησιμότητας και τα υψηλά επίπεδα υλικού πλούτου έχουν, όπως καθετί, το κόστος τους. Για να τα επιτύχει αυτά η σύγχρονη κοινωνία έχει πληρώσει ακριβά. Η συμφόρηση και ο θόρυβος της ζωής στην πόλη είναι η τιμή της συγκεντροποιημένης παραγωγής. Η ανάπτυξη των προαστίων στις ώριμες σύγχρονες χώρες είναι, στην καλύτερη περίπτωση, μία δαπανηρή συμβιβαστική λύση του προβλήματος των ασφυκτικών πόλεων. Το υποβαθμισμένο έδαφος, ο μολυσμένος αέρας και τα δηλητηριασμένα νερά αποτελούν τα υποπροϊόντα του βιομηχανικού πολιτισμού, γιατί η οικονομία της αγοράς έδωσε λίγη σημασία στην προστασία του περιβάλλοντος.

Παρόλο που η εβδομαδιαία εργασία ελαττωνόταν σταθερά τον περασμένο αιώνα στις αναπτυγμένες χώρες, ο εκσυγχρονισμός, ακόμα και τώρα, συνεπάγεται μία θυσία του ελεύθερου χρόνου που απολάμβαναν οι αγροτικές κοινωνίες. Η πειθαρχία του εργοστασίου (και του γραφείου) δεν επιτρέπουν στον εργαζόμενο ούτε μια στιγμή αδράνειας. Η κοινωνική συνοχή θυσιάστηκε προς όφελος της κινητικότητας, που αποτελεί προϋπόθεση της αποδοτικής κατανομής της εργασίας. Συχνά τα αποτελέσματα της κινητικότητας είναι η αλλοτρίωση και η διάλυση των κοινωνικών δεσμών.

Απ' τα παραπάνω φαίνεται ότι η οικονομική ιστορία της βιομηχανικής περιόδου είναι πολύ πιο περίπλοκη από την εξέλιξη της νηματουργικής μηχανής ή της ατμομηχανής. (Clough S. και Rapp R., 1980)

Οι οικογένειες που μετακινούνταν στα βιομηχανικά κέντρα εγκαταλείποντας την ύπαιθρο, ήταν δυνατό να εγκατασταθούν είτε σε χώρους

που ήταν ακόμη διαθέσιμοι σε παλιές συνοικίες είτε σε νέες κατασκευές που χτίζονταν επιτούτοις στην περιφέρεια και οι οποίες πολλαπλασιάζονταν με ταχύ ρυθμό, σχηματίζοντας νέες πολύ μεγάλες συνοικίες γύρω από τον αρχικό πυρήνα.

Η κατασκευή νέων κατοικιών και ο μετασχηματισμός των παλιών, αφήνεται στα χέρια ιδιωτών κερδοσκόπων. Ο συναγωνισμός, βασικό στοιχείο της φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής, είχε σαν αποτέλεσμα, τόσο η ποιότητα των κατοικιών όσο και το ύψος των μισθών ή η διάρκεια εργασίας να ξεπερνούν κάθε όριο αντοχής των εργατικών οικογενειών. Τα ενοίκια βέβαια, μπορούν να μεταβάλλονται μόνο σε πολύ περιορισμένα όρια καθώς συνδέονται στενά με τους μισθούς, οι οποίοι πάλι, μόλις έφταναν για την επιβίωση των εργατών. Τα κέρδη από το κεφάλαιο που επενδύεται στις κατασκευές δεν μπορούν λοιπόν να αυξηθούν παρά μόνο με τη μείωση των εξόδων και την πτώση του ποιοτικού επιπέδου των κατασκευών. Πέρα απ' αυτό, το μεγαλύτερο μέρος των εργατικών κατοικιών στο Μάντσεστερ, το Ληντς, το Μπέρμινχαμ καθώς και στα προάστια του Λονδίνου, είχε κατασκευασθεί στη διάρκεια των Ναπολεόντιων πολέμων, όσο υπήρχε έλλειψη ξυλείας, συνεχής αύξηση του κόστους της οικοδομικής εργασίας και κυρίως όσο μεγάλωνε αλματωδώς ο τόκος των επενδεδυμένων κεφαλαίων, ο οποίος μάλιστα έμεινε σε ψηλό επίπεδο, για πολλά χρόνια μετά το τέλος του πολέμου. Οι συνθήκες της εμπόλεμης περιόδου είχαν πράγματι αποφασιστικό αντίκτυπο στο χαμηλό ποιοτικό επίπεδο των νέων συνοικιών.

Εν τούτοις είναι πολύ πιθανό ότι τα σπίτια όπου έμεναν οι εργατικές οικογένειες στις πόλεις, δεν ήταν χειρότερα από τα σπίτια όπου κατοικούσαν στην επαρχία τους.

Στα νέα σπίτια, οι τοίχοι ήταν από τούβλα αντί να είναι ξύλινοι και οι στέγες ήταν από σχιστόλιθο ή πέτρα αντί για άχυρο. Τα δωμάτια βέβαια ήταν μικρότερα, χωρίς όμως να είναι ασφυκτικά γεμάτα από τους αργαλειούς που χρησιμοποιούνταν άλλοτε μέσα στα σπίτια και χωρίς τη σκόνη που τα γέμιζε, ενώ οι εγκαταστάσεις υγιεινής έλειπαν ή ήταν το ίδιο πρωτόγονες και στις δύο περιπτώσεις.

Οι διαφορές όμως ανάμεσα στα δύο είδη κατοικίας γίνονται εξώφθαλμες αν εξετασθούν:

- τα προβλήματα που προκύπτουν από τις αμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στα σπίτια και στα άλλα κτίρια του συμπαγούς όλου της βιομηχανικής πόλης·
- η μεταβολή της στάσης των κατοίκων στην αντιμετώπιση των στερήσεων που είναι υποχρεωμένοι να υποφέρουν.

Οι ελλείψεις των ειδών υγιεινής ήταν σχετικά υποφερτές στην επαρχία αλλά ανυπόφορες στην πόλη με την αποπνικτική γειτνίαση και τον πολύ μεγάλο αριθμό των νέων κατοικιών.

Όσο υπήρχε πολύς ελεύθερος χώρος γύρω από κάθε σπίτι, τα απορρίμματα κάθε είδους μπορούσαν να απομακρύνονται εύκολα ενώ οι ποικίλες υπαίθριες δραστηριότητες (εκτροφή ζώων, μετακίνηση πεζών ή αμαξών, παιχνίδια παιδιών) μπορούσαν να συμβαίνουν χωρίς η μία να ενοχλεί την άλλη. Τώρα όμως η χωρίς προηγούμενο πυκνότητα και επέκταση των εργατικών συνοικιών, έχουν κάνει σχεδόν αδύνατη την απομάκρυνση των αποβλήτων. Σ' όλο το μήκος των δρόμων βλέπει κανείς τα ακάλυπτα ρυάκια των υπονόμων, και κάθε γωνιά είναι γεμάτη με σωρούς από σκουπίδια. Τα παιδιά παίζουν στους ίδιους χώρους όπου κινούνται και συνωστίζονται αμάξια, πεζοί και ζώα.

Οι συνοικίες κατοικιών κατασκευάζονται κατά προτίμηση κοντά στους χώρους εργασίας. Τα σπίτια και τα εργοστάσια βρίσκονται συχνά σ' επαφή ή εναλλάσσονται χωρίς καμία τάξη, και η γειτνίαση αυτή αποδεικνύεται ενοχλητική και για τα δύο. Τα εργοστάσια γεμίζουν τα σπίτια με καπνιές και τα απόβλητά τους μολύνουν το νερό, ενώ οι βιομηχανικές επικοινωνίες εμποδίζονται αφάνταστα από τη φυσιολογική κυκλοφορία στους κατοικημένους χώρους.

Η χαοτική αυτή κατάσταση μεταβαλλόταν χωρίς σταματημό από το δυναμισμό των ίδιων των παραγόντων που τη συνιστούσαν. Τα εργοστάσια μεταβάλλονταν και εξελίσσονταν μεγαλώνοντας, τα σπίτια γκρεμίζονται και ξαναχτίζονται, τα όρια των πόλεων εισβάλλουν στην εξοχή, χωρίς ποτέ ό' αυτά να βρίσκουν μία οριστική ισορροπία.

Τα μειονεκτήματα της προβιομηχανικής κοινωνίας, τα αντιμετώπιζαν σαν αποτέλεσμα μιας αναπότρεπτης μοίρας που δαιωνιζόταν από το μακρινό παρελθόν κι θεωρούνται από κάθε γενιά σαν αμετάβλητο δεδομένο.

Αντίθετα η βιομηχανική πόλη είναι ένα καινούργιο γεγονός, που γεννήθηκε σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, κάτω από τα ίδια τα μάτια των ανθρώπων που ζούσαν και συνειδητοποιούσαν τις δυσκολίες της. Είναι ένα μοναδικό γεγονός, που αναστατώνει τις συνήθειες και τις αντιλήψεις της εποχής, το οποίο όμως έμοιαζε κάθε άλλο παρά σαν απόλυτα προκαθορισμένο και αναπόφευκτο. Δεν έχει ακόμα βρεθεί ένα ορθολογικό σύστημα ελέγχου των εξελίξεων, όμως τους φαινόταν φυσικό, ότι η εφευρετικότητα του ανθρώπου και η δύναμη των μηχανών θα έπρεπε να είναι σε θέση να τροποποιούν αυτές, την εξέλιξη, αφού αυτές την είχαν δημιουργήσει.

Η φτώχεια – που την υπέμενε ο λαός για αιώνες χωρίς την ελπίδα μιας άλλης λύσης – θεωρείται τώρα σαν μία ακραία περίπτωση δυστυχίας, δηλαδή αντιμετωπίζεται πια σαν ένα κακό που μπορεί και που πρέπει να εξαλειφθεί με κάθε διαθέσιμο μέσο.

Το ξεκίνημα λοιπόν της μοντέρνας πολεοδομίας πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά, τότε όταν οι περιστάσεις είχαν πια αποκρυσταλλωθεί αρκετά, ώστε να μη γεννούν μόνο δυσφορία και στενοχώρια, αλλά να προκαλούν επίσης και τη διαμαρτυρία όσων τις υφίστανται.

Η ιστορική αντιμετώπιση, λοιπόν, θα πρέπει αναγκαστικά να ξεπεράσει τη μορφολογική διάρθρωση των χτισμένων εγκαταστάσεων, θα πρέπει να αγκαλιάσει και τον κοινωνικό προβληματισμό της εποχής, όχι μόνο για να αποδείξει έτσι πως η μοντέρνα πολεοδομία θα πρέπει να θεωρείται ακέραιο μέρος της γενικής προσπάθειας να επεκταθούν σ' όλες τις κοινωνικές τάξεις τα ωφελήματα που προέκυψαν από τη βιομηχανική επανάσταση, αλλά για να δώσει επίσης έμφαση, επισημαίνοντάς τες, στις αναπότρεπτες πολιτικές επιπτώσεις που είχε ένας φαινομενικά τεχνικός τομέας.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι το πρώτο σοβαρό επεισόδιο που προμηνούσε τις κοινωνικές διαμάχες του 19^{ου} αιώνα έγινε ακριβώς στο Μάντσεστερ, στα 1819. Είναι το επεισόδιο του Πήτερλω.

Η καταπιεστική πολιτική της κυβέρνησης, είχε οδηγήσει τις εργατικές ενώσεις σε κοινή δράση με τους ριζοσπάστες εξτρεμιστές. Οι εργάτες διάβαζαν το «Πολίτικαλ Ρετζίστερ» του Κόμπετ, που ήδη από το 1816 πουλιόταν μόνο δύο πέννες. Η κυβέρνηση αντιδρά, κινητοποιώντας την αστυνομία και το

στρατό, προχωρώντας σε προληπτικές συλλήψεις και αναστέλλοντας την παμπάλαια εγγύηση του Χάμπτας Κόρπους.

Στις 16 Αυγούστου του 1819, αναφέρει ο Τρεβίλιαν, είχε επιτραπεί σ' ένα πλήθος ήσυχο και άοπλο, 60.000 άνδρες, γυναίκες και παιδιά, να συγκεντρωθεί στην πλατεία του Αγίου Πέτρου στο Μάντσεστερ. Λίγο μετά την αρχή της συγκέντρωσης, οι αρχές της πόλης, τρομοκρατημένες από τη θέα ενός τόσο μεγάλου πλήθους, διέταξαν να επέμβει η έφιππη εθνοφρουρά και να συλλάβει τον ομιλητή, το διάσημο ριζοσπάστη Χαντ, καθώς το συγκεντρωμένο πλήθος μεγάλωνε ολοένα. Όταν όμως οι εθνοφρουροί επιχείρησαν να εισδύσουν μέσα στο πλήθος, έγιναν δεκτοί με γιουχαϊτά και απωθήθηκαν. Οι Αρχές έδωσαν τότε στο ιππικό που κρατούσαν σε εφεδρεία, τη διαταγή να πυροβολήσει. Το αποτέλεσμα ήταν η συμπαγής μάζα των ανθρώπων να αρχίσει να διαλύεται, καθώς προσπαθούσαν να βγουν έξω από την πλατεία ουρλιάζοντας και φωνάζοντας κατάρες, ενώ η εθνοφρουρά, που την αποτελούσαν οπαδοί των τόρις, τους τρομοκρατούσε με τα σπαθιά. Στις συγκρούσεις της ημέρας εκείνης σκοτώθηκαν ή πέθαναν από τα τραύματά τους, τουλάχιστο έντεκα άτομα (ανάμεσά τους δύο γυναίκες), ενώ περισσότεροι από εκατό τραυματίστηκαν από τα σπαθιά της εθνοφρουράς και πολλές άλλες εκατοντάδες ποδοπατήθηκαν από άλογα κι ανθρώπους μέσα σ' αυτή τη συμπλοκή. Στους τραυματισμένους υπήρχαν περισσότερες από εκατό γυναίκες.

Το επεισόδιο αυτό πυροδότησε τη φαντασία της εποχής, και πήρε το όνομα «σφαγή του Πήτερλω». Η ιστορία επιβεβαίωσε τη σπουδαιότητα του περιστατικού αυτού κι το όνομα του Πήτερλω ακολουθεί πάντοτε ο όνομα του Βατερλώ σ' όλα τα ιστορικά βιβλία, τονίζοντας την αντίθεση ανάμεσα στα μεγαλεία της εξωτερικής πολιτικής και στις σκιές της εσωτερικής πολιτικής.

Εκείνο που είχε εντυπωσιάσει περισσότερο τους σύγχρονους, δεν ήταν τα ίδια τα γεγονότα ούτε η αγριότητα των υπεύθυνων αρχών που είχαν πανικοβληθεί και δεν είχαν εφαρμόσει το προκαθορισμένο σχέδιο. Η έκπληξή τους αναφερόταν κυρίως στην ακραία και ανώφελη συμπεριφορά και των δύο μερών που έμοιαζαν και το ένα και το άλλο να βρίσκονται κλεισμένα σ' ένα αδιέξοδο.

Χρησιμοποιώντας δυναμικά μέτρα, οι αρχές, δεν μπορούσαν να ελπίζουν σε κανένα λογικό και μόνιμο αποτέλεσμα. Η αγγλική ιστορία είχε δείξει από πολύ παλιά, ότι ήταν αδύνατη η διακυβέρνηση με τέτοια μέσα. Από την πλευρά τους πάλι, οι διαδηλωτές ωθούνται από μία έντονη διάθεση για εξέγερση, χωρίς να έχουν ακόμη ξεκαθαρίσει τους στόχους της δράσης τους.

Ο Κόμπιτ ανακάλυψε ένα σημαδιακό όρο, «το πράγμα», («Chose»), «για να προσδιορίσει το σύνολο αυτό των υπουργών, των λαθρεμπόρων της λαϊκής ψήφου, των συνταξιούχων και των ραντιέρηδων, των ευγενών, των εκκλησιαστικών και των βιομηχάνων, οι οποίοι αλυσόδεσαν, τυραννούσαν και ξεζούμιζαν την Αγγλία». Οι διαδηλωτές του Πήτερλω διαμαρτύρονταν ενάντια σε μία τέτοια εικόνα του «πράγματος» χωρίς όμως να είναι ακόμα σε θέση να καθορίσουν ακριβώς τους στόχους τους.

Η συνειδητοποίηση των μειονεκτημάτων της βιομηχανικής πόλης και η διαμαρτυρία όσων υπέφεραν, εμφανίζονται λοιπόν, για την ώρα, μέσα σ' ένα ιδεολογικό κενό, που αφήνει, προς στιγμή, την κοινωνία των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, χωρίς τα μέσα που χρειάζονται στην πράξη για να διορθωθούν αυτά τα κακά. Τα παλιά μέσα είναι ανεπαρκή και χωρίς υπόληψη, ενώ δεν έχουν ακόμη προσδιοριστεί νέα.

Θα πρέπει λοιπόν από εδώ και πέρα να συμπληρωθεί αυτό το κενό με μία σειρά από ατομικές πρωτοβουλίες, προτάσεις και νόμους, που να μπορέσουν να ολοκληρωθούν σε μία νέα εμπειρία με λογική συνοχή και να προσδιορίσουν ένα προς ένα τα χαρακτηριστικά του «πράγματος», ώστε να επιτύχουν τη μεταβολή τους.

Η μοντέρνα πολεοδομία δεν είναι μόνο μία προσπάθεια να αναπαρασταθεί οπτικά η περιπέτεια αυτή, με τη μετατόπιση των απαιτήσεων στην οργάνωση του χώρου. Πρέπει επίσης να θεωρηθεί ένας βασικός παράγοντας για την οικοδόμηση μιας δημοκρατικής κοινότητας. Η πολεοδομία, η οποία μέχρι τότε είχε κρατηθεί στη σκιά της απολυταρχικής εξουσίας, χάνει έτσι τη φαινομενική αδιαφορία της για τις κοινωνικές διαμάχες, χάνοντας επίσης και τη φαινομενική της ικανότητα να ρυθμίζει, αυθαίρετα και μία για πάντα, την ισορροπία των ανθρώπινων εγκαταστάσεων. Παρουσιάζεται πια, σαν μια από τις απαραίτητες τεχνικές, που χρειάζονται για να καθοριστεί αυτή η ισορροπία.

Στόχος της δεν είναι πια η άμεση απόκτηση μορφολογικής τελειότητας, αλλά μία σειρά από επί μέρους τροποποιήσεις, ένας λογικός συμβιβασμός ανάμεσα στις διάφορες δυνάμεις που παίζουν κάποιο ρόλο, ένας συμβιβασμός που ανανεώνεται συνέχεια ανάλογα με τις αλλαγές στις σχέσεις των δυνάμεων αυτών. **(Benevolo L. Και Λαζαριδης Π., 1977)**

ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Η πραγματική προσφορά χρήματος ήταν μία λειτουργία του τραπεζικού συστήματος και των εθνικών κρατών. Μέρα με τη μέρα, οι τράπεζες δεν εκτελούσαν μόνον τις παραδοσιακές λειτουργίες της παροχής ασφάλειας στα κεφάλαια, της συσσωρεύσεως των αποταμιεύσεων και της χορηγήσεως δανείων στους επιχειρηματίες, αλλά ανέλαβαν και τον έλεγχο της πίστωσης και έτσι επηρέαζαν το δείκτη επιχειρηματικής δραστηριότητας.

Τα τραπεζικά ιδρύματα που ασκούσαν τη μεγαλύτερη επίδραση στη διαμόρφωση της πιστωτικής πολιτικής ήταν οι «κεντρικές τράπεζες», -ένας όρος που άρχισε να χρησιμοποιείται όμως από τον 20^ο αιώνα. Αυτά τα ιδρύματα ήταν ημικρατικά· δηλαδή, ήταν οργανωμένα σαν μετοχικές εταιρείες, αλλά το καταστατικό τους καθοριζόταν από το κράτος και περιλάμβανε τέτοιους όρους, που επέτρεπαν στο κράτος να ασκεί έλεγχο ο οποίος επιτυγχανόταν με το διορισμό του διοικητή και των υποδιοικητών και τη ρήτρα του δανεισμού του κράτους από αυτές. Με την πάροδο του χρόνου, οι κεντρικές τράπεζες ασχολούνταν λιγότερο με την πραγματοποίηση κερδών και περισσότερο με τη χορήγηση χρήματος στον επιχειρηματικό κόσμο για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, καθώς και με τη σταθερότητα ολόκληρου του νομισματικού και πιστωτικού συστήματος της οικονομίας. Μερικές φορές ήταν έτοιμες να επεκτείνουν τις πιστώσεις τους προς άλλες τράπεζες, που απειλούνταν με χρεοκοπία, και ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που τα περιουσιακά τους στοιχεία ήταν αρκετά αλλά δεν μπορούσαν να ρευστοποιηθούν. Προοδευτικά απέκτησαν το μονοπωλιακό δικαίωμα εκδόσεως τραπεζογραμμάτων και ήταν σε θέση να δημιουργούν χρήμα, για να έχουν τα μέσα να χορηγούν πιστώσεις.

Κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα έγιναν σοβαρές συζητήσεις γύρω από το ύψος των εκδιδόμενων τραπεζογραμματίων και της βάσεως καθορισμού τους. Οι δύο αντίπαλες ομάδες χωρίστηκαν στη «νομισματική σχολή» και στην «τραπεζική σχολή». Μολονότι τα μέλη και των δύο ομάδων αποδέχονταν την ιδέα του αυτόματου νομισματικού συστήματος, σύμφωνα με το οποίο η αξία του νομίσματος σχετιζόταν με τα πολύτιμα μέταλλα, εντούτοις διέφεραν αναφορικά με τη δημιουργία κι τη λειτουργία αυτού του συστήματος. Οι θιασώτες της «νομισματικής σχολής» χειρίζονταν τα τραπεζογραμμάτια όπως και το μεταλλικό χρήμα. Έτσι, όταν υπήρχε εκροή χρυσού από τη χώρα, η προσφορά χρήματος (τα τραπεζογραμμάτια) έπρεπε να περιοριστεί ακριβώς σαν να υπήρχε μόνο μεταλλικό χρήμα. Συνακόλουθα οι τράπεζες έπρεπε να περιορίσουν τις πιστώσεις και να χαλιναγωγήσουν τις υπερβολικές απαιτήσεις των επιχειρηματιών, για να προλάβουν τις οικονομικές κρίσεις.

Οι υποστηρικτές της «τραπεζικής σχολής» ισχυρίζονταν ότι οι δυσμενείς νομισματικές ισοτιμίες ήταν αποτέλεσμα κακών σοδειών ή άλλων παροδικών καταστροφών και ο περιορισμός της πίστωσης δεν θα επέλυε τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η οικονομία. Στην πραγματικότητα πίστευαν ότι ο περιορισμός της πίστωσης, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, θα χειροτέρευε τα πράγματα κι θα δημιουργούσε κρίσεις. Εκείνο που συνιστούσαν ήταν ότι η προσφορά χρήματος έπρεπε να είναι σύμμετρη με τις ανάγκες της οικονομίας.

Στην Αγγλία, οι αρχές της «νομισματικής σχολής» εφαρμόστηκαν με το Νόμο περί Τραπεζών του 1844. Σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού του Νόμου η Τράπεζα της Αγγλίας μπορούσε να εκδώσει τραπεζογραμμάτια μέχρι του ποσού των 14 εκατ. στερλινών με κάλυμμα χρεώγραφα πρώτης τάξεως, αλλά για κάθε πρόσθετο τραπεζογραμμάτιο πάνω από αυτό το ποσό η Τράπεζα της Αγγλίας έπρεπε να αυξήσει ανάλογα τα αποθεματικά σε πολύτιμα μέταλλα (μία χρυσή λίρα για κάθε χάρτινη λίρα). Αυτό το σύστημα σήμαινε περιορισμένη και ανελαστική προσφορά χρήματος και δημιούργησε ορισμένες δυσκολίες. Στην πραγματικότητα, κατά τις κρίσεις του 1847, του 1854 και του 1866, επιτράπηκε στην Τράπεζα να υπερβεί τα νόμιμα όρια και το 1890 κατάφερε να δανειστεί 2 εκατ. στερλίνες σε χρυσό από τη Γαλλία για να αντιμετωπίσει μία οικονομική θύελλα.

Το Αγγλικό τραπεζικό σύστημα, όμως, ήταν σε θέση να εφαρμόσει μεθόδους για να παρακάμψει τις ακαμψίες που επιβάλλονταν από το νόμο. Η Τράπεζα της Αγγλίας, ενθαρρύνοντας τη χρησιμοποίηση των επιταγών δημιούργησε όπως έχουμε ήδη σημειώσει, ένα άλλο μέσο συναλλαγών, που επαύξησε τη νομισματική κυκλοφορία. Επιπρόσθετα, με την επέκταση ή τον περιορισμό της πίστωσης προς τις άλλες τράπεζες, που ήταν οι κύριοι πελάτες της, μπορούσε να ρυθμίζει τις πιστώσεις προς την οικονομία και έτσι να ελέγχει την επιχειρηματική δραστηριότητα και τις ανάγκες σε χρήμα. Έτσι, σε περιόδους μεγάλης επεκτάσεως, η Τράπεζα της Αγγλίας ανέβαζε το προεξοφλητικό επιτόκιο (κατά τον πανικό του 1866 αύξησε το προεξοφλητικό επιτόκιο στα 10%) και σε περιόδους στασιμότητας το μείωνε (κατά την περίοδο 1894 – 1896 το προεξοφλητικό επιτόκιο ήταν 2%), ελπίζοντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα πετύχει οικονομική σταθερότητα.

Στη Γαλλία η κεντρική τράπεζα, η Τράπεζα της Γαλλίας, ιδρύθηκε το 1800 από το Ναπολέοντα. Η έκδοση τραπεζογραμμάτων βασιζόταν στις αρχές της «Τραπεζικής Σχολής» και όχι σε εκείνες της «Νομισματικής Σχολής». Τούτο σήμαινε ότι αντί η έκδοση τραπεζογραμμάτων να περιορίζεται σε ένα ανώτατο όριο και η πρόσθετη έκδοση τραπεζογραμμάτων να καλύπτεται από ανάλογη αύξηση των αποθεμάτων σε πολύτιμα μέταλλα, τα τραπεζογραμμάτια μπορούσαν να εκδοθούν με βασικό αποθεματικό διάφορα εμπορικά χρεόγραφα. Συνακόλουθα, με την εμφάνιση εμπορικών χρεογράφων στην Τράπεζα για προεξόφληση (η Τράπεζα συναλλασσόταν και με τις άλλες τράπεζες και απ' ευθείας με τους επιχειρηματίες) η νομισματική κυκλοφορία αυξανόταν, και όταν η προεξόφληση εμπορικών χρεογράφων ήταν μικρή η νομισματική κυκλοφορία περιοριζόταν. Ένα τέτοιο σύστημα, μολονότι απαιτούσε μεγάλα αποθέματα για να μπορεί να αντιμετωπίζει τις τυχόν αιτήσεις των ατόμων, έδωσε στη γαλλική οικονομία μία μεγάλη και εύκαμπτη προσφορά χρήματος. Αυτό το γεγονός αποκτάει μεγαλύτερη σημασία, αν ληφθεί υπόψη ότι οι επιταγές, παρόλες τις ευκολίες τους, δεν αναπτύχθηκαν σε πλατιά έκταση στη Γαλλία και οι επιχειρηματίες προεξοφλούσαν μικρά γραμμάτια. Εντούτοις, η Τράπεζα της Γαλλίας μπορούσε να ρυθμίζει την προσφορά χρήματος μεταβάλλοντας το προεξοφλητικό επιτόκιο. Μπορούσε να ελέγχει την πίστη με

την αποδοχή ή την άρνηση προεξοφλήσεως των εμπορικών χρεογράφων, επειδή συναλλασσόταν απ' ευθείας με τους επιχειρηματίες καθώς και με τις τράπεζες και είχε παραρτήματα σε ολόκληρη τη Γαλλία.

Σε πολλές από τις άλλες χώρες της Δύσεως οι κεντρικές τράπεζες ακολούθησαν την πολιτική είτε της Τράπεζας της Αγγλίας είτε της Τράπεζας της Γαλλίας, είτε ένα συνδυασμό αυτών των δύο. Η Reichsbank της Γερμανίας αποτελεί κλασικό παράδειγμα της τελευταίας περιπτώσεως. Μολονότι ακολουθούσε την τραπεζική αρχή των Γάλλων, δηλαδή συναλλάσσονταν απ' ευθείας με τα άτομα καθώς και με τις τράπεζες, και είχε πολλά υποκαταστήματα, ήταν υποχρεωμένη να τηρεί απόθεμα πολυτίμων μετάλλων ή ομολογιών του δημοσίου ίσο με το 1/3 των κυκλοφορούντων τραπεζογραμμάτων και τέλος μπορούσε να υπερβεί αυτό το όριο αν πλήρωνε ένα ετήσιο φόρο ίσο προς το 5% της υπερβάσεως.

Στις Η.Π.Α. όμως το κεντρικό τραπεζικό σύστημα πέρασε μέσα από συμπληγάδες. Είναι βέβαιο, ότι η First Bank των Η.Π.Α. λειτουργούσε σαν κεντρική τράπεζα από το 1791 μέχρι το 1811, αλλά το καταστατικό της δεν αναθεωρήθηκε, εν μέρει λόγω της συντηρητικής πολιτικής που ακολουθούσε και εν μέρει λόγω του γεγονότος ότι οι πολιτειακές τράπεζες, που βασιζόνταν στο αίσθημα των βασικών «πολιτειακών δικαιωμάτων», έλπιζαν ότι θα ήταν οι τυχεροί αποδέκτες των άφθονων καταθέσεων της κυβερνήσεως. Όταν το Κογκρέσο αποφάσισε να μην αναθεωρήσει το καταστατικό της First Bank, πολλές τράπεζες κατάρτισαν καταστατικά που εγκρίθηκαν από τις πολιτείες, και ο αριθμός τους αυξήθηκε από 85 το 1811 σε 246 το 1816. Ατυχώς, αυτές οι τράπεζες ξεπέρασαν τις δυνατότητές τους και το 1814 όλες, εκτός της Τράπεζα της Νέας Αγγλίας, δεν μπορούσαν να εξοφλήσουν με πολύτιμα μέταλλα τα κυκλοφορούντα τραπεζογραμμάτιά τους. Λόγω της κρίσεως, του γεγονότος ότι ζητιόταν από την κυβέρνηση να δεχτεί τραπεζογραμμάτια για την πληρωμή των φόρων και των ομολογιών, και της απαιτήσεως του Θησαυροφυλακίου για την ίδρυση μιας κεντρικής τράπεζας, που θα δεχόταν κρατικές καταθέσεις και θα τη μετέφερε από περιοχή σε περιοχή, το Κογκρέσο αποφάσισε τελικά να ιδρύσει μία καινούργια κεντρική τράπεζα. Το 1816 εκχώρησε αυτό το δικαίωμα στη Second Bank των Η.Π.Α. για είκοσι χρόνια.

Τα επόμενα χρόνια το τραπεζικό σύστημα υπέφερε από την απουσία ενός ιδρύματος δανεισμού για τις δύσκολες περιπτώσεις καθώς και από τη χαλαρότητα της κρατικής επιβλέψεως. Η κυβέρνηση πειραματίστηκε με το καλούμενο Ανεξάρτητο Σύστημα Θησαυροφυλακίου, σύμφωνα με το οποίο τοποθετούσε τα κεφάλαιά της στα θησαυροφυλάκια των τελωνείων και των νομισματοκοπειών, αφήνοντας έτσι τα κεφάλαια αδρανή, χωρίς να τα χρησιμοποιεί για τις περιφερειακές ανάγκες της χώρας. Μόνο με την έναρξη του Εμφυλίου Πολέμου, όταν ήρθαν στην εξουσία συντηρητικότερα συμφέροντα, όταν η ανάγκη για ομοσπονδιακή εποπτεία του τραπεζικού συστήματος έγινε περισσότερο επιτακτική παρά ποτέ, και όταν η κυβέρνηση ήθελε να πουλήσει περισσότερες ομολογίες, τέθηκαν σε εφαρμογή ριζικές μεταρρυθμίσεις.

Όταν ο Νότος αρνήθηκε τα χρέη του προς το Βορρά, η οικονομική στενότητα ήταν τόσο ασφυκτική που πολλές Βόρειες τράπεζες χρεοκόπησαν, ιδιαίτερα στην Κοιλάδα του Μισισσιππή. Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι κυκλοφορούσαν 12.000 διαφορετικά τραπεζογραμμάτια, πολλά από τα οποία είχαν εκδοθεί από τράπεζες κακής πίστωσης ή τράπεζες που είχαν πτωχεύσει, έκαμε κι αυτούς που ευνοούσαν το φτηνό χρήμα να αναγνωρίσουν ότι η μεταρρύθμιση ήταν αναγκαία. Έτσι το Κογκρέσο ψήφισε το 1863 τον National Bank Act, που προέβλεπε ότι κάθε τράπεζα που αποδεχόταν τις ομοσπονδιακές ρυθμίσεις, μπορούσε να καταθέτει κρατικές ομολογίες στο θησαυροφυλάκιο των Η.Π.Α. και να εκδίδει τραπεζογραμμάτια έχοντας σαν αποθεματικό αυτά τα χρεόγραφα. Αυτό το προνόμιο και η απόφαση να καταθέτονται τα κρατικά κεφάλαια σε εθνικές τράπεζες, χαλιναγώγησαν το ασταθές τραπεζικό σύστημα.

Ο National Bank Act παρέμεινε σε ισχύ μέχρι το 1913. Μολονότι αυτός ο νόμος αποτελούσε βελτίωση σε σύγκριση με το παρελθόν, ωστόσο είχε πολλά κενά. Το σύστημα των αποθεματικών έχει την τάση να οδηγεί τις καταθέσεις στις τράπεζες της Νέας Υόρκης, αναγκάζοντας έτσι αυτές τις τράπεζες να τηρούν υψηλά ρευστά διαθέσιμα. Όλα αυτά τα ρευστά διαθέσιμα δανείζονται συνήθως στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης και καθώς κυμαίνονταν πολύ, αποτελούσαν έναν παράγοντα αστάθειας. Επιπρόσθετα, η συγκέντρωση των αποθεματικών στη Νέα Υόρκη σήμαινε ότι ορισμένες περιοχές της χώρας δεν

εξυπηρετούνταν ικανοποιητικά για τη χρηματοδότηση εποχικών δραστηριοτήτων, όπως ήταν η διακίνηση των αγροτικών προϊόντων. Εντούτοις πιο σημαντικό απ' όλα ήταν το γεγονός ότι σύμφωνα με αυτόν το νόμο η προσφορά τραπεζογραμματίων δεν επεκτεινόταν και δεν περιστελλόταν ανάλογα με τις επιχειρηματικές ανάγκες, αλλά σύμφωνα με το ύψος των κυκλοφορούντων κρατικών ομολογιών και την αγοραία τους αξία.

Το κεντρικό τραπεζικό σύστημα αποτέλεσε τον κεντρικό άξονα των νομισματικών και πιστωτικών διαρθρώσεων στις χώρες που δημιουργήθηκε ένα τέτοιο σύστημα. Οι αρχικές τραπεζικές εργασίες – η αποδοχή των καταθέσεων και η χορήγηση δανείων – ήταν χωρίς αμφιβολία ο θεμέλιος λίθος για την οικονομική ανάπτυξη και τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Τα ιδρύματα που ασχολήθηκαν με αυτά τα είδη δραστηριότητας διακρίνονταν ανάλογα με τον τρόπο που αποκτούσαν τα κεφάλαια τους και από τους τόκους των δανείων που χορηγούσαν. Έτσι στις «ιδιωτικές τράπεζες» τα κεφάλαια σχηματίζονταν από εισφορές των πλούσιων ιδιοκτητών ή συνεταιρίων, ενώ στις τράπεζες που είχαν τη μορφή μετοχικής εταιρείας από την πώληση μετοχών. Οι τράπεζες αποταμιεύσεων χαρακτηρίζονται από το γεγονός ότι οι καταθέσεις σ' αυτές ήταν μικρού ύψους. Οι τράπεζες καταθέσεως διακρίνονταν από το γεγονός ότι εξειδικεύτηκαν στις εμπορικές καταθέσεις που μπορούσαν να «αποσυρθούν» εύκολα με την έκδοση επιταγών.

Από την πλευρά του δανεισμού, υπήρχαν τράπεζες επενδύσεων που χορηγούσαν μακροχρόνια δάνεια στις επιχειρήσεις και μερικές φορές τηρούσαν μεγάλο χαρτοφυλάκιο μετοχών ή ομολογιών. υπήρχαν επίσης εμπορικές τράπεζες που χορηγούσαν βραχυπρόθεσμα δάνεια στις επιχειρήσεις, τράπεζες υποθηκών που χορηγούσαν δάνεια εγγράφοντας υποθήκες σε περιουσιακά στοιχεία των δανειζομένων, και μικτές τράπεζες που διενεργούσαν όλα τα είδη τραπεζικών εργασιών.

Αρχικά οι μεγάλες τράπεζες ήταν ιδιωτικές, les hautes banques, όπως ονομάζονταν στη Γαλλία, όπως ήταν οι τράπεζες Rotschiles, Barings, Hopes στο Άμστερνταμ, Bleichroders στο Βερολίνο, Mallet Freres στο Παρίσι, και Morgans στη Νέα Υόρκη, αλλά η τάση ήταν προς την κατεύθυνση των μετοχικών εταιρειών, διότι διευκόλυναν τη συγκέντρωση κεφαλαίων και

περιόριζαν την ευθύνη των μετόχων. Η Societe Generale του Βελγίου, που ιδρύθηκε το 1822, ήταν η πρώτη που είχε τη μορφή μετοχικής εταιρείας. Στην Αγγλία, το μονοπώλιο της Τράπεζας της Αγγλίας έσπασε με ένα νόμο του 1826, που επέτρεψε την ίδρυση τραπεζών με μορφή μετοχικής εταιρείας σε μία ακτίνα 65 μιλίων μακριά από το Λονδίνο· αυτές οι τράπεζες με την πάροδο του χρόνου απέκτησαν αξιόλογη θέση και είχαν εκδώσει το 1/4 – 1/5 των κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων.

Η επιτυχία αυτών των πρώτων τραπεζών με τη μορφή μετοχικής εταιρείας βρήκε πολλούς μιμητές και έτσι ιδρύθηκαν η Credit – Lyonnais (1863) και η Societe Generale (1864) στη Γαλλία, η Diskontogesellschaft (1851) στη Γερμανία, και η Lloyd's στην Αγγλία.

Με την πάροδο του χρόνου οι μετοχικές τράπεζες άρχισαν να συγχωνεύονται.

Με βάση αυτές τις εμπειρίες πολλές από τις τράπεζες στράφηκαν προς τις εργασίες των εμπορικών τραπεζών, μολονότι τα χαρτοφυλάκιά τους περιείχαν πολλές κρατικές ομολογίες, μετοχές διαφόρων εταιρειών και πιστοποιητικά εγγραφής υποθηκών εκτός από τα προεξοφλημένα γραμμάτια. Εντούτοις, εξειδικευμένες τράπεζες εξακολουθούσαν να ιδρύονται, όπως η τράπεζα επενδύσεων Banque de Paris et des Pays Bas (1872) στο Παρίσι, η τράπεζα υποθηκών Credit Foncier (1852) στη Γαλλία, καθώς και τράπεζες αποταμιεύσεων. Ορισμένα καινούργια «εξειδικευμένα» ιδρύματα δημιουργήθηκαν, όπως ήταν τα ταχυδρομικά ταμιευτήρια, κύριος σκοπός των οποίων ήταν η προαγωγή του πνεύματος αποταμιεύσεως, ενώ στη Γερμανία ιδρύθηκαν οι τράπεζες Schultze – Delitzsch, που ήταν συνεργατικά πιστωτικά ιδρύματα για την εξυπηρέτηση μικρομεσαίων επιχειρήσεων και η τράπεζα Raiffeisen – Hass που ιδρύθηκε από γεωργικούς συνεταιρισμούς για τη χρηματοδότηση της γεωργίας.

Με λίγα λόγια αυτές οι διάφορες τράπεζες αποτέλεσαν μία τεράστια οικονομική δύναμη. Στη Γαλλία, η Τράπεζα της Γαλλίας απέκτησε τέτοια οικονομική δύναμη και οι μετοχές κρατούνταν τόσο σθεναρά, ώστε λεγόταν ότι 200 οικογένειες μπορούσαν να κατευθύνουν σε ποιους μπορούσαν να διοχετευθούν οι πιστώσεις και έφταναν ακόμη και στο σημείο να αρνούνται

δάνεια προς το δημόσιο, στην περίπτωση, που η κυβέρνηση ήταν εχθρική απέναντί τους. Στη Γερμανία η Dresdner Bank ζήτησε πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο να συμμετάσχουν τα μέλη του Δ.Σ. της στα εταιρειών και την πιστωτική πολιτική της τράπεζας απέναντι σ' αυτές τις εταιρείες. Τέλος, στην Αγγλία, τα τραπεζικά δάνεια, ιδιαίτερα τα δάνεια προς τους εμπόρους, καθόριζαν τις κατευθύνσεις επεκτάσεως της οικονομίας. Ο ρόλος που έπαιξαν οι τράπεζες στο Δυτικό Κόσμο ήταν τόσο σημαντικός ώστε οι μελετητές να χαρακτηρίζουν την περίοδο από το 1870 μέχρι τη μεγάλη κρίση του 1929 σαν περίοδο του χρηματοοικονομικού καπιταλισμού. (Clough S. And Rapp R., 1980)

Κοινωνική Ασφάλιση

Καθώς ολοένα και περισσότερο οι άνθρωποι εξαρτιόνταν από το χρήμα για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους και όχι από το προϊόν της εργασίας τους και τα δικά τους μέσα παραγωγής, οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων γίνονταν περισσότερο απρόσωπες. Η πατερναλιστική στάση, που είχαν υιοθετήσει οι γαιοκτήμονες απέναντι στους δουλοπάροικους και οι επικεφαλής των συντεχνιών απέναντι στους μάστορες και τους μαθητευόμενους εξαφανίστηκε με τις πληρωμές μισθών, την ιδιοκτησία του κεφαλαίου από τους επιχειρηματίες και την οργάνωση της παραγωγής σε μεγάλες μονάδες. Οι εργάτες και ιδιαίτερα εκείνοι του αστικού τομέα καθώς και οι μικροί επιχειρηματίες και οι εργαζόμενοι σ' αυτούς βασίζονταν στα κέρδη για να επιβιώσουν. Οι αποταμιεύσεις ήταν πολύ μικρές και δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες των αποταμιευτών, παρά για μικρές περιόδους και οι εναλλακτικές ευκαιρίες απασχολήσεως ήταν ανύπαρκτες. Αν ο αρχηγός μιας οικογένειας πέθαινε, τα προστατευόμενα απ' αυτόν μέλη σπάνια περίμεναν κάτι από τον πρώην εργοδότη τους. Αν κάποιο μέλος μιας οικογένειας δεν μπορούσε να δουλέψει λόγω ατυχήματος, αρρώστιας ή γήρατος – και τα άτομα αυτής της κατηγορίας γίνονταν ολοένα και περισσότερα με την αύξηση του μέσου όρου ζωής του πληθυσμού και την αύξηση των κινδύνων κατά την εκτέλεση της εργασίας – αισθανόταν ότι ήταν οικονομικό βάρος της οικογένειας. Σε μία αγροτική οικογένεια αυτά τα άτομα τοποθετούνταν σε εύκολες δουλειές ή δουλειές που

δεν ήθελαν εξειδίκευση. Μπορούσαν να τραφούν με «την προσθήκη λίγο περισσότερου νερού στη σούπα» και να στεγαστούν σε μία σοφίτα ή ένα στάβλο. Στις πόλεις, αυτές οι δυνατότητες ήταν ανύπαρκτες. Ακόμα και στις μπουρουάδικες οικογένειες, τα τρέχοντα κέρδη ήταν απαραίτητα, γιατί μολονότι υπήρχαν μικρές αποταμιεύσεις, δεν ήταν αρκετές για να υποβαστάξουν το επίπεδο ζωής, που είχαν συνηθίσει, για μακρό χρονικό διάστημα.

Για να αντιμετωπιστούν αυτές οι καινούργιες ανάγκες, έγιναν προσπάθειες επιμερισμού αυτών των κινδύνων σε περισσότερα άτομα, αρχικά με ιδιωτική πρωτοβουλία και αργότερα με κυβερνητική παρέμβαση. Αρχικά οι εργάτες δημιούργησαν σωματεία αλληλοβοήθειας, που τα μέλη τους συμφώνησαν να συμπαραστέκονται οικονομικά σε εκείνους που πάθαιναν ατύχημα ή αρρώσταιναν· επιπλέον ίδρυσαν ασφάλειες ζωής για να αντιμετωπίσουν τους χειρότερους κινδύνους, που ήταν τα γηρατειά και ο θάνατος. Αργότερα, άρχισαν να επιζητούν ασφάλιση από το κράτος, που πρωτοεμφανίστηκε στη Γερμανία το 1883.

Η περισσότερο αποδοτική αρχή αντιμετώπισης των νέων κινδύνων ήταν η ασφάλιση. Αυτή η αρχή βασιζόταν στις ακόλουθες συνθήκες: ότι ορισμένα άτομα έχουν κάποιο συμφέρον που υπόκειται σε χρηματική εκτίμηση, ότι αυτά τα άτομα θα πάθαιναν ζημιά αν το συγκεκριμένο συμφέρον καταστρεφόταν ή χειροτέρευε από την επέλευση προβλεπτών κινδύνων, ότι ένας ασφαλιστής δέχεται για τα προμνημονευθέντα πρόσωπα τον κίνδυνο της ζημιάς, ότι αυτή η αποδοχή είναι μέρος μιας γενικότερης διευθετήσεως κατανομής των πραγματικών ζημιών μεταξύ ενός μεγάλου αριθμού ατόμων, που υπόκεινται σε παρόμοιους κινδύνους, και ότι σαν ανταπόδοση στην αποδοχή του κινδύνου από τον ασφαλιστή, οι ασφαλισμένοι καταβάλουν μία αναλογική επιβάρυνση, γνωστή σαν ασφάλιστρο για το σχηματισμό ενός κεφαλαίου, από το οποίο πληρώνονται οι ζημιές.

Όπως σημειώθηκε ήδη, η ασφάλιση χρησιμοποιήθηκε στη ναυτιλία περί το τέλος του Μεσαίωνα. Στη συνέχεια επεκτάθηκε για να καλύψει τις ζωές των καπετάνιων για συγκεκριμένα ταξίδια. Η μέθοδος αγοράς ραντών αναπτύχθηκε κατά το 17^ο αιώνα. Στη συνέχεια, δηλαδή το 18^ο αιώνα άρχισαν να ιδρύονται εταιρείες ασφαλειών ζωής, ιδιαίτερα στη Σκωτία και την Αγγλία, και η πιο

σημαντική ήταν η Society of Equitable Assurances on Lives and Survivorships (1762). Έκτοτε, η ασφάλεια ζωής επεκτάθηκε στις λοιπές περιοχές του Δυτικού Κόσμου και έτσι η πρώτη εταιρεία ασφαλειών ζωής ιδρύθηκε στη Γαλλία το 1819, στη Γερμανία το 1827, και στην Αμερική το 1843, που εξακολουθεί να λειτουργεί μέχρι σήμερα. Το 1885, το ανά κάτοικο ύψος των ασφαλειών ζωής στις ΗΠΑ ανερχόταν σε 41 δολάρια. Το 1942 είχε ανεβεί στα 989 δολάρια.

Αυτό το είδος της ασφάλισης, που μνημονεύτηκε μόλις πιο πάνω, γινόταν από τους πλούσιους, ενώ οι εργατικές τάξεις προσπαθούσαν να πετύχουν παρόμοια ασφαλιστική κάλυψη δια μέσου των εταιρειών αυτοασφάλισης, που στην καλύτερη των περιπτώσεων είχαν μέτρια επιτυχία. Λόγω της καταστάσεως αυτής, οι εργάτες άρχισαν να ζητούν από την πολιτεία την καθιέρωση της «κοινωνικής ασφάλισης». Τα αιτήματά τους προσέχτηκαν τελικά στη Γερμανία, όπου ο Βίσμαρκ, που προσπαθούσε να περιορίσει τη δράση των Σοσιαλιστών, ήταν διατεθειμένος να κάνει ό,τι θα του χάριζε την εύνοια των εργατών. Το 1883 καθιέρωσε την ασφάλιση έναντι των ασθενειών· το 1884 ψήφισε τους νόμους αποζημιώσεως των εργατών· και το 1889 ίδρυσε την Ασφάλιση Γήρατος και Αναπηρίας – και με τον όρο αναπηρία εννοούσε την ανικανότητα που προκαλούνταν από ορισμένες αρρώστιες όπως ήταν η φυματίωση.

Αυτοί οι νόμοι, μολονότι απέκλιναν από τις αρχές της ιδιωτικής ασφάλισης, ελαχιστοποιούσαν τις ζημιές των ατόμων με την κατανομή των κινδύνων. Οι εισφορές για το σχηματισμό των αναγκαίων κεφαλαίων, από τα οποία καταβάλλονταν οι αποζημιώσεις, δεν γίνονταν μόνο από εκείνους που θα εισέπρατταν αποζημίωση σε περίπτωση επελεύσεως του κινδύνου, δηλ. τους ασφαλισμένους, αλλά και από τους εργοδότες και την κυβέρνηση. Επιπλέον, ενώ οι νόμοι περί αποζημιώσεως των εργατών καθιέρωναν την ευθύνη των εργοδοτών για ατυχήματα που συνέβαιναν στους εργάτες κατά τη διεξαγωγή της δουλειάς τους, οι εργοδότες κάλυπταν αυτούς τους κινδύνους ζημιάς πληρώνοντας ασφάλιστρα σε ιδιώτες ασφαλιστές. Προοδευτικά η κοινωνία ανέπτυξε ένα μέσο αποδοχής της ευθύνης για τις κακοτυχίες – μία μέθοδος που στη συνέχεια γνώρισε μεγάλη διάδοση. (Clough S. and Rapp R., 1980)

Αστυφιλία

Σε όλες τις χώρες όπου η βιομηχανία και οι υπηρεσίες απέκτησαν κυρίαρχη θέση και η γεωργία απασχολούσε ολοένα και μικρότερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού, παρατηρήθηκε μία «μετακίνηση από τον αγροτικό στον αστικό τομέα». Αυτή η μετακίνηση του πληθυσμού συνέβη κατά τρεις τρόπους: οι οικογένειες μετακινήθηκαν από την ύπαιθρο στις γειτονικές πόλεις ή σε υπερπόντιες ή απομακρυσμένες ξένες πόλεις ή η φυσική αύξηση του πληθυσμού των νέων βιομηχανικών πόλεων ξεπέρασε τη δημογραφική αύξηση της υπαίθρου. Ο γενικός λόγος για τη μετακίνηση στις αστικές περιοχές ήταν η συγκέντρωση του εργατικού δυναμικού. Με την καθιέρωση του εργοστασιακού συστήματος, η μεγάλη διασπορά του εργατικού δυναμικού δεν ήταν πλέον εφικτή και καινούργιες, εργατικές συνοικίες δημιουργήθηκαν γύρω από τις βιομηχανικές πόλεις. Η ανάπτυξη των πόλεων κατά το 19^ο αιώνα στην Ευρώπη ήταν επακόλουθο της γρήγορης αναπτύξεως της βιομηχανίας και η διαδικασία αυτή δημιούργησε τις πρώτες βιομηχανικές πόλεις. Η νέα εργατική τάξη των πόλεων στοιβάζονταν σε κακοφτιαγμένα οικήματα χωρίς να έχει γίνει πρόβλεψη για υγειονομικές ευκολίες, παροχή νερού, αποχέτευση, πεζοδρόμια και προστασία από το έγκλημα και τη φωτιά. Συνήθως μία ή δύο επιχειρήσεις ασκούσαν έλεγχο στην τοπική οικονομία και την πολιτική ζωή των νέων βιομηχανικών πόλεων – γεγονός που οδηγούσε στην εκμετάλλευση. Στις ξεριζωμένες μάζες των καινούργιων πόλεων η κοινωνική σταθερότητα της παλιάς καλής εποχής σπάνιζε: οι δείκτες εγκληματικότητας, διαζυγίων, αυτοκτονιών και νοσηρότητας ανέβηκαν. Η δριμύτητα αυτών των δυσμενών εξελίξεων φαίνεται ότι σχετίζεται με την ανάπτυξη. Στην Αγγλία, όπου ο βιομηχανικός μετασχηματισμός ήταν πιο γρήγορος, σε ορισμένες πόλεις όπως το Μπέρμπιχαμ, το Μάντσεστερ, το Λιντς και το Λίβερπουλ, παρατηρήθηκε πληθυσμιακή έκρηξη. Το Λονδίνο αναπτύχθηκε με βραδύτερο ρυθμό, αλλά τα φτωχότερα τμήματά του υπέφεραν από υπερπληθυσμό, στέρηση, εγκληματικότητα και αρρώστιες, όπως και τα άλλα βιομηχανικά κέντρα. Σε όλα τα μέρη της Ευρώπης, όπου η εκβιομηχάνιση ήταν μία μακρότερη και περισσότερο μιμητική διαδικασία, τα προβλήματα που δημιούργησε η

μετακίνηση από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές ήταν λιγότερο σοβαρά. Στη Γαλλία, η ανάπτυξη του Παρισιού επισκίασε τα περιφερειακά κέντρα, δημιουργώντας μία γεωγραφική ανισότητα που ταλαιπωρεί τη χώρα μέχρι σήμερα. Ορισμένες περιοχές όπως το Mulhouse, το βαμβακουργικό κέντρο της Αλσατίας, έγιναν τυπικές βιομηχανικές πόλεις. Νοτιότερα, το Μιλάνο και το Τορίνο έγιναν κλασικές βιομηχανικές πόλεις με την έναρξη του 20^{ου} αιώνα, λόγω της καθυστέρησης στην εκβιομηχάνιση της Ιταλίας.

Η ζωή στα νέα αστικά κέντρα δεν ήταν απ' όλες τις απόψεις κακή· αν ήταν πράγματι κακή, η ανάπτυξη των πόλεων δεν θα συνεχιζόταν. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, ο εργάτης του αστικού τομέα κέρδιζε ολοένα περισσότερα από τον εργάτη γης. Ακόμη και παλαιού τύπου βιοτεχνίες, που δεν βασίζονταν σε ένα συγκεντρωμένο εργατικό δυναμικό, μετακινήθηκαν από τις πόλεις και τα χωριά στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η ανάπτυξη και η συγκέντρωση των πληθυσμών στις πόλεις οδήγησε στη διεύρυνση των τοπικών αγορών και σε οικονομίες κλίμακας, που έγιναν το πιο ισχυρό σημείο έλξεως για τη ζωή της πόλεως. Οι μεγάλες πόλεις προσφέρουν μία μεγάλη ποικιλία εμπειριών και μία ποικιλία ευκαιριών απασχολήσεως, που υπήρξαν από τους σημαντικότερους λόγους της συνεχούς αναπτύξεώς τους. Η συγκέντρωση των υπηρεσιών είναι ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό των πόλεων, χαρακτηριστικό που συνδέεται στενά με την αύξηση του πραγματικού εισοδήματος, που με τη σειρά του είναι επακόλουθο του εκσυγχρονισμού. Καθώς ο λαός κέρδιζε περισσότερα, η αγοραστική δύναμή του αυξανόταν και μπορεί να υποστηριχθεί, ότι ο χρόνος του απέκτησε μεγαλύτερη αξία από οικονομική άποψη. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες ο κόσμος προτιμούσε να «εξειδικευτεί», πληρώνοντας άλλους να εκτελούν ορισμένες δουλειές γι' αυτούς. Σήμερα σπάνια βλέπει κανείς γιατρούς ή εκτελεστικά στελέχη επιχειρήσεων να καθαρίζουν τα αυτοκίνητά τους ή να κάνουν τις δουλειές του σπιτιού τους. Αυτό είναι ένα παράδειγμα μιας τέτοιας συμπεριφοράς. Οι κάτοικοι των σύγχρονων πόλεων ήταν γενικά περισσότερο εξειδικευμένοι από άλλες ομάδες, και συνεπώς η αστική ζωή έγινε περισσότερο δαπανηρή και περισσότερο εξαρτημένη από την πώληση υπηρεσιών, καθώς ο αριθμός των κατοίκων των πόλεων αυξανόταν.

Μία σημαντική μεταβολή που προκάλεσε η αστική ζωή, ήταν ότι η απόκτηση και το μέγιστο των παιδιών έγινε δαπανηρό. Ο χώρος κατοικίας για τις μεγάλες οικογένειες στις αγροτικές περιοχές δεν στοίχιζε πολύ, αλλά στις αστικές περιοχές ο ίδιος χώρος στοίχιζε πάρα πολύ. Στην ύπαιθρο τα παιδιά συνεισέφεραν στο οικογενειακό εισόδημα από μικρή ηλικία, βοηθώντας στις αγροτικές εργασίες· στις πόλεις η εργασία των ανηλίκων αποτελούσε την εξαίρεση. Τέλος, η φύση της σύγχρονης αστικής κοινωνίας ήταν τέτοια που επέβαλε την παροχή υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης. Το απολυτήριο γυμνασίου και τα πανεπιστημιακά πτυχία δεν έπαιζαν κανένα ρόλο για τις αγροτικές εργασίες, αλλά ήταν συνήθως αναγκαίο προαπαιτούμενο για το διορισμό σε μία καλή δουλειά στη σύγχρονη πόλη· το κόστος εκπαίδευσης των παιδιών ήταν τεράστιο, αφ' ενός διότι τα δίδακτρα ήταν υψηλά, αφ' ετέρου διότι το διαφεύγον εισόδημα από την επιμήκυνση του χρόνου εκπαίδευσης ήταν επίσης υψηλό. Όλοι αυτοί οι παράγοντες κατέστησαν το μέγεθος της οικογένειας μία οικονομική απόφαση. Ο σκόπιμος περιορισμός του μεγέθους της οικογένειας στα αστικοποιημένα έθνη έγινε κοινός τόπος.

Το κόστος αναπύξεως ενός παιδιού σε πόλεις, σε σύγκριση με την ύπαιθρο, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τις δημογραφικές τάσεις της τελευταίας φάσεως. Οι εξελίξεις της ιατρικής, οι καλύτερες υγειονομικές συνθήκες και η αύξηση του πραγματικού εισοδήματος κατά τις πρώτες φάσεις της εκβιομηχανίσεως, ήταν ο δραστικός περιορισμός της υψηλής θνησιμότητας και καθώς οι δείκτες γεννητικότητας παρέμειναν σε υψηλά επίπεδα η πληθυσμιακή έκρηξη ήταν το μοιραίο επακόλουθο. Αλλά καθώς οι εκβιομηχανισμένες οικονομίες ωρίμαζαν και οι πόλεις άρχισαν να γιγαντώνονται, οι δείκτες γεννητικότητας άρχισαν να πέφτουν, καθώς οι οικογένειες άρχισαν να περιορίζουν την απόκτηση παιδιών λόγω δύσκολων οικονομικών συνθηκών. Συνεπακόλουθα οι δείκτες αυξήσεως του πληθυσμού περιορίστηκαν μέχρι το σημείο που ο συνολικός πληθυσμός δεν αυξανόταν καθόλου. Σήμερα ο δείκτης αυξήσεως του πληθυσμού είναι κοντά στο μηδέν στις πλήρως αναπτυγμένες χώρες ενώ εκείνες οι περιοχές της υπηλίου, που επωφελήθηκαν από τη μείωση των δεικτών θνησιμότητας αλλά δεν κατάφεραν να εκβιομηχανιστούν, υποφέρουν από δημογραφική έκρηξη. Η αστυφιλία, υπήρξε πάνω από όλα η

βασική αιτία περιορισμού της αναπτύξεως του πληθυσμού στις χώρες του Δυτικού Κόσμου.(Clough S. Και Rapp R.,1980)

Μετανάστευση

Το 1907 1,28 εκ. μετανάστες κατέκλυζαν στις Η.Π.Α., αριθμός ρεκόρ. Το πανόραμα ήταν εντυπωσιακό: Κοζάκοι, Γερμανοί, Σκωτσέζοι, «Ρωσοεβραίοι», «Σέρβοι» Τσιγγάνοι, Άραβες, «ινδουιστές», «Παρσιστές». Η μετακίνηση των ανθρώπων, η μετανάστευση, είναι βασικό συστατικό της ανθρωπογεωγραφίας: ποιοι μετακινούνται και γιατί, που εγκαθίστανται και πώς προσαρμόζονται στον τόπο υποδοχής, τι τρώνε και τι γίνεται σε καιρό λιμού, ποιοι οι εμπορικοί τους δεσμοί και ποιες οι πολιτισμικές ανταλλαγές.

Πληθυσμιακά ορόσημα

- 1000 – 110 μ.Χ.

Παγκόσμιος πληθυσμός: 300 εκατομμύρια (Παγκόσμια πληθυσμιακά μεγέθη κατά προσέγγιση).

Ομάδες Πολυνησίων και Μελανησίων με κοινό με παράπλευρους πλωτήρες καταπλέουν και εγκαθίστανται στη Νέα Ζηλανδία.

- 1100 - 1200

Παγκόσμιος πληθυσμός: 330 εκατομμύρια

Μογγόλοι από την Κ. Ασία εισβάλλουν σε Ιράν, Ιράκ, Κ. Ρωσία, και σε περιοχές της Κίνας και της Ινδίας.

Μετά την πτώση της δυναστείας των Φατιμιδών της Αιγύπτου το 1171, οι σίιτες μουσουλμάνοι αναζητούν καταφύγιο στην Περσία.

- 1200 - 1300

Παγκόσμιος πληθυσμός: 380 εκατομμύρια

Τέλος της μουσουλμανικής επέκτασης σε Συρία, Ιράκ, Β. Αφρική και Ισπανία

- 1300 - 1400

Παγκόσμιος πληθυσμός: 420 εκατομμύρια

Επιδημία βουβωνικής πανώλης στην Ευρώπη με 25 εκατομμύρια θύματα, πάνω από το 25% του πληθυσμού.

Εξισλαμισθέντες Αφρικανοί μεταναστεύουν από το Δυτικό Σουδάν εγκαθιδρύοντας σουλτανάτα στην Κ. Αφρική.

- 1400 - 1500

Παγκόσμιος πληθυσμός: 460 εκατομμύρια

Η Ευρώπη ανακαλύπτει τον Νέο Κόσμο.

Η καθολική Ισπανία απελαύνει 200.000 Εβραίους και μουσουλμάνους.

Πολυνήσιοι φτάνουν στη Χαβάη.

- 1500 - 1600

Παγκόσμιος πληθυσμός: 500 εκατομμύρια

Αρχίζει το δουλεμπόριο ανάμεσα στην αφρικανική και την αμερικανική ήπειρο.

Ισπανοί εξερευνητές και ιεραπόστολοι ιδρύουν αποικίες στο Νέο Κόσμο.

Οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις – Ισπανία, Γαλλία, Αγγλία και Πορτογαλία – ιδρύουν στην Αφρική οχυρά, κέντρα εμπορίου, ορυχεία.

- 1600 - 1700

Παγκόσμιος πληθυσμός: 600 εκατομμύρια

Αγγλικές και γαλλικές αποικίες στη Β. Αμερική

- 1700 – 1800

Παγκόσμιος πληθυσμός: 720 εκατομμύρια

Ιατρικά επιτεύγματα, όπως το εμβόλιο για την ευλογιά, μειώνουν τη θνησιμότητα.

Το 18^ο αιώνα ο πληθυσμός αυξάνεται 40%.

- 1800 – 1900

Παγκόσμιος πληθυσμός: 1 δισεκατομμύριο

Εκατομμύρια Κινέζοι μεταναστεύουν σε άλλα μέρη της Ασίας και στην αμερικανική ήπειρο.

Καταστροφές στις σοδειές στην Ιρλανδία και αλλού δίνουν το έναυσμα για το μεγαλύτερο κύμα μετανάστευσης στην Ιστορία: μεταξύ 1840 – 1910 δεκαεπτά περίπου εκατομμύρια Ευρωπαίοι περνούν τον Ατλαντικό και φτάνουν στην Αμερική.

Τα τελευταία 10 – 12 εκατομμύρια Αφρικανοί σκλάβοι στέλνονται δια της βίας στο Νέο Κόσμο και την Ευρώπη. Άλλα 4,3 εκατομμύρια στη Μέση Ανατολή.

Αύξηση του πληθυσμού 70% μέχρι το τέλος του αιώνα, καθώς σημειώνονται νέες πρόοδοι στην ιατρική, όπως η θεωρία των μικροβίων.

- 1900 – 2000

Παγκόσμιος πληθυσμός: 1,7 δισεκατομμύρια

Ο Υπερσιβηρικός Σιδηρόδρομος ολοκληρώνεται το 1903. Τα επόμενα δέκα χρόνια 5 εκατομμύρια Ρώσοι, κυρίως αγρότες χωρικοί, μεταναστεύουν στη Σιβηρία.

Η μετανάστευση από την Ευρώπη στις Η.Π.Α. κορυφώνεται το 1907. Μέχρι το 1910, 14,8% του πληθυσμού των Η.Π.Α. είναι αλλοδαποί.

1915 – 1916. Σφαγές των Αρμενίων στην Τουρκία. 250.000 Αρμένιοι καταφεύγουν στη Ρωσία.

1918 – 1919. Επιδημία γρίπης σκοτώνει 40 εκατομμύρια ανθρώπους.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επιφέρει πολιτικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις. Μείωση της μετανάστευσης λόγω της οικονομικής στασιμότητας και της ξενοφοβίας.

Ολοκαύτωμα. Οι Ναζι εξοντώνουν 6 εκατομμύρια Εβραίους της Ευρώπης κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πολλοί επιζώντες καταφεύγουν στις Η.Π.Α. και στο νεοσύστατο Ισραήλ.

Η Ινδία αποκτά την ανεξαρτησία της από τη Βρετανία. Ξερίζωμα 15.000.000 ανθρώπων λόγω συγκρούσεων μεταξύ εθνοτήτων. Ινδουιστές και Σιχ φεύγουν την περιοχή που αργότερα θα αποτελέσει το Πακιστάν. Μουσουλμάνοι από την Ινδία έρχονται στη θέση τους.

Με την πράσινη επανάσταση, η παγκόσμια παραγωγή σιτηρών διπλασιάζεται, μεταξύ 1955 – 1985. Οι λαοί του υπό ανάπτυξη κόσμου συνεχίζουν να μαστίζονται περιοδικά από λιμούς.

Οι επαναστάσεις σε Αφρική και Κούβα, οι πόλεμοι στη Ν.Α. Ασία και η διαιρεμένη Γιουγκοσλαβία προκαλούν νέα κύματα μετανάστευσης. 27 εκατομμύρια πρόσφυγες το χρόνο εντάσσονται στα προγράμματα του ΟΗΕ.

Μέσα δεκαετίας του '90: Οκτακόσιες χιλιάδες μετανάστες ετησίως στις Η.Π.Α., κυρίως από το Μεξικό, την Κεντρική Αμερική και την Ασία.

Διόγκωση της αστυφιλίας στην Αφρική. Εκατομμύρια από την ύπαιθρο συρρέουν στις ευημερούσες πόλεις.

Αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού 80 εκατομμύρια ετησίως στα τέλη της δεκαετίας '90.

- 2000

Πρόβλεψη παγκόσμιου πληθυσμού: 6,1 δισεκατομμύρια

Μετανάστευση: έννοια όχι και τόσο σαφής, που συνήθως φέρνει στο νου μας τη μόνιμη μετοικεσία. Στην πιο πλατιά του έννοια, όμως, ο όρος μετανάστευση περικλείει διαφορετικά είδη μετακίνησης, από τα εποχικά ταξίδια εργατών μέσα σε μία χώρα μέχρι τη μετακίνηση και εγκατάσταση προσφύγων από τη μία χώρα στην άλλη. Η μετανάστευση είναι κάτι μεγάλο, επικίνδυνο, επιβλητικό. Είναι η Έξοδος από την Αίγυπτο, η Οδύσσεια, η Κάθοδος των Μυρίων. Είναι τα ποία των Βίκινγκς που έσχιζαν την ανοιχτή θάλασσα με προορισμό την Ισλανδία. Είναι πλοία γεμάτα δούλους, εμφύλιοι πόλεμοι, είναι η κρυφή μετακίνηση Εβραίων προσφύγων στη διάρκεια του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. Είναι τα 60 εκατομμύρια Ευρωπαίων που ξενιτεύτηκαν ανάμεσα στον 16^ο και τον 20 αιώνα. Είναι η πολυτάραχη ανταλλαγή 15 περίπου εκατομμυρίων ινδουιστών, σιχ και Μουσουλμάνων ανάμεσα στην Ινδία και το Πακιστάν το 1947, όταν η ινδική χερσόνησος χωρίστηκε σε κράτη.

Η μετανάστευση, με την αναπόφευκτη οικονομική και πολιτική αναστάτωση που προκαλεί, έχει χαρακτηριστεί «μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις του επόμενου αιώνα». Ταυτόχρονα όμως, σημαίνει και πολλά άλλα πράγματα. Από παλιά ήταν η πιο μεγάλη περιπέτεια στη ζωή του ανθρώπου. Η μετανάστευση έχει διαπλάσει το ανθρώπινο είδος, μας οδήγησε να κατακτήσουμε τον πλανήτη, διαμόρφωσε και συνεχίζει να διαμορφώνει τις κοινωνίες μας.

Οι μελέτες της γενετικής είναι από τα πιο πρόσφατα εργαλεία στη μακρόχρονη προσπάθεια του σύγχρονου ανθρώπου να εντοπίσει τις ρίζες του. Αλλά βέβαια, όπως και να χαρτογραφήσει κανείς τις διαδρομές, η βασική εικόνα

δεν αλλάζει. Από την πιο αρχαία προϊστορία ο άνθρωπος δεν έχει σταματήσει να μετακινείται. Αν οι αρχέγονοι πρόγονοί μας δεν μετακινούνταν ώστε να αναμειγνύουν τα γονίδιά τους, θα συνέχιζαν ενδεχομένως να εξελίσσονται σε διαφορετικά είδη. Όπως συμφωνούν σήμερα οι περισσότεροι ερευνητές, οι πρώτες ομάδες ανθρώπων μετανάστευσαν από την Αφρική έως τα πέρατα της Γης.

Ο δημογράφος Kingsley Davis μας εξηγεί δύο λόγους που ευνόησαν τη μετανάστευση: πρώτον, με τα εργαλεία και τη γλώσσα του ο άνθρωπος είχε την ικανότητα να προσαρμόζεται σε πολύ διαφορετικές συνθήκες ζωής, αντίθετα με τα άλλα είδη που χρειάζονται αιώνες εξέλιξης. Δεύτερον, καθώς αυξήθηκε ο πληθυσμός, οι ομάδες άρχισαν να διαφοροποιούνται πολιτισμικά, και να εμφανίζουν τις πρώτες ανισότητες ανάμεσά τους.

Με το πέρασμα των αιώνων και την εξάπλωση της γεωργίας, ο άνθρωπος μετακινήθηκε σε τόπους όπου υπήρχαν μέταλλα και μεταλλουργία και σε κέντρα εμπορίου, που εξελίχθηκαν σε πόλεις. Με τη σειρά τους, οι τόποι αυτοί υπέστησαν εισβολές λαών που αργότερα ονομάστηκαν βάρβαροι: Χετταίοι, Σκύθες, Βησιγόθιοι, Βάνδαλοι και, βέβαια, οι τρομεροί Ούνοι του Ατίλα.

Ανάμεσα σ' όλα αυτά τα επεκτατικά κύματα υπήρξαν και σταθερά, αλλά εξίσου μεγάλα κύματα μετακινήσεων με στόχο την ίδρυση αποικιών ή το δουλεμπόριο. Για αρκετό διάστημα ο πληθυσμός της Αθήνας, μιας πόλης με μυθική πνευματική ακτινοβολία, απαρτιζόταν κατά 35% από δούλους.

«Αυτό που με εντυπωσιάζει είναι πόσο σημαντικό ρόλο παίζει η μετανάστευση ως αιτία και αποτέλεσμα των μεγάλων γεγονότων της ιστορίας», είπε πρόσφατα ο Mark J. Miller, ένας από τους συγγραφείς του βιβλίου *Εποχή της Μετανάστευσης* και καθηγητής Πολιτικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο του Ντέλαουερ.

Δύσκολα βρίσκουμε μεγάλα γεγονότα στα οποία να μην εμπλέκεται με διάφορους τρόπους η μετανάστευση. Η θρησκεία γεννά προσκυνητές αλλά και εποίκους. Ο πόλεμος διώχνει χιλιάδες τρομοκρατημένους πρόσφυγες και συγχρόνως δημιουργεί νέο έδαφος για τους κατακτητές. Οι μεγάλες πολιτικές ανακατατάξεις εκτοπίζουν εκατομμύρια ανθρώπους. Οι οικονομικές εξελίξεις

προσελκύουν εργάτες και επιχειρηματίες. Οι μεγάλες φυσικές καταστροφές, πείνα κι επιδημίες σπρώχνουν τους επιζώντες σε άλλους τόπους, όπου ελπίζουν να ξαναρίξουν ρίζες.

Η πιο συνηθισμένη ερμηνεία για το φαινόμενο της μετανάστευσης είναι το μοντέλο έλξης – απώθησης: ένας τόπος προσελκύει μετανάστες με τις καλές αμοιβές, την ελευθερία, τη γη ή την ειρήνη, ενώ ο τόπος όπου ήδη ζουν τους απωθεί με τα χαμηλά εισοδήματα, την καταπίεση, τον υπερπληθυσμό ή τον πόλεμο. Η μετανάστευση δεν είναι ατομική υπόθεση, όπου κάποιος αποφασίζει απλά και λογικά που να ψάξει για ελευθερία ή επιτυχία. Πρόκειται για μια διαδικασία πολύ πιο περίπλοκη, που εξαρτάται από την ιστορία κάθε ανθρώπου, τις ιδέες του, την οικογένειά του, τις σχέσεις της χώρας του με άλλα έθνη, αλλά και τα διεθνή δίκτυα μετανάστευσης. (Parfit M., 1998)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΜΕΓΑΛΟΥΠΟΛΕΙΣ

Οι πόλεις αναπτύσσονται με ένα ρυθμό περίπου ενός εκατομμυρίου ανθρώπων την εβδομάδα. Ο μισός πληθυσμός της γης σύντομα θα ζει σε πυκνοκατοικημένες χώρες του Νότου. Αν ο 20^{ος} αιώνας ήταν ο αιώνας της αστικής εξάπλωσης, ο 21^{ος} αιώνας θα είναι ο αιώνας των Μεγαλουπόλεων. Η Μεγαλούπολη ορίζεται σαν μία πόλη με πληθυσμό πάνω από 10 εκατομμύρια κατοίκους. Οι 10 μεγαλύτερες πόλεις του κόσμου κατά το έτος 2000 ήταν οι εξής:

1. Tokyo, Ιαπωνία	26,4 εκατομμύρια
2. Πόλη του Μεξικού, Μεξικό	18,4 εκατομμύρια
3. Bombay, Ινδία	18,1 εκατομμύρια
4. Sao Paulo, Βραζιλία	17,8 εκατομμύρια
5. Shanghai, Κίνα	17,0 εκατομμύρια
6. New York City, Η.Π.Α.	16,6 εκατομμύρια
7. Lagos, Νιγηρία	13,4 εκατομμύρια
8. Los Angeles, Η.Π.Α.	13,1 εκατομμύρια
9. Calcutta, Ινδία	12,9 εκατομμύρια
10. Buenos Aires, Αργεντινή	12,6 εκατομμύρια

Τελευταία, οι Μεγαλουπόλεις υπολογίζονται σε 23 παγκοσμίως και μέχρι το 2015 αναμένεται ο αριθμός αυτός να φτάσει τις 36. Σήμερα η Ασία έχει 9 Μεγαλουπόλεις: Βομβάη, Καλκούτα, Πεκίνο, Τζακάρτα, Οσάκα, Σεούλ, Σαγκάι, Τιετσίν και Τόκιο, και σύντομα θα έχει άλλες 4 σύμφωνα με τους υπολογισμούς και θεωρείται λόγω του ρυθμού της ανάπτυξης ότι έχει τη μεγαλύτερη αναλογία του αστικού πληθυσμού στις Μεγαλουπόλεις παρά οποιαδήποτε άλλη περιοχή του κόσμου. Αυτές οι Μεγαλουπόλεις καταλαμβάνουν μόλις το 2% της επιφάνειας της γης αλλά καταναλώνουν το 75% των προϊόντων που προέρχονται από την επεξεργασία ξύλου, το 60% των υδάτινων αποθεμάτων και περίπου το 80% της παραγόμενης ενέργειας. Αυτά τα νούμερα υποδηλώνουν ότι ο αγώνας για να πετύχουμε την εξοικονόμηση ενέργειας και

την προστασία του περιβάλλοντος στον 21^ο αιώνα θα κερδηθεί ή θα χαθεί – θα κριθεί – στις μεγάλες αστικές περιοχές.

Διεθνείς μελέτες αναφέρουν ότι κατά το έτος 2025 θα υπάρχουν στον πλανήτη μας πάνω από 300 πόλεις με πληθυσμό άνω του ενός εκατομμυρίου. Ανάμεσα στο 1990 και το 2025 ο αριθμός των κατοίκων στις αστικές περιοχές υπολογίζεται να διπλασιαστεί και να ξεπεράσει τα 5 δισεκατομμύρια. Το 90% αυτής της αύξησης αφορά αναπτυσσόμενες χώρες.

Η έκρηξη και η ανάπτυξη των Μεγαλουπόλεων παγκοσμίως είναι μη ανεκτή, «χωρίς προηγούμενο» και οικολογικά καταστροφική για την ανθρωπότητα. Οι ρυθμοί ανάπτυξης του πληθυσμού πρέπει να τεθούν υπό έλεγχο σύντομα. Για να είναι ανεκτή αυτή η αστική ανάπτυξη απαιτούνται ρεαλιστικά όρια ανάλογα με τη δυνατότητα της κάθε περιοχής και διατήρηση και ανακύκλωση των τοπικών φυσικών πόρων. Πρέπει επίσης να προωθήσουμε την ανάπτυξη εναλλακτικών πηγών ενέργειας και την προσπάθεια αποκέντρωσης δημιουργώντας συνθήκες κατάλληλες για την υγιή και ανεπτυγμένη διαβίωση των ανθρώπων μακριά απ' τα αστικά κέντρα. (Jones S., 2002)

ΜΕΓΑΛΟΥΠΟΛΕΙΣ – ΜΕΓΑΛΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Η ανάπτυξη των πόλεων ειδικά στον αναπτυσσόμενο κόσμο και σε περιοχές επιρρεπείς στις φυσικές καταστροφές είναι αιτία για διεθνή προβληματισμό. Σε μερικές χώρες μία απλή πόλη είναι πιθανό να συγκεντρώνει από 20% - 50% του εθνικού πληθυσμού. Οι πόλεις μπορούν να γίνουν δυναμικά κέντρα δημιουργίας, ανομοιότητας και δραστηριότητας. Η συγκέντρωση των ανθρώπων μπορεί να επιφέρει και κάποια οφέλη όσον αφορά τις δημόσιες παροχές. Αλλά χωρίς προσεκτικό σχεδιασμό και διαχείριση τα μεγάλα αστικά κέντρα μπορεί να επιβαρύνουν τις ήδη περιορισμένες πηγές αλλά και τον πληθυσμό με βαριές φορολογίες ειδικά στις χώρες με περιορισμένη ανάπτυξη απειλώντας έτσι τη δημόσια υγεία και το κοινό καλό του πληθυσμού, όπως επίσης και τη σταθερότητα της εξουσίας. Εάν οι πόλεις θέλουν να γίνουν αλλά και να παραμείνουν βιώσιμες με πολιτική σταθερότητα

και να μπορούν να συντηρηθούν θα πρέπει να κατευθύνουν τις προσπάθειές τους σε ποικίλα θέματα όπως: δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, στέγασης, συγκοινωνίας, κοινωνικών παροχών, εκπαίδευσης, σίτισης και αποθεμάτων νερού, δημόσιας υγιεινής και καθαριότητας, δημόσιας υγείας, μετανάστευσης, επικοινωνιών, περιβαλλοντικής προστασίας, πρόληψης και αντιμετώπισης φυσικών καταστροφών και πολλών άλλων.

Αναγνωρίζοντας ότι λύσεις σ' αυτά τα προβλήματα απαιτούν τη συνδυασμένη προσπάθεια μηχανικών, φυσικών και κοινωνικών επιστημόνων όπως και του ιατρικού κόσμου, η λύση που προτείνεται διεθνώς είναι η δημιουργία εξειδικευμένων ινστιτούτων και κέντρων ερευνών ξεχωριστών για την αντιμετώπιση του κάθε προβλήματος. Έτσι, μέσα από την έρευνα θα υπάρχει η δυνατότητα να δοθούν συμβουλές ή και λύσεις σε όλα τα παραπάνω προβλήματα. Και έτσι, με συνεργασία όλων των φορέων και του επιστημονικού κόσμου που πολλές φορές θα χρειαστεί να προσφέρουν εθελοντική εργασία θα φτάσουμε στα επιθυμητά αποτελέσματα. (Anderson W.,2003)

ΜΕΓΑΛΟΥΠΟΛΕΙΣ – ΦΥΣΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ

Ο κίνδυνος των μεγάλων φυσικών καταστροφών στις Μεγαλουπόλεις συνεχώς και μεγαλώνει. Ο σωστός σχεδιασμός των τοπικών κυβερνήσεων μπορεί να μειώσει τις ανθρώπινες και οικονομικές απώλειες σ' αυτές τις πόλεις. Υπάρχουν αυτή τη στιγμή περίπου 450 πόλεις σε όλο τον κόσμο με πληθυσμό πάνω από 1 εκατομμύριο κατοίκους. Από αυτές 50 πόλεις έχουν πληθυσμό μεγαλύτερο από 3,5 εκατομμύρια κατοίκους και 25 πόλεις έχουν πληθυσμό πάνω από 8 εκατομμύρια. Κάποιες στατιστικές έρευνες φανερώνουν τους φυσικούς και οικονομικούς κινδύνους των Μεγαλουπόλεων στον αναπτυσσόμενο κόσμο: περίπου το 50% των μεγαλύτερων πόλεων παγκοσμίως είναι χτισμένες πάνω σε σημαντικές σεισμογενείς ζώνες ή σε περιοχές που εμφανίζονται τοπικοί κυκλώνες. Ο μέσος όρος των θυμάτων από φυσικές καταστροφές είναι 150 φορές μεγαλύτερος στις Μεγαλουπόλεις και οι οικονομικές απώλειες είναι 20 φορές μεγαλύτερες απ' ότι στις μικρότερες πόλεις. Το ενδιαφέρον όσον αφορά τους κινδύνους στις Μεγαλουπόλεις

ειδικότερα στον αναπτυσσόμενο κόσμο, επικεντρώνεται στην αυξανόμενη ευπάθεια που οφείλεται στην υπερσυγκέντρωση πληθυσμού χωρίς να υπάρχει η αντίστοιχη υποδομή.

Μεγάλης κλίμακας καταστροφές σε μεγάλα αστικά κέντρα έχουν δυστυχώς καταγραφεί τα τελευταία χρόνια. Για παράδειγμα το 1995 ένας σεισμός στην πόλη Kobe της Ιαπωνίας στοίχισε τη ζωή σε περισσότερους από 6.000 ανθρώπους και πάνω από 120 δισεκατομμύρια δολάρια σε οικονομικό επίπεδο. Το 1999 στην πόλη Izmit της Τουρκίας, σεισμός στοίχισε τη ζωή σε 20.000 ανθρώπους και η οικονομική ζημία έφτασε τα 20 δισεκατομμύρια δολάρια ποσό το οποίο αγγίζει το 10% του Εθνικού Ακαθάριστου Προϊόντος (Ε.Α.Π.).

Η πρόσφατη ανάπτυξη προγραμμάτων διαχείρισης καταστροφών σε μερικές χώρες περιορίζονται κυρίως στην ανάπτυξη Εθνικών στρατηγικών και πρωτοβουλιών και σπάνια επικεντρώνονται στις ειδικές συνθήκες που επικρατούν στις μεγάλες πόλεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις η κεντρική εξουσία συνεχίζει να δίνει βάση στην αντιμετώπιση των φυσικών καταστροφών όταν αυτές συμβούν και όχι στην πρόληψη. Επειδή όμως οι φυσικές καταστροφές είναι δύσκολο να προβλεφθούν και επειδή μερικές πόλεις δίνουν προτεραιότητα σε άλλα πιο σημαντικά, κατά τη γνώμη της εξουσίας, θέματα παραγκωνίζουν την έρευνα για την πρόληψη και αντιμετώπιση φυσικών καταστροφών.

Η εμπειρία όμως και η εφαρμογή της μοντέρνας διαχείρισης καταστροφών αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητα μιας δυνατής και καλοδομημένης τοπικής αρχής, ανεξάρτητης, η οποία έτσι θα μπορεί να δρα με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Κατά τη διάρκεια μιας καταστροφής η εξουσία αναλαμβάνει την ευθύνη να ανακουφίσει τα θύματα ξεπερνώντας τις όποιες δυσκολίες εμφανίζονται, χρησιμοποιώντας όσο το δυνατόν καλύτερα το ανθρώπινο δυναμικό και τους κρατικούς πόρους.

Μολονότι δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη μεθοδολογία ή πρακτική στη διαχείριση καταστροφών που να ταιριάζει σε κάθε πόλη, υπάρχει μία κοινή μέθοδος μείωσης του κινδύνου η οποία πρέπει να περιλαμβάνει αναλύσεις του κινδύνου και συνεχή κυβερνητική δράση στηριζόμενη από μόνιμες οικονομικές

και ανθρώπινου δυναμικού πηγές. Για παράδειγμα για τις μεγάλες μητροπόλεις ένα ιδανικό εργαλείο έχει αναπτυχθεί γνωστό ως: "Disaster Management Master Plan (D.M.M.P.)" το οποίο αποτελείται από 5 στοιχεία: 1) Εκτίμηση, 2) Ετοιμότητα, 3) Ανταπόκριση και Ανακούφιση, 4) Περιορισμός (απωλειών και καταστροφών), 5) Εξειδίκευση.

Η εξουσία των Μεγαλουπόλεων μπορεί να μειώσει τις ανθρώπινες και οικονομικές απώλειες καθιερώνοντας και αναπτύσσοντας κάποιο τέτοιο πλάνο σαν το D.M.M.P. Σήμερα, η γνώση και η τεχνολογία επιτρέπουν να πάρουμε δραστικά μέτρα για να πετύχουμε το σκοπό μας και να επιταχύνουμε την αποκατάσταση μετά την καταστροφή διατηρώντας τις πηγές της πόλης που χρειάζονται για την οικονομική ανάπτυξη και τις δημόσιες παροχές. Η επιτυχία όμως ενός τέτοιου σχεδίου χρειάζεται τη συνεργασία όλων των φορέων αλλά και του πληθυσμού. (Bendimerad F.,2002)

ΜΕΓΑΛΟΥΠΟΛΕΙΣ – ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Παρά την πίεση της ραγδαίας αύξησης του αριθμού των εργατών, οι Μεγαλουπόλεις στις αναπτυσσόμενες χώρες συχνά αναγκάζονται να προωθήσουν μέτρα ώστε να γίνει αποδοτική η προσφορά εργασίας. Τέτοια μέτρα είναι η μη ευνοϊκή μεταχείριση σε συγκεκριμένους «προστατευόμενους» εργάτες, η μη διάκριση σύμφωνα με το χρώμα και το φύλο, η τήρηση των κανόνων και των νόμων της αγοράς και οι επαρκείς ευκαιρίες για εκπαίδευση και εξειδίκευση. Όλοι οι υπεύθυνοι θα πρέπει να στοχεύουν την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης και σταθερότητας μέσα από μακροοικονομικές τακτικές όπως, ελέγχοντας τις κρατικές δαπάνες και τον πληθυσμό, τηρώντας τους τοπικούς και διεθνείς νόμους του εμπορίου. Τέτοιες προσπάθειες προσφέρουν την καλύτερη εγγύηση για διευρυμένες ευκαιρίες εργασίας, υψηλότερους μισθούς και μεγαλύτερη παραγωγικότητα. Αυτές οι τακτικές θα πρέπει να αναθεωρούνται και να προσαρμόζονται στις ραγδαία αναπτυσσόμενες αγορές όπου οι συνθήκες αλλάζουν συνεχώς. Η εξουσία θα πρέπει να γνωρίζει ότι αυτές οι τακτικές πρέπει να είναι συμβατές με τη δυναμική της αγοράς και να

υπολογίζει και τους παράγοντες που επηρεάζουν τη συμπεριφορά των καταναλωτών, των νοικοκυριών και των εταιρειών.

Η τεχνολογία η οποία έχει ήδη εξαπλωθεί ευρέως σε μερικές περιοχές όχι μόνο μπορεί να προσφέρει σημαντικές ευκαιρίες εργασίας αλλά μπορεί να βοηθήσει να ξεπεραστούν δυσκολίες σε κάποιες περιπτώσεις. Για παράδειγμα, το κινητό τηλέφωνο έχει βοηθήσει τις επιχειρήσεις σε κάποιες Μεγαλουπόλεις να ξεπεράσουν τα όποια προβλήματα και καθυστερήσεις είχαν από τις εταιρείες σταθερής τηλεφωνίας. Μολονότι οι περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες δεν έχουν φτάσει σε επίπεδα παραγωγής Η/Υ, πόλεις όπως το Sao Paulo (Βραζιλία) και η Bombay (Ινδία), έχουν δημιουργήσει μεγάλο αριθμό εξειδικευμένων θέσεων εργασίας στην παραγωγή προγραμμάτων. (Hicks C. And Parsons M., 1996)

ΝΕΡΟ ΚΑΙ ΥΓΙΕΙΝΗ

Οι κυβερνήσεις στον αναπτυσσόμενο κόσμο αδυνατούν να διατηρήσουν ή να μεγαλώσουν τα αποθέματα νερού και να επεκτείνουν τα αποχετευτικά συστήματα. Τα πιο σοβαρά προβλήματα είναι οι ραγδαίως αναπτυσσόμενοι αυθαίρετοι συνοικισμοί όπου εκατομμύρια ανθρώπων ζουν σε κλειστά καταλύματα χωρίς νερό και αποχετευτικό σύστημα. Από τη φύση τους οι Μεγαλουπόλεις χρησιμοποιούν περισσότερο νερό από τα μικρότερα αστικά ή επαρχιακά κέντρα. Το να διατηρηθούν τα αποθέματα νερού πρέπει να είναι μία προτεραιότητα για όλες τις Μεγαλουπόλεις και η πραγματική αξία του νερού θα πρέπει να ανταποκρίνεται στις μετρήσεις και στις κοστολογημένες χρεώσεις. Το πόσιμο νερό και οι εταιρείες που το διαχειρίζονται θα πρέπει να γίνουν πιο ανεξάρτητες οικονομικά και να εισπράττουν απ' τους καταναλωτές αμοιβές ικανές να συντηρήσουν και να διευρύνουν τις υπηρεσίες τους.

Το Κράτος και οι ιδιωτικοί οργανισμοί θα πρέπει να καθορίσουν σαν πρώτη προτεραιότητα την παροχή νερού και τη δημόσια υγιεινή σε δημότες στους οποίους παρέχουν μειωμένες ή καθόλου υπηρεσίες. Η διαχείριση των αποθεμάτων νερού και των λυμάτων θα πρέπει να είναι συνυφασμένη με άλλα περιβαλλοντολογικά προγράμματα υγιεινής για να υπάρξει μια

αποτελεσματικότερη προσέγγιση στη δημόσια υγεία και την πρόληψη ασθενειών. Αυτό θα επιτευχθεί με τη συνεργασία όλων των φορέων, την ενημέρωση των πολιτών και την ευχέρεια αξιοποίησης τεχνολογικών λύσεων.

(Hicks c. and Parsons M.,1996)

ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Για να λειτουργήσουν καλά οι Μεγαλουπόλεις χρειάζονται επαρκή μέσα μαζικής μεταφοράς. Στις σημερινές Μεγαλουπόλεις τα μέσα μεταφορές συνήθως υπερβαίνουν τα όρια τα οποία μπορεί να εξυπηρετήσει η δομή της πόλης. Έτσι λοιπόν, εμποδίζεται η οικονομική ανάπτυξη και αυξάνεται η ατμοσφαιρική ρύπανση.

Οι Μεγαλουπόλεις στον αναπτυσσόμενο κόσμο διαφέρουν στο βαθμό και στο ρυθμό εξάπλωσης των μέσων μεταφοράς. Οι περισσότερες πόλεις ωστόσο θα χρειαστούν κάποιες τακτικές για να περιορίσουν την ανάπτυξη της οδικής μεταφοράς, της κυκλοφοριακής συμφόρησης και της μόλυνσης. Η συνεχής όμως αύξηση του πληθυσμού θα απαιτήσει νέα υποδομή στις μαζικές μεταφορές και υπηρεσίες. Παραδείγματα, από κάποιες αναπτυσσόμενες πόλεις δείχνουν ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία και χρηματοδότηση μπορεί να υποσχεθεί την επίτευξη τέτοιων στόχων.

Οι μεταφορές με μέσα Μαζικής μεταφοράς και όχι με ιδιότητα, παρέχουν αξιοπρόσεκτα περιβαλλοντολογικά οφέλη.

Με σωστό προγραμματισμό, έρευνα και σωστές επενδύσεις, και τηρώντας πάντα τους κανόνες μεταφοράς, μπορούν να δοθούν αποτελεσματικές λύσεις στο πρόβλημα των συγκοινωνιών στις Μεγαλουπόλεις.

(Hicks C. and Parsons M.,1996)

ΣΠΙΣΗ

Η αλματώδης αύξηση του πληθυσμού το δεύτερο ήμισυ του αιώνα μας, ώθησε στα ύψη τη συνολική ζήτηση τροφίμων. Παρ' όλα αυτά η προσφορά αυξήθηκε ακόμα περισσότερο, ενώ η τιμή των βασικών τροφίμων έχει μειωθεί

δραστικά. Τα τελευταία σαράντα χρόνια, η τιμή του σιταριού, σε σταθερά δολάρια, έπεσε κατά 61 τοις εκατό και η τιμή του καλαμποκιού κατά 58 τοις εκατό.

Ο Γεωργικός πλούτος της γης βρίσκεται στα χέρια των μεγάλων κρατών της Βορείου Αμερικής με την υψηλή τους τεχνολογία, όπου ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού (περίπου 3 τοις εκατό στον Καναδά και ακόμη λιγότερο στις Η.Π.Α.) παράγει περισσότερη τροφή από όση μπορούν να καταναλώσουν οι συμπατριώτες τους.

Στον αντίποδα, η πείνα και η κακή διατροφή μαστίζουν σήμερα τη μαύρη Αφρική χειρότερα από ό,τι πριν 30 χρόνια, σύμφωνα με τον F.A.O., τον οργανισμό τροφίμων και γεωργίας του Ο.Η.Ε.

Οι περισσότεροι αγρότες της Αφρικής δεν μπορούν να αγοράσουν βελτιωμένες ποικιλίες σπόρων, αγροχημικά ή μηχανήματα. Τα εργαλεία τους είναι μία λάμα για να κόβουν αγριόχορτα και σπάνια επίσης μία και μοναδική τσάπα για ολόκληρη οικογένεια.

Σε άλλα μέρη του κόσμου, οι κυβερνήσεις προμηθεύουν στους γεωργούς σπόρους, εργαλεία και λιπάσματα. Αλλά πρώτα απ' όλα εξασφαλίζουν την πολιτική σταθερότητα. Στον σχεδόν αδιάκοπο εμφύλιο πόλεμο που σπαράζει την Ισημερινή Αφρική, οι ανάγκες των αγροτών μένουν ανικανοποίητες.

Η σχέση πολιτικής και επάρκειας τροφίμων γίνεται φανερή στις περιπέτειες της Κίνας, που έχει να θρέψει περισσότερα στόματα από κάθε άλλη χώρα. Στα τέλη της δεκαετίας 1950, η Κίνα μαστιζόταν από λιμούς που στοίχισαν δεκάδες εκατομμύρια ζωές και ελάττωσαν τις θερμίδες πολύ κάτω από το ελάχιστο. Με οικονομία προσανατολισμένη στη διεθνή αγορά, η Κίνα σήμερα έχει τους υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης στον κόσμο. (Reid T.R., 1998)

Οι πόλεις σε ολόκληρο τον κόσμο αναπτύσσονται με γοργούς ρυθμούς. Αυτή η διαπίστωση αφορά βεβαίως τη Δύση, κυρίως όμως τον Τρίτο Κόσμο, όπου οι ρυθμοί ανάπτυξης είναι αλματώδεις. Το 2030 θα έχουμε το πρωτοφανές στην ιστορία φαινόμενο το 60% του πληθυσμού της γης να κατοικεί σε αστικά κέντρα.

Στις περισσότερες χώρες του κόσμου το 50 – 80% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) προέρχεται από βιομηχανικές και εμπορικές δραστηριότητες στις αστικές περιοχές. Αλλά όλοι όσοι μελετούν το φαινόμενο της αστικοποίησης συμφωνούν σ' ένα σημείο: Η ποιότητα ζωής των περισσότερων ανθρώπων στο μέλλον θα εξαρτηθεί από την ποιότητα των πόλεων.

Θεωρούμε μητρόπολη ένα αστικό κέντρο με πάνω από 10 εκατομμύρια κατοίκους. Το 1995 υπήρχαν 14 τέτοιες πόλεις. Το 2015 θα έχουμε 21. Και θα αλλάξει και η κατάταξή τους κατά μέγεθος: Σήμερα οι 5 μεγαλύτερες πόλεις είναι το Τόκιο, η Πόλη του Μεξικού, το Σάο Πάολο, η Νέα Υόρκη και η Βομβάη ενώ το 2015 θα είναι κατά πάσα πιθανότητα το Τόκιο, η Ντάκα, η Βομβάη, το Σάο Πάολο και το Δελχί.

Κι όμως, δεν είναι αυτό καθαυτό το μέγεθος του πληθυσμού που καθορίζει την τύχη μιας πόλης. Ούτε ευθύνεται ο ρυθμός ανάπτυξης για τα προβλήματά της. «Τα προβλήματα μιας πόλης» σημειώνει ένας ειδικός «οφείλονται κατά βάση στους ανίσχυρους και αναποτελεσματικούς μηχανισμούς διοίκησης».

Όλα αυτά όμως αντιμετωπίζονται. Για να μη νομίζουμε ότι οι παραγκούπολεις και η φτώχεια είναι αποκλειστικό προνόμιο του Τρίτου Κόσμου, φτάνει να θυμηθούμε την τρομακτική υποβάθμιση στο Λονδίνο, το Παρίσι και τη Νέα Υόρκη που οδήγησε στις μεγάλες κοινωνικές εξεγέρσεις του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. (Zwingle E., 2002)

2006: Η ΑΣΤΙΚΗ ΠΡΩΤΙΑ

Θα συμβεί μέσα σε λιγότερο από τρία χρόνια. Εκτιμάται ότι το 2006 θα σημειωθεί μία «αλλαγή εποχής» στην ιστορία του ανθρώπου, αφού για πρώτη φορά στα χρονικά ο αστικός πληθυσμός θα ξεπεράσει εκείνον της υπαίθρου. Αυτή η εξέλιξη είναι ακόμα πιο εκπληκτική αν αναλογιστεί κάποιος ότι οι πόλεις υπάρχουν εδώ και τουλάχιστον 5.000 χρόνια και ότι πριν από 200 χρόνια μόνο το 2% του πληθυσμού ζούσε σ' αυτές. Ο βασικός παράγοντας ο οποίος

συνδέεται άμεσα με το φαινόμενο είναι η δημογραφική έκρηξη των αναπτυσσόμενων χωρών.

Στις μητροπόλεις του Τρίτου Κόσμου ελλοχεύουν πολλοί κίνδυνοι. Η Μανίλα έχει χτιστεί πάνω σε σωρούς από σκουπίδια, τους «καπνίζοντες λόφους» (smokey hills). Η αστικοποίηση συντελέστηκε τόσο άναρχα, ώστε μεγάλο μέρος του πληθυσμού ζει σε περιοχές που στερούνται βασικών έργων υποδομής όπως η αποχέτευση, η ηλεκτροδότηση και το πόσιμο νερό.

Υπολογίζεται ότι στις μητροπόλεις της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής το 30% - 60% του πληθυσμού ζει κάτω από άθλιες συνθήκες, ενώ στην Αφρική το ποσοστό αυξάνεται στο 70%. Αυξημένοι είναι και οι περιβαλλοντολογικοί κίνδυνοι, καθώς η τσιμεντοποίηση εμποδίζει την εκροή των υδάτων, αυξάνοντας τις πιθανότητες πλημμύρων. Επιπλέον στην πόλη κάνει περισσότερη ζέση κι έτσι ευνοούνται οι καταιγίδες και οι κεραυνοί.

Όμως οι δείκτες μόρφωσης και υγείας είναι υψηλότεροι στην πόλη απ' ότι στην ύπαιθρο. Στα αστικά κέντρα των αναπτυσσόμενων χωρών παράγεται το 60% - 80% του Α.Ε.Π. Είναι ο παράδεισος των ευκαιριών.

Δεν αλλάζουν μόνο οι διαστάσεις των πόλεων. Το πιο σημαντικό είναι ότι αλλάζει η γεωγραφική τους θέση. Το 1950 η μοναδική Μεγαλούπολη στον κόσμο βρισκόνταν στις Η.Π.Α. Αλλά και οι επτά από τις δέκα πόλεις με τους περισσότερους κατοίκους παγκοσμίως εντοπιζόνταν στις αναπτυγμένες χώρες. Σήμερα η αναλογία έχει αντιστραφεί. Οι προβλέψεις για το 2015 συμφωνούν στο ότι οι οχτώ από τις δέκα πιο πυκνοκατοικημένες πόλεις στον κόσμο καθώς και οι δώδεκα από τις πρώτες δεκάπέντε θα βρίσκονται στις αναπτυσσόμενες χώρες. Η Ασία περιλαμβάνει τέσσερις από τις δέκα μεγαλουπόλεις του πλανήτη, με ανταγωνίστρια μόνο την αμερικάνικη ήπειρο. Μέσα στα επόμενα δεκατρία χρόνια η Ασία θα έχει έξι, ενώ δύο θα βρίσκονται στη Λατινική Αμερική, μία στην Αφρική και άλλη μία, η Νέα Υόρκη, στις αναπτυγμένες χώρες. (Περιοδικό Focus, 2003)

Ας εξετάσουμε τη ραγδαία αστική ανάπτυξη και τις συνθήκες διαβίωσης του αναπτυσσόμενου κόσμου σε 5 Μεγαλουπόλεις.

1) ΣΑΟ ΠΑΟΛΟ, ΒΡΑΖΙΛΙΑ (ΤΡΙΤΟ ΣΕ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΣΤΗ ΓΗ)

Πριν 100 χρόνια το Σάο Πάολο είχε 265.000 κατοίκους. Σήμερα ο πληθυσμός του ανέρχεται στα 18 εκατομμύρια. Αν κι έχει παρέλθει η εποχή της μεγάλης ανάπτυξης, όταν τη δεκαετία του 1970 ο οικοδομικός οργανισμός έφερε πολύ κόσμο στην πόλη απ' όλη τη χώρα, οι οικονομολόγοι εξακολουθούν να θεωρούν το Σάο Πάολο «ατμομηχανή της βραζιλιάνικης οικονομίας».

Οι Παουλιστάνος, όπως αυτοαποκαλούνται οι κάτοικοί του, όχι μόνο συμμετέχουν σε όλους τους τομείς της παραγωγής – από τις τράπεζες μέχρι τα εργοστάσια αυτοκινήτων και πετροχημικών – αλλά συνιστούν και τη μεγαλύτερη καταναλωτική αγορά στη Λατινική Αμερική.

Το Σάο Πάολο είναι μία ατέλειωτη γκρίζα έκταση από τσιμέντο, ασφάλι και σκουριασμένη λαμαρίνα, κατάσπαρτη από αμέτρητα χωμάτινα γήπεδα ποδοσφαίρου. Το 20% της πόλης καλύπτεται από φαβέλες – παραγκουπόλεις – ενώ ο ορίζοντας διακόπτεται συνεχώς από ατάκτως ερριμμένους ουρανοξύστες. Λίγες περιοχές ξεχωρίζουν για το χαρακτήρα τους – η πλούσια συνοικία Ζαρτζίνς, το Μπέμπερλι Χιλς του Σάο Πάολο, η Βίλα Μανταλένα, μία καλλιτεχνική συνοικία, και μερικές άλλες – αλλά γενικά το Σάο Πάολο αποτελείται κυρίως από αναρίθμητους δρόμους και κτίρια. Έστω κι έτσι, οι Παουλιστάνος υπερασπίζονται με μανία την τερατούπολή τους.

Πλούσιοι και φτωχοί έχουν να αντιμετωπίσουν το κυκλοφοριακό, την εγκληματικότητα και το στεγαστικό, τρία μείζονα προβλήματα που αποδεικνύουν περίτρανα το λάθος δρόμο που πήρε η ανάπτυξη σ' αυτή την πόλη.

«Καθημερινά στο Σάο Πάολο σημειώνονται 30 εκατομμύρια μετακινήσεις» λέει ο Jorge Wilhelm, υπεύθυνος αστικού σχεδιασμού στην Πολεοδομία. «Απ' αυτές το ένα τρίτο γίνονται με μέσα μαζικής μεταφοράς, το ένα τρίτο με Ι.Χ. και το ένα τρίτο με τα πόδια. Κανονικά, οι δημόσιες συγκοινωνίες θα έπρεπε να εξυπηρετούν το 60% - 70% αυτών των μετακινήσεων». Αυτόν τον καιρό κατασκευάζεται ένας περιφερειακός που θα ανακουφίσει την πόλη ενώ γίνονται και επεκτάσεις στο μετρό, αλλά τα έργα προχωρούν αργά: κάθε χρόνο παραδίδονται μόνο 15 χλμ., νέες σήραγγες του

μετρό. Οι πλούσιοι, πάλι, προτιμούν τους αιθέρες: το Σάο Πάολο έχει το δεύτερο μεγαλύτερο στόλο ιδιωτικών ελικοπτέρων στον κόσμο.

Για να χτυπηθεί το κυκλοφοριακό στη ρίζα του είναι απαραίτητο να μειωθούν οι αποστάσεις μεταξύ τόπου εργασίας και κατοικίας. Αυτή τη στιγμή στα προάστια αναλογούν λιγότερο από 2,5 θέσεις εργασίας ανά στρέμμα, ενώ στο κέντρο της πόλης η πυκνότητα ανέρχεται σε 20 θέσεις ανά στρέμμα. Κι όμως, 400.000 σπίτια και διαμερίσματα στο κέντρο παραμένουν άδεια γιατί τα νοίκια που ζητούν οι ιδιοκτήτες είναι απαγορευτικά για τους φτωχούς.

Οι περισσότερες πόλεις έχουν ένα βασικό σχέδιο πολεοδομικής ανάπτυξης, αλλά συχνά οι εξελίξεις είναι τόσο γοργές που ξεπερνούν το σχεδιασμό και φανερώνουν τα ελαττώματά του. Στο Σάο Πάολο οι πλούσιοι εγκατέλειψαν το κέντρο και μετακινήθηκαν σε απομονωμένα προάστια. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός προέβλεπε ότι οι φτωχοί έπρεπε να απωθηθούν με ταχείς ρυθμούς ακόμη πιο μακριά, στις παρυφές της διαρκώς επεκτεινόμενης πόλης. Σήμερα επικρατεί η άποψη ότι η μεσαία και η κατώτερη τάξη πρέπει να επιστρέψουν κοντά στο κέντρο, ενώ ταυτόχρονα πρέπει να αναβαθμιστούν τα περίχωρα με δημόσιες υπηρεσίες, πάρκα, αθλητικά και πολιτιστικά κέντρα. Ο στόχος είναι να ξαναδημιουργηθούν ζώνες μεικτής χρήσης γης, ώστε να αρχίσουν πάλι να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους οι κοινωνικές τάξεις και να μπει φραγμός στις τάσεις κοινωνικού αποκλεισμού.

Στο Σάο Πάολο οι διαφορές μεταξύ πλούσιων και φτωχών είναι τερατώδεις. Οι πρώτοι έχουν αμύθητα πλούτη ενώ οι δεύτεροι βρίσκονται στο χείλος της καταστροφής. Η βία και η εγκληματικότητα ανθούν εκεί όπου υπάρχει μεγάλη ανεργία και βαθύ χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών – όπως στο Σάο Πάολο. Η οικονομία της Βραζιλίας τοποθετείται 11^η στην παγκόσμια κατάταξη, αλλά, σύμφωνα με το Δείκτη του ΟΗΕ για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη, η χώρα καταλαμβάνει μόλις την 69^η θέση από άποψη κοινωνικής ευημερίας. Οι πλούσιοι ζούνε μέσα στο φόβο: Η Βραζιλία έχει το μεγαλύτερο αριθμό θωρακισμένων αυτοκινήτων στον κόσμο και τα πιο πολλά βρίσκονται στο Σάο Πάολο, ενώ καθημερινά σημειώνεται τουλάχιστον μία κλοπή αυτοκινήτου υπό την απειλή όπλου. Αλλά κι οι φτωχοί μέσα στο φόβο ζούνε κι αυτοί: Ο υψηλός δείκτης ανθρωποκτονιών στο Σάο Πάολο (9.000 το 1999) αφορά κυρίως

ξεσπάσματα βίας στις παραγκουπόλεις και συγκρούσεις μεταξύ συμμοριών. Τόσο οι πλούσιοι όσο και οι φτωχοί έχουν γκετοποιηθεί: Οι πλούσιοι ζουν σε σπίτια οχυρωμένα πίσω από τοίχους, με φρουρούς να τους φυλάνε, ενώ οι φτωχοί είναι αποκλεισμένοι στις φαβέλες, χωρίς να μπορούν να ξεμυτίσουν το βράδυ από τα σπίτια τους.

Στις αναπτυσσόμενες χώρες κάθε ελεύθερος χώρος μπορεί να αξιοποιηθεί για τη δημιουργία υποβαθμισμένων συνοικισμών για τους φτωχούς. Τα ονόματα και η μορφή τους ποικίλουν – στη Βραζιλία λέγονται φαβέλες, στην Ινδία μπαστίζ, αλλού απλά φτωχογειτονιές ή παραγκουπόλεις. (Zwingle E., 2002)

2) ΜΠΑΝΓΚΟΚ, ΤΑΪΛΑΝΔΗ (Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ)

Οι Ταϊλανδοί δεν λένε την πρωτεύουσά τους Μπανγκόκ. Ολόκληρο το όνομα αρχίζει με τις λέξεις Κρουνγκ Τεττ και συνεχίζει σε μία μακρόσυρτη φράση που σημαίνει, εν μέρει, «η Μεγάλη Πόλη, η Κατοικία του Σμαραγδένιου Βούδα, η Θαυμαστή Πρωτεύουσα του Κόσμου με τους Εννιά Πολύτιμους Λίθους, η Ευτυχισμένη Πόλη» κ.ο.κ. Κρουνγκ Τεττ σημαίνει Πόλη των Αγγέλων, και είναι μία μάλλον επιτυχημένη ονομασία.

Τα ασιατικά χαρακτηριστικά της πόλης έχουν σχεδόν εξαφανιστεί πίσω από ένα δάσος από ουρανοξύστες, και μόνο στις όχθες του ποταμού Τσάο Πράγια μπορεί κανείς να διακρίνει ακόμα τα ίχνη του τροπικού παρελθόντος: χαμηλές ξύλινες καλύβες, διώροφα σπίτια με μεγάλα παράθυρα, ναοί και παγόδες, και εκτάσεις με σμαραγδένια δέντρα.

Αλλά η πραγματικότητα για τα 10 εκατ. κατοίκους (ανεπίσημος υπολογισμός) είναι διαφορετική, αφού είναι υποχρεωμένοι να σέρνονται μέσα στην κίνηση μιας μεγαλούπολης που συνεχίζει να διογκώνεται τυλιγμένη πάντα μέσα στο γκρίζο νέφος.

Η Μπανγκόκ είναι η μόνη μεγάλη πόλη στην Ταϊλάνδη και η τρίτη μεγαλύτερη στη νοτιοανατολική Ασία, έτσι αναπόφευκτα αποτελεί πόλο έλξης για τους νέους. Το κύμα αστυφιλίας δεν είναι τωρινό φαινόμενο. Εδώ και πολλές δεκαετίες η μετανάστευση προς την Μπανγκόκ φαντάζει ως η καλύτερη λύση

για τους κατοίκους της υπαίθρου ή άλλων μικρών πόλεων, που συχνά αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα ή οικογενειακές αντιξοότητες.

Η Mod εργάζεται στο Prime Bar, ένα από τα αναρίθμητα μπαρ στην περιοχή Σουκουμβίτ. Δουλειά της είναι να προσελκύει τουρίστες για ένα ή περισσότερα ποτά στο μπαρ, από τις 3 μ.μ. μέχρι τη 1 π.μ. κάθε μέρα, επτά μέρες τη βδομάδα. Το τι θα συμβεί ή δεν θα συμβεί από κει και πέρα μεταξύ τους είναι δική τους υπόθεση.

Τα μπαρ με τις γυναίκες κάνανε την εμφάνισή τους στον πόλεμο του Βιετνάμ, τότε που η Μπανγκόκ κατακλυζόταν από χιλιάδες στρατιώτες, που έρχονταν εδώ για ξεκούραση και διασκέδαση. Σήμερα η χώρα αποτελεί περιζήτητο τουριστικό προορισμό για Ευρωπαίους και Ασιάτες μεσοαστούς, που κανονίζουν οργανωμένα πακέτα διακοπών. Οι περισσότεροι βέβαια κατευθύνονται στα παραθαλάσσια θέρετρα, μπορεί όμως κανείς να δει ακόμα στην Μπανγκόκ ορδές αρσενικών αποφασισμένων να εξερευνήσουν τη νυχτερινή ζωή του Σουκουμβίτ και του Πατπόνγκ. (Zwingle E., 2002)

3) ΛΑΓΚΟΣ, ΝΙΓΗΡΙΑ (Ο ΓΙΓΑΝΤΑΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΦΡΙΚΗΣ)

Όλοι στο Λάγκος πιστεύουν ότι τα πράγματα βελτιώνονται – ή ότι θα βελτιωθούν σύντομα, τώρα που η στρατιωτική δικτατορία έπεσε κι η δημοκρατία επικράτησε. Τόσο οι υπουργοί της κυβέρνησης όσο και οι απλοί άνθρωποι πιστεύουν ότι για να πάει μπροστά η χώρα τα αμέσως επόμενα χρόνια χρειάζεται ταχύτητα και υπομονή – ένας συνδυασμός που έχει νόημα μόνο στο Λάγκος.

Με έναν πληθυσμό που ανεπίσημα αγγίζει τα 10 εκατομμύρια, το Λάγκος είναι η μεγαλύτερη πόλη της υποσαχάριας Αφρικής. Κι ωστόσο η ατμόσφαιρα της πόλης είναι ένα αλλόκοτο μείγμα παροξυσμού και παραίτησης μαζί. Οι δρόμοι και οι αγορές σφύζουν από ζωή αλλά, όταν επιχειρείς να κάνεις το οτιδήποτε – από το να κανονίσεις ένα ραντεβού μέχρι να σηκώσεις λεφτά με την πιστωτική σου κάρτα -, ανακαλύπτεις ότι είναι από ασύλληπτα δύσκολο μέχρι εντελώς αδύνατο.

Όταν προσαρτήθηκε από τους Βρετανούς το 1861, το Λάγκος ήταν ακόμη ένα ψαροχώρι, «γι' αυτό και αναπτύχθηκε χωρίς την υποδομή μιας ντόπιας διοίκησης». Πάντως το Λάγκος παραμένει το κέντρο της εμπορικής δραστηριότητας της χώρας.

Από τοπογραφική άποψη, το Λάγκος εκτείνεται σε τέσσερα νησιά στο εσωτερικό μιας τεράστιας λιμνοθάλασσας. Ωστόσο, υπάρχουν μόνο τρεις γέφυρες που συνδέουν τα νησιά με την ακτή, κι έτσι η κίνηση της πόλης είναι ανυπόφορα πυκνή. Κάθε λογής οχήματα σέρνονται μέσα στους σκονισμένους δρόμους, όπου μπορεί κανείς να βρει μικρομάγαζα, τράπεζες, οφθαλμιατρεία, τζαμιά και αποστολικές εκκλησίες. Στα ότενά, ρημαγμένα πεζοδρόμια περπατούν με την ίδια ή μεγαλύτερη ταχύτητα εκατοντάδες άνθρωποι, συχνά ισορροπώντας κάτι βαρύ – π.χ. μία ραπτομηχανή – στο κεφάλι. Από ιστορική άποψη, το Λάγκος έχει καθηλωθεί κάπου μεταξύ της βρετανικής αποικιοκρατίας και των αμέτρητων στρατιωτικών πραξικοπημάτων που ακολούθησαν.

Έτσι, οι άνθρωποι νιώθουν πειστική την ανάγκη να κάνουν όσα μπορούν τώρα, όχι μόνο γιατί θέλουν να καλύψουν το χαμένο χρόνο, αλλά και γιατί φοβούνται μήπως κάποιο νέο πραξικόπημα ξανακλείσει την πόρτα στην ανάπτυξη. Αυτό εντείνει την αίσθηση του παροξυσμού. «Η ανάκαμψη της χώρας εξαρτάται από το κατά πόσο μπορούμε να αποκόψουμε τους δεσμούς ανάμεσα στο στρατό και την οικονομία» επισημαίνει ο Rau Aregbesola, επίτροπος δημοσίων έργων.

Η χαοτική γραφειοκρατία και η βαθιά διαφθορά έχει διαποτίσει το πολιτικό σύστημα. Ένα σύστημα που βασίζεται στην οργάνωση σε γένη και εξαρτάται από φυλετικές διαμάχες που σήμερα πια αποκτούν ευρύτερη πολιτική σημασία. Πολλοί μορφωμένοι Νιγηριανοί, ακόμη και κρατικοί αξιωματούχοι, είναι ιδιαίτερα ανήσυχοι.

«Τα πάντα είναι διαλυμένα – δεν υπάρχει πολιτική, προδόθηκαν οι ελπίδες, τα όνειρά μας» λέει ο Aregbesola. «Οι άνεργοι πτυχιούχοι στη Νιγηρία πρέπει να ανέρχονται στους 10.000 – μιλάμε για μια τεράστια ομάδα μορφωμένων ανθρώπων. Πρόσφατα είχαμε δύο εκατομμύρια αιτήσεις για 5.000 νέες θέσεις εργασίας. Η κυβέρνηση δεν έχει τα μέσα να αντεπεξέλθει στην

κατάσταση. Τα ετήσια έσοδα της πολιτείας του Λάγκος είναι συνολικά 220 εκατ. δολάρια (217 εκατ. ευρώ). Τι να πρωτοκάνεις μ' αυτά τα λεφτά;»

Η παραίτηση είναι η σχεδόν αναπόφευκτη αντίδραση. Παρά την ύπαρξη σημαντικών πλουτοπαραγωγικών πηγών στη Νιγηρία – κυρίως άφθονα αποθέματα πετρελαίου και ξυλείας -, τα 2/3 των κατοίκων του Λάγκος ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας. Η είσπραξη των φόρων γίνεται πλημμελώς και χωρίς σύστημα. Αλλά και η δωροδοκία θεωρείται αναπόφευκτη ή ακόμη και απαραίτητη.

Σχεδόν όλοι γίνονται φτωχότεροι. Η «παραοικονομία» είναι αυτή που κρατάει το Λάγκος ζωντανό. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, όλοι καταφέρνουν να βγάλουν κάποια χρήματα για να ζήσουν.

Αν είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν παραγωγικά η ενεργητικότητα και το εντυπωσιακό πείσμα που δείχνουν οι κάτοικοι του Λάγκος στον αγώνα τους για επιβίωση, τότε η πόλη έχει δικαίωμα να ελπίζει ότι κάποτε θα γίνει αυτό που ο Aregbesola περήφανα αποκαλεί «η πρωτεύουσα της μαύρης φυλής». (Zwingle E., 2002)

4) ΧΑΪΝΤΕΡΑΜΠΑΝΤ, ΙΝΔΙΑ (Η ΝΕΑ ΣΙΛΙΚΟΝ ΒΑΛΕΪ;)

Μέχρι το 1948 η Χαΐντεραμπαντ ήταν η πρωτεύουσα του πλουσιότερου πριγκιπάτου της Ινδίας, μία φεουδαλική πόλη με πανέμορφους κήπους, που τη διοικούσαν οι νιζάμ, μέλη μιας μουσουλμανικής δυναστείας. Σήμερα τείνει να εξελιχθεί στο σημαντικότερο κέντρο τεχνολογικής αιχμής της Ινδίας. Μόλις επτά χρόνια αφότου ανέλαβε πρώτος τη τάξει υπουργός της πολιτείας Αντρα Πραντές ο N. Chandrababu Naidu, ο πληθυσμός της πόλης (η οποία σχεδιάστηκε πριν από μισό αιώνα για 500.000 κατοίκους το πολύ) έχει ήδη ξεπεράσει τα 5 εκατομμύρια. Οι τιμές των ακινήτων έχουν εκτοξευτεί στα ύψη, οι δρόμοι φάρδυναν, φτιάχτηκαν πάρκα, ενώ ξεφύτρωσε και ένα ολοκαίνουργιο προάστιο για να στεγάσει τα γραφεία της Microsoft, της Oracle και του Διεθνούς Ινστιτούτου Πληροφορικής, όπως επίσης και ερευνητικά εργαστήρια που ειδικεύονται στους τομείς της φαρμακολογίας και της βιοτεχνολογίας, αλλά και

τράπεζες και ασφαλιστικές εταιρείες. Αυτό το προάσπιο αποτελεί κομμάτι μιας ευρύτερης περιοχής που ονομάζεται Κυβερνοπόλη (Cyberabad).

Η αλλαγή άρχισε από την οικονομία και το περιβάλλον. Αυτό που έκαναν στη Χάιντερμπαντ ήταν ότι αναδιοργάνωσαν και εκσυγχρόνισαν το φορολογικό σύστημα της πόλης. «Υπάρχει το σύνδρομο της πλούσιας – φτωχής πόλης» μας εξήγησε ο P. K. Mohanty, σύμβουλος του Naidu και πρώην επίτροπος στο δημοτικό συμβούλιο της πόλης. Η αξία γης και ακινήτων είναι μεγάλη, αλλά οι πόλεις παραμένουν φτωχές λόγω της πλημμελούς συλλογής των φόρων και επειδή τα χρήματα που υπάρχουν δεν αξιοποιούνται προς όφελος των πολιτών.

«Καταρχήν, πρέπει να επιδείξεις μία οφθαλμοφανή αλλαγή – να καταστήσεις σαφές ότι κάτι κινείται» μας είπε. «Γι' αυτό και εμείς καθάρισαν την πόλη. Παραχωρήσαμε το 65% των δημοτικών υπηρεσιών σε ιδιώτες, με αποτέλεσμα να κερδίσουμε για τέσσερις συνεχόμενες χρονιές το Βραβείο της Καθαρότερης Πόλης της Ινδίας». Στη συνέχεια υλοποιήθηκε ένα τεράστιο πρόγραμμα δένδροφύτευσης. Η γενναιόδωρη προσφορά εκατομμυρίων δένδρουλλίων εκ μέρους της Ολλανδίας παρακίνησε την κρατική Υπηρεσία Αστικής Ανάπτυξης της Χάιντερμπαντ (HUDA) να αναπλάσει τις αθλιότερες περιοχές της πόλης, μετατρέποντάς τες σε πάρκα και κήπους. Έτσι τώρα βλέπεις κανείς λουλούδια να ανθίζουν όχι μόνο στις άκρες του δρόμου αλλά ακόμα και κάτω από μεγάλους ανισόπεδους κόμβους.

Μετά η πόλη άρχισε να συλλέγει τους φόρους. «Πριν 30 χρόνια» λέει ο Mohanty «υπήρχε τρομερή φοροδιαφυγή, που οφειλόταν σε μία σιωπηρή συμπαιγνία μεταξύ εφοριακών και κοινού. Η τεχνολογία αποτέλεσε την καλύτερη απάντηση στη διαφθορά. Απλοποιώντας τη διαδικασία και περιορίζοντας τη συμμετοχή του ανθρώπινου παράγοντα στις συναλλαγές στο απολύτως απαραίτητο εξαφανίζει σε μεγάλο βαθμό και τα φαινόμενα διαφθοράς. Γι' αυτό μηχανοργανώσαμε τις υπηρεσίες: οι φορολογικοί κατάλογοι είναι πλέον σε ηλεκτρονική μορφή. Και οι πολίτες συνεργάζονται πια μαζί μας. Βλέπουν ότι τώρα τα φώτα δουλεύουν, οι δρόμοι είναι καθαροί, ενώ έχουμε και μία αύξηση εσόδων της τάξης του 124% από την άμεση φορολογία. Έτσι έχουμε πια τη δυνατότητα να ξεδεύουμε». Πέραν τούτων όμως, έγιναν και σημαντικές περικοπές προσωπικού στο Δημόσιο· οι μισθοί των δημοτικών

υπαλλήλων αντιστοιχούν στο 20% του προϋπολογισμού της πόλης, ένα εντυπωσιακά μικρό ποσοστό για μία χώρα με τόση γραφειοκρατία όπως η Ινδία. «Η Ινδία δεν χρειάζεται χρήματα» λέει με έμφαση ο Mohanty. «Αλλαγές χρειάζεται. Οι μεγάλες πόλεις του Τρίτου Κόσμου είναι πραγματικά πηγές πλούτου. Το πρόβλημα είναι η κακοδιοίκηση. Αν υπάρχει σωστή διοίκηση, δεν νοείται να υπάρχει πρόβλημα πόρων. Αν φορολογείς αυτούς που κερδίζουν από την πόλη, αδύνατον να είναι η πόλη φτωχή».

Τα κέντρα eSeva, εξοπλισμένα με δίκτυα υπολογιστών, είναι μία νέα υπηρεσία, όπου μπορεί κανείς να πληρώσει τους λογαριασμούς του, να καταθέσει αίτηση για διαβατήριο ή δίπλωμα οδήγησης ή να πάρει πιστοποιητικό γεννήσεως.

Αυτό που εκπλήσσει δεν είναι το γεγονός ότι συνέβησαν όλες αυτές οι αλλαγές, αλλά η ταχύτητα με την οποία πραγματοποιήθηκαν. Όλοι αναγνωρίζουν την τεράστια συμβολή του Naidu σ' αυτό σημαντικό άλμα προς το μέλλον. Ήταν αυτός που παρουσίασε συγκεκριμένες ιδέες, που τοποθέτησε τους κατάλληλους ανθρώπους στις υπεύθυνες θέσεις και που επέμεινε να έχουν ανοιχτά όλο το 24ωρο τα κινητά τηλέφωνα που τους προμήθευσε ο ίδιος.

Ωστόσο, η ταχύτητα των αλλαγών δεν παρέσυρε μαζί της την ομορφιά και τον πολιτιστικό πλούτο της πόλης. Στη Χάιντεραμπαντ ακούς τους ανθρώπους να μιλάνε για την πόλη τους με μία ζέση που σπανίζει σε άλλες πόλεις του αναπτυσσόμενου κόσμου. (Zwingle E., 2002)

5) ΡΙΟ ΝΤΕ ΤΖΑΝΕΙΡΟ, ΒΡΑΖΙΛΙΑ

Απαγωγές, εξαφανίσεις και δολοφονίες ανηλίκων σε ημερήσια διάταξη στις μεγαλουπόλεις της χώρας. Στο Ρίο, 1.301 παιδιά εξοντώθηκαν από το 1995 ως το 1998. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία, τα εγκλήματα παραμένουν ανεξιχνίαστα. Τα θύματα, συνήθως φτωχόπαιδα από τις «φαβέλας».

Εκπληκτος ο επισκέπτης της Βραζιλίας αντικρίζει στα πιο πολυσύχναστα σημεία όλης της χώρας, από το Σάο Πάολο ως τη Μπαύα και από το Ρίο ως το Παρανά, κάτι περίεργες τοιχοκολλημένες αφίσες ανάμεσα στις άλλες διαφημίσεις: πρόκειται για ανακοινώσεις των τοπικών αρχών για εξαφανίσεις

δεκάδων παιδιών με τα ονόματα, τις φωτογραφίες τους και τις ημερομηνίες που χάθηκαν, όλες πρόσφατες. Οι θλιβερές αυτές λίστες δεν είναι ομοιόμορφες. Σε κάθε Πολιτεία, διαφορετικά προσωπάκια, άλλα ονόματα.

Οι ντόπιοι αποφεύγουν γενικά τις κουβέντες γι' αυτό το θέμα. Όσοι όμως αποφασίζουν να ανοίξουν το στόμα τους, ιδίως μπροστά σε έναν ξένο, λένε περίπου τα ίδια πράγματα: τα παιδιά που χάνονται, αν δεν βρεθούν αργότερα σκοτωμένα, καταλήγουν κατά κανόνα σκλάβοι σε φάρμες και φυτείες της ενδοχώρας, δούλες σε επαύλεις μεγαλοκτηματιών, αντικείμενα σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Όχι σπάνια, δολοφονούνται με σκοπό να πουληθούν τα όργανά τους, κυρίως στο εξωτερικό.

Οι απαγωγές παιδιών από συμμορίες μαφιόζων, με στόχο την καταβολή λύτρων από τις οικογένειές τους, κάνουν θραύση. Το 1999, ήταν 5 το μήνα στο Ρίο ντε Τζανέιρο, σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιοποίησε η υπηρεσία Δημόσιας Ασφάλειας της μεγαλούπολης. Τρομοκρατημένες οι αρχές της πόλης, ενισχύουν την αστυνόμευση στα δημόσια σχολεία - ήδη έφτασαν τα 600, γύρω από τα οποία τριγυρνάνε περίπολοι στη διάρκεια της λειτουργίας τους - και εγκαθιστούν ηλεκτρονικά συστήματα με κάμερες και συναγερμούς. Έτσι κι αλλιώς, έχουν να αντιμετωπίσουν και τη βία μέσα στα σχολεία. Για τον ίδιο σκοπό, στη φετινή σχολική χρονιά σταμάτησε η νυχτερινή βάρδια σε πάνω από 50 σχολεία.

Το Ρίο είναι ο καθρέφτης της Βραζιλίας, αυτού του κολοσσού των 160 εκατομμυρίων κατοίκων, που έχει έκταση 60 φορές μεγαλύτερη από την Ελλάδα. Οι οικονομικές ανισότητες στον πληθυσμό είναι εντυπωσιακές και φαίνονται με ιδιαίτερη ένταση στις μεγαλουπόλεις. Έτσι, στο Ρίο των 12 εκατομμυρίων κατοίκων, όπως εξάλλου και σε όλες τις τερατουπόλεις της Λατινικής Αμερικής, οι άθλιες παραγκουπόλεις - οι γνωστές «Φαβέλας»- περικλείουν και συχνά συμβιώνουν με τις συνοικίες του πλέον προκλητικού πλούτου. Ένα τέταρτο των «καριόκας» -όπως αυτοαποκαλούνται οι κάτοικοι του Ρίο - ζουν σε απίστευτες συνθήκες διαβίωσης. Οι βόθροι στις φαβέλας ανοιχτοί, τα λύματα στο δρόμο, χωρίς σχολεία, χωρίς ιατρεία, «σπίτια» πρωτόγονα, κουτιά χωρίς σουβά, συχνά και χωρίς παραθυρόφυλλα, χωρίς τοπική συγκοινωνία. Μεθυσμένοι σε κάθε γωνιά μέρα-μεσημέρι, τα ναρκωτικά

ελεύθερα στην πλατεία, τα παιδιά εθίζονται από τα 8 -10, πολλά πεθαίνουν στα 12 -13, και όσα επιβιώσουν γίνονται τοπικοί αρχηγοί μαφιών. Δίπλα σε αυτήν τη φρίκη, οι λαμπερές επαύλεις των πλουσίων.

Αυτή είναι η αποκρουστική πλευρά της «Σιντάντζε Μαραβιλιόζα», της θαυμαστής πόλης, όπως ονομάζουν οι Βραζιλιάνοι το Ρίο, που όντως είναι μια εκπληκτική σε ομορφιά και ζωή πόλη, αν εξαιρέσει βέβαια κανείς το στίγμα των φαβέλας. Σε αυτό το πλαίσιο, η εγκληματικότητα βράζει και, δυστυχώς, οι ανήλικοι, ως μια από τις πλέον ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες, πληρώνουν βαρύτατο τίμημα.

Από το 1993 μέχρι σήμερα, 1.301 ανήλικοι, κάτω των 18 ετών, έχουν δολοφονηθεί στο Ρίο, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία των αρχών, όμως ο αριθμός αυτός πρέπει να είναι πολύ μεγαλύτερος. Θύματα είναι συχνά τα λεγόμενα «παιδιά του Δρόμου» (Μενίνους ντα Ρούα) που τριγυρνάνε εγκαταλειμμένα και αδέσποτα σαν τα σκυλιά. Παρακρατικοί και αστυνομικοί συγκροτούν «αποσπάσματα θανάτου» κι έχουν συχνά ενοχοποιηθεί σε περιπτώσεις μαζικών δολοφονιών τέτοιων παιδιών, όπως καταγγέλλει ο κοινωνιολόγος Ζόρζε Μπάρους, επικεφαλής της μη-κυβερνητικής οργάνωσης Τσάιλντ Χόουπ.

Χαρακτηριστικό ήταν το κρούσμα της σφαγής στη συνοικία Καντελάρια, όπου παρακρατικοί εξόντωσαν 8 παιδιά το 1993. Τον Οκτώβρη 1994, μια δύναμη 110 ανδρών της αστυνομίας εισέβαλε στην φαβέλα Νόβα Μπραζίλια με το πρόσχημα ότι αναζητούσε φυγόδικους. Το αποτέλεσμα της επιχείρησης: 14 νεκροί, από τους οποίους μόνο 10 αναγνωρίστηκαν, οκτώ ήταν ανήλικοι. Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, πέντε ένοπλοι με καλυμμένα πρόσωπα εισόρμησαν στο Νοσοκομείο Πέντρο II, όπου μόλις μια ώρα πριν είχε εισαχθεί ο 16χρονος Λουίς Ενρίκε Λόπες, χτυπημένος από σφαίρες σε μια συμπλοκή μεταξύ διακινητών ναρκωτικών, όπου σκοτώθηκαν δύο αστυνομικοί. Οι ένοπλοι - προφανώς αστυνομικοί - καθάρισαν τον ανήλικο, προφανώς για εκδίκηση, και έφυγαν ανενόχλητοι.

Η μεγάλη πλειοψηφία των δολοφονημένων παιδιών ανήκαν σε φτωχές οικογένειες. Ο δικαστής του Ρίο, Βαλμίρ ντους Σάντους Ριμπέιρου, διαπιστώνει ότι, σε ποσοστό πάνω από 60%, τα νεκρά παιδιά ήταν αναμειγμένα σε

κυκλώματα διακίνησης ναρκωτικών. Παράλληλα, πολλά είχαν εμπλακεί και σε διάφορες άλλες παραβάσεις και εγκληματικές πράξεις. Την κάθαρση των δρόμων της πόλης από τέτοια ενοχλητικά «ζωύφια» έχουν αναλάβει φονιάδες, αυτόκλητοι υπέρμαχοι του νόμου και της τάξης.

Ποιοι όμως ήσαν πραγματικά οι δράστες; Η Ου Γκλόμπας, η μεγαλύτερη εφημερίδα της χώρας, με έδρα το Ρίο, πραγματοποίησε πολύ πρόσφατα μια ευρεία έρευνα. Τα πορίσματά της ήταν εντυπωσιακά: από τις υποθέσεις 1.301 φόνων ανηλίκων στο Ρίο μεταξύ 1993 και 1998, 34 μόνο εκδικάστηκαν από τα 4 δικαστήρια της πόλης (ποσοστό 2,6%)! Η διαλεύκανση των ειδεχθών αυτών εγκλημάτων χάνεται συνήθως στους δαιδάλους της δικαιοσύνης. Αλλά και προκειμένου περί ανθρωποκτονιών ενηλίκων, οι υποθέσεις σέρνονται επίσης επί χρόνια, στην πλειοψηφία τους οι δράστες αναφέρονται ως «άγνωστοι» και μόνο ένα 10% από αυτούς κάθεται στο εδώλιο. Οι υπόλοιπες καταλήγουν στο αρχείο.

«Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων δολοφονιών ανηλίκων δεν ασκείται ποινική δίωξη», δηλώνει ο Τζέιμς Λουίς Καβαλάρο, πρόεδρος του βραζιλιάνικου τμήματος της μη – κυβερνητικής οργάνωσης Χιούμαν Ράιτς Γουότς. «Το πρόβλημα αρχίζει από την αστυνομία, η οποία είναι ανεπαρκής, συνεχίζεται με τις ανακριτικές αρχές που στερούνται των καταλλήλων τεχνικών μέσων και φτάνει στο υπουργείο Εσωτερικών που δεν δίνει προτεραιότητα στις περιπτώσεις των φτωχών ανηλίκων. Είναι απαράδεκτο να εναποτίθεται η διαλεύκανση στους ώμους της οικογένειας του θύματος», τονίζει.

Η Κλαούντια Μαρία Σίλβα είναι πιο σαφής: «Ο φτωχός στη χώρα μας δεν μετράει καθόλου. Αν το θύμα είναι παιδί κανενός λεφτά, τότε βρίσκουν αμέσως το δράστη και τον δικάζουν», λέει με πίκρα. Και αυτό, γιατί την πνίγει το δίκιο. Το Φλεβάρη 1997, ο 15χρονος γιος της Λουσιάνο σκοτώθηκε με μία σφαίρα στο κεφάλι εμπρός από το Αρχηγείο της Στρατιωτικής Αστυνομίας στο κέντρο του Ρίο. (Εφημερίδα της Ανεξάρτητης Αριστεράς, 1999)

ΑΣ ΕΞΕΤΑΣΟΥΜΕ ΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΕ ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΜΕΓΑΛΟΥΠΟΛΕΙΣ

Μετά από έρευνες που πραγματοποίησε το World Cities Project (W.C.P.) πάνω σε θέματα υγείας, ποιότητας ζωής και κοινωνικών παροχών σε τέσσερις Μεγαλουπόλεις του αναπτυσσόμενου κόσμου (Νέα Υόρκη, Παρίσι, Τόκιο, Λονδίνο) είχαμε χρήσιμα συμπεράσματα και αποτελέσματα από συγκρίσεις στα καίρια ζητήματα της έρευνας. Η έρευνα επικεντρώθηκε στην αυξανόμενη μακροβιότητα, στη γήρανση του πληθυσμού, στην ποιότητα ζωής και στις υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας σε άτομα υψηλού ρίσκου όπως ατόμων που αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα διαβίωσης λόγω φτώχειας. Κάνοντας συγκρίσεις οι ομοιότητες και διαφορές μας δημιουργούν ερωτήματα για περισσότερη μελέτη. Απ' αυτή τη μελέτη θα μπορέσουμε να έχουμε νέες ιδέες και να εφαρμόσουμε νέες στρατηγικές για την αντιμετώπιση των προβλημάτων. Οι πόλεις αυτές έχουν παρόμοια κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά στη δημόσια υγεία αλλά διαφορετικά συστήματα χρηματοδότησης και παροχών.

Ο παγκόσμιος πληθυσμός όπως έχουμε προαναφέρει συγκεντρώνεται ραγδαία στις αστικές περιοχές. Τα Ηνωμένα Έθνη εκτιμούν ότι το 61% του πληθυσμού παγκοσμίως μέχρι το 2025 θα κατοικεί σε αστικά κέντρα. Οι μεγαλουπόλεις επηρεάζουν την παγκόσμια υγεία. Η αύξηση των αεροπορικών μεταφορών, η μετανάστευση, οι πρόσφυγες, η επιμονή στους πολέμους, οι λιμοί και οι φυσικές καταστροφές αφενός έχουν αυξήσει την ευπάθειά τους, αφετέρου και την επιρροή τους. Οι Μεγαλουπόλεις όλο και πιο πολύ θεωρούνται όργανα κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Είναι στρατηγικές τοποθεσίες για πολυεθνικές εταιρείες όπως επίσης και για κυβερνητικούς και διεθνείς οργανισμούς που αποζητούν την οικονομική ανάπτυξη, τη μείωση του αριθμού των γεννήσεων και την προώθηση καινοτομιών. Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι θα πρέπει να ερευνηθεί πως οι Μεγαλουπόλεις θα αντεπεξέλθουν έχοντας γηρασμένο πληθυσμό. Μέχρι το 2020 η Κίνα, η Ινδία, η Βραζιλία, η Ινδονησία, το Πακιστάν, το Μεξικό, το Μπαγκλαντές μαζί με τις Η.Π.Α., Ιαπωνία και Ρωσία θα έχουν το μεγαλύτερο γηρασμένο πληθυσμό.

Ο κύριος όμως λόγος που η έρευνα επικεντρώνεται σε πόλεις από πλουσιότερες χώρες είναι ότι υπάρχουν σημαντικές πληροφορίες σε κάθε πόλη για τα οικονομικά χαρακτηριστικά, τους αστικούς πυρήνες, για τις γύρω από τις μητροπόλεις περιοχές όπως και για τη δομή των συγκοινωνιών.

Παρότι σ' αυτές τις πόλεις εδρεύουν πολυεθνικές εταιρείες, διεθνή οικονομικά κέντρα και γενικά κέντρα διοίκησης της παγκόσμιας οικονομίας υπάρχουν ακόμα πολλά προβλήματα στο να συγκεντρώσουμε συγκρίσιμα στοιχεία γι' αυτές.

Το Παρίσι είναι μία πόλη των 2,1 εκατομμυρίων οι οποίοι ζουν μέσα σε τοίχους του 19^{ου} αιώνα. Αυτή η περιοχή των 105 τετραγωνικών χιλιομέτρων είναι πολύ μικρή συγκριτικά με το Λονδίνο των 1590 τετραγωνικών χιλιομέτρων και των 7,2 εκατομμυρίων κατοίκων, τη Ν. Υόρκη των 826 τετραγωνικών χιλιομέτρων και των 8 εκατομμυρίων κατοίκων και το κεντρικό Τόκιο των 616 τετραγωνικών χιλιομέτρων και των 7,9 εκατομμυρίων ανθρώπων. Η σύγκριση γίνεται στους αστικούς πυρήνες των πόλεων, της Ν. Υόρκης με το Μανχάταν με 1,5 εκατομμύρια πληθυσμό, την περιοχή «ΚΥ» του Τόκιο με πληθυσμό 2 εκατομμύρια κατοίκους και το «Inner London» του Λονδίνου με πληθυσμό 2,7 εκατομμύρια.

Όλοι αυτοί οι αστικοί πυρήνες έχουν οικονομίες βασισμένες σε υπηρεσίες και πληροφορίες που είναι στενά συνδεδεμένες με εθνικές και διεθνείς συναλλαγές. Είναι επίσης κέντρα κουλτούρας, Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, κυβερνητικών και διεθνών οργανισμών. Ο πληθυσμός τους δε, περιλαμβάνει κάποιους απ' τους πλουσιότερους αλλά και τους φτωχότερους κατοίκους της κάθε χώρας. Ο δείκτης της φτώχειας ορίζεται ως: το ποσοστό των νοικοκυριών με εισόδημα κάτω του μισού του μέσου όρου (της κάθε χώρας). Στο Μανχάταν το ποσοστό φτώχειας είναι 28,5% σχεδόν διπλάσιο απ' αυτό του Παρισιού 12,8%. Στο Λονδίνο το ποσοστό της φτώχειας είναι 17% ενώ στο Τόκιο είναι μόλις 2,08%. Περίπου το 25% του πληθυσμού του κέντρου του Λονδίνου και του Μανχάταν και περίπου το 20% του πληθυσμού του Παρισιού έχουν γεννηθεί σε ξένες χώρες. Στο κέντρο του Τόκιο μόνο το 3% του πληθυσμού είναι αλλοδαποί. Αυτά τα κέντρα είναι επίσης και κέντρα εργασίας και ελκύουν εργαζόμενους από τις γύρω περιοχές (0,6 εκατομμύρια στο Παρίσι), (0,9 εκατομμύρια στο Μανχάταν), (1,2 εκατομμύρια στο Τόκιο) και (0,7 εκατομμύρια στο Λονδίνο). Οι υπηρεσίες υγείας είναι ένας σημαντικός παράγοντας μετακίνησης του πληθυσμού προς τα προάστια λόγω του δυσανάλογου μεγέθους πληθυσμού σε σύγκριση με τη δυνατότητα παροχής ιατρικών

υπηρεσιών. Για παράδειγμα, ο αριθμός του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού στα αστικά κέντρα είναι 70 ανά 10.000 άτομα ενώ είναι πάνω από διπλάσιος ο αριθμός στις περιοχές γύρω από τα αστικά κέντρα.

Παρά τα κοινά χαρακτηριστικά αυτών των Μεγαλουπόλεων, υπάρχουν πολλές σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Ας αρχίσουμε με την πυκνότητα του πληθυσμού που είναι πολύ υψηλότερη στο Μανχάταν και στο Παρίσι από ότι στο Τόκιο και το Λονδίνο. Στη Ν. Υόρκη (Μανχάταν) έχουμε 69.873 κατοίκους ανά τετραγωνικό μίλι, στο Παρίσι 51.835 κατοίκους ανά τετραγωνικό μίλι, στο Τόκιο 30.476 κατοίκους ανά τετραγωνικό μίλι και στο Λονδίνο 21.639 κατοίκους ανά τετραγωνικό μίλι. Επίσης, υπάρχουν διαφορές στην κατανομή του εισοδήματος. Για παράδειγμα, το εισόδημα ενός μέσου νοικοκυριού ποικίλλει από ένα ποσοστό του 2,1 στο Τόκιο, 3,0 στο Παρίσι, 5,0 στο Μανχάταν. Επίσης το ποσοστό των μονογονεϊκών οικογενειών είναι, στο Μανχάταν 22,8%, στο Παρίσι 14,7%, στο Λονδίνο 9,8% και στο Τόκιο 9%. Οι περισσότερες απ' αυτές τις διαφορές στα ποσοστά φτώχειας, στη δομή των οικογενειών και στην κατανομή του εισοδήματος αντανακλούν εθνικά πρότυπα και πολιτικές που αφορούν την ενίσχυση του εισοδήματος και τη μετανάστευση.

Είναι σπάνιο να βρει κανείς συγκρίσιμες έρευνες για τα υγειονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των Μεγαλουπόλεων. Οι πιο συχνές συγκρίσεις αυτών των πόλεων γίνονται με βάση τον αστικό σχεδιασμό και την αρχιτεκτονική τους, το σύστημα συγκοινωνιών ή τις οικονομικές λειτουργίες.

Αυτές οι πόλεις έχουν βασιστεί κυρίως στην παγκόσμια οικονομία και στην ανάγκη παροχής εξειδικευμένων οικονομικών, νομικών και διοικητικών υπηρεσιών. Αποτέλεσμα είναι, η δημιουργία μεγάλης διαφοράς ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς, η υποβάθμιση της ποιότητας των κοινωνικών παροχών, η μείωση του ρυθμού των γεννήσεων και η αύξηση του αριθμού των υπερηλίκων. (Rodwin V. , Gusmano M. And Bogler B.,2002)

ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΠΑΡΟΧΗ ΝΕΡΟΥ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ ΥΓΙΕΙΝΗΣ

Το 2000 η έκθεση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (Π.Ο.Υ.) και η UNICEF διαπιστώνουν ότι:

- ✓ Περίπου το 1/4 από τα 4,8 δισεκατομμύρια ανθρώπους στον αναπτυσσόμενο κόσμο δεν έχουν πρόσβαση σε βελτιωμένη παροχή νερού, ενώ οι μισοί από αυτούς δεν έχουν πρόσβαση σε βελτιωμένες εγκαταστάσεις υγιεινής.
- ✓ Από τα 4,9 δισεκατομμύρια σε όλο τον κόσμο που έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες παροχής νερού, μόνο γύρω στα 3 δισεκατομμύρια έχουν την ευκολία της κατ' οίκον παροχής ή κάποιας βρύσης στην αυλή τους.
- ✓ Υπάρχουν 4 δισεκατομμύρια κρούσματα διάρροιας στον κόσμο κάθε χρόνο, με 2,2 εκατομμύρια θανάτους (κυρίως μεταξύ παιδιών κάτω των 5 ετών). Το ασφαλές καθαρό νερό και οι ικανοποιητικές συνθήκες υγιεινής μπορούν να μειώσουν τα κρούσματα διάρροιας μεταξύ του 1/4 και 1/3 αυτών των περιπτώσεων.
- ✓ Οι υπηρεσίες υγιεινής στις επαρχιακές περιοχές απέχουν ακόμη πολύ από τις αντίστοιχες αστικές, αλλά η παροχή ανεκτών υπηρεσιών στον γρήγορα αυξανόμενο αριθμό των φτωχών των αστικών περιοχών, παραμένει μία φοβερή πρόκληση.
- ✓ Υπάρχουν τεράστιες ανισότητες στα ποσά που επενδύονται για τη βελτίωση των υπηρεσιών στις πιο προνομιούχες περιοχές της αστικής κοινωνίας σε σύγκριση με τις επενδύσεις που γίνονται για την παροχή βασικών υπηρεσιών στους φτωχούς που δεν εξυπηρετούνται.
- ✓ Στις μεγαλουπόλεις του αναπτυσσόμενου κόσμου το ποσοστό του νερού που χάνεται είναι πολύ υψηλό, γύρω στο 40%. Το περισσότερο από αυτό το νερό απλώς χάνεται πριν φθάσει στον καταναλωτή. Οι συνέπειες είναι ιδιαίτερα σοβαρές για τους φτωχούς που ζουν σε περιθωριοποιημένες περιοχές, όπου το νερό θα χαθεί πριν φθάσει σε αυτούς.
- ✓ Δεν είναι όλο το νερό που παρέχεται στις μεγάλες πόλεις ασφαλές. Αρκετές πόλεις έχουν αναφέρει ότι τα περισσότερα δείγματα παραβιάζουν τα κριτήρια ποιότητας πόσιμου νερού. **(Brundtland H. And Bellamy C.,2000)**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΟΥΠΟΛΗΣ

Οι μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις τις οποίες ονομάζουμε Μεγαλουπόλεις μεγαλώνοντας διαρκώς δημιουργούν ένα παγκόσμιο φαινόμενο που θα επηρεάσει στο μέλλον την ευημερία και τη σταθερότητα ολόκληρου του κόσμου.

Η συγκέντρωση του παγκόσμιου πληθυσμού σε αστικές περιοχές μεγαλώνει με ένα ραγδαίο ρυθμό και οι προβλέψεις αναφέρουν ότι αυτός ο ρυθμός θα είναι ακόμα πιο ραγδαίος τα επόμενα χρόνια.

Ο ορισμός της Μεγαλούπολης είναι αυθαίρετος, καθώς η πληθυσμιακή συγκέντρωση που διαφοροποιεί τις Μεγαλουπόλεις από τις άλλες αστικές περιοχές αλλάζει με τον καιρό και ποιοτικά. Στον αρχαίο κόσμο για παράδειγμα η Ρώμη με πάνω από ένα εκατομμύριο κατοίκους ήταν μία Μεγαλούπολη και σήμερα το Λονδίνο και το Σικάγο μπορούν να θεωρηθούν Μεγαλουπόλεις ακόμα και αν πέσουν κάτω απ' το κατώφλι των 10 εκατομμυρίων κατοίκων που έχουν ορίσει τα Ηνωμένα Έθνη. Παρότι υπάρχουν πάρα πολλά παραδείγματα στον ανεπτυγμένο κόσμο, οι Μεγαλουπόλεις είναι πρωτίστως ένα φαινόμενο του αναπτυσσόμενου κόσμου. Αν κάποιος λάβει υπόψη του τις προβλέψεις για τη συγκέντρωση πληθυσμού μέχρι το έτος 2015 οι περισσότερες Μεγαλουπόλεις του κόσμου θα βρίσκονται στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Για παράδειγμα, παρότι το Τόκιο θα παραμένει η μεγαλύτερη πόλη στον κόσμο, η Ν. Υόρκη που ήταν στη δεύτερη θέση το 1980 και το 1994 πιθανολογείται ότι θα είναι στις τελευταίες θέσεις της λίστας μέχρι το 2015 ενώ η Βομβάη θα έχει «σκαρφαλώσει» απ' την έκτη θέση στη δεύτερη και η Τζακάρτα απ' τις τελευταίες στην πέμπτη. Τόσο το Τόκιο όσο και η Ν. Υόρκη αντιμετωπίζουν μία ελαφριά αύξηση πληθυσμού και μερικές απ' τις άλλες μεγάλες πόλεις του ανεπτυγμένου κόσμου αντιμετωπίζουν μείωση πληθυσμού. Αντιθέτως οι πληθυσμοί των Μεγαλουπόλεων του αναπτυσσόμενου κόσμου παρουσιάζουν μία αύξηση από 1% - 5% το χρόνο παρότι αυτά τα ποσοστά αναμένεται να μειωθούν κάπως μέσα στα επόμενα 15 χρόνια. Εάν όμως όλες οι Μεγαλουπόλεις του κόσμου (και του αναπτυσσόμενου και του αναπτυσσόμενου)

έχουν ένα κοινό παράγοντα, αυτός είναι η μεγάλη ποικιλία σε πολλούς απ' τους βασικούς πίνακες όπως απ' το κόστος της ζωής έως τη ρευστότητα που δημιουργεί διαφορετικές προσεγγίσεις στις πολιτικές που ακολουθεί η κάθε πόλη.

Παρά το γεγονός ότι οι Μεγαλουπόλεις είναι ένα αυξανόμενο φαινόμενο του αναπτυσσόμενου κόσμου, υπάρχουν τρεις βασικοί λόγοι για τους οποίους ο ανεπτυγμένος κόσμος θα πρέπει να δώσει προσοχή σ' αυτές. Πρώτα απ' όλα, τι θα συμβεί εάν οι Μεγαλουπόλεις του αναπτυσσόμενου κόσμου αρχίσουν να επηρεάζουν όλο τον υπόλοιπο κόσμο; Ο συνδυασμός της μεγάλης πυκνότητας του πληθυσμού, η φτώχεια και οι περιορισμένες πηγές κάνουν τη Μεγαλούπολη του αναπτυσσόμενου κόσμου ένα περιβάλλον που ευνοεί την επώαση σοβαρών ασθενειών και σε συνδυασμό με την εύκολη και γρήγορη πλέον μετακίνηση πληθυσμών μπορεί αμέσως μία ασθένεια να μεταδοθεί σε όλο τον υπόλοιπο κόσμο (πρόσφατο παράδειγμα ο ιός SARS που εμφανίστηκε στις Μεγαλουπόλεις της Ασίας και ανησύχησε ολόκληρο τον κόσμο). Η ευπάθεια στις τρομοκρατικές ενέργειες, φυσικούς κινδύνους, οικολογικές καταστροφές, εμπόλεμες καταστάσεις και έλλειψη τροφής είναι προβλήματα που συνεχώς διογκώνονται στις Μεγαλουπόλεις του αναπτυσσόμενου κόσμου. Για παράδειγμα οι τελευταίες επιθέσεις σε πρεσβείες, επιχειρήσεις και τουρίστες ευθέως επηρεάζουν τον ανεπτυγμένο κόσμο και ειδικότερα τις Η.Π.Α.

Οι Μεγαλουπόλεις τόσο στον ανεπτυγμένο όσο και στον αναπτυσσόμενο κόσμο είναι μέρη όπου συνήθως δημιουργούνται κοινωνικές αναταραχές. Όπως πρόσφατα στη Τζακάρτα. Ιστορικά αναφερόμενοι το Παρίσι και η Αγία Πετρούπολη ήταν Μεγαλουπόλεις του καιρού τους από όπου ξέσπασαν, η Γαλλική και Ρωσική Επανάσταση αντίστοιχα. Τέτοιες αναταραχές επηρεάζουν και τον υπόλοιπο κόσμο όπως επίσης και άλλα φαινόμενα των Μεγαλουπόλεων περιλαμβανομένου και του ρυθμού με τον οποίο οι κάτοικοί τους μεταναστεύουν σε άλλες περιοχές όπως και οι ανταγωνιστικές ευκαιρίες που παρουσιάζονται λόγω του φθηνού εργατικού δυναμικού (Για παράδειγμα η «μεταφορά» των εργοστασίων των μεγάλων βιομηχανιών στη Μαλαισία και στην Κίνα).

Και τέλος, οι οικολογικές συνέπειες των Μεγαλουπόλεων που επηρεάζουν και τις υπόλοιπες περιοχές του κόσμου όπως έχει παρατηρηθεί με τη μόλυνση της ατμόσφαιρας ή με τη διαχείριση των λυμάτων.

Ο δεύτερος κύριος λόγος που πρέπει να δώσουμε προσοχή στις Μεγαλουπόλεις είναι ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν σαν κλειδιά οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Σε έναν κόσμο που τον απασχολεί η ανάπτυξη του παγκόσμιου πληθυσμού οι Μεγαλουπόλεις μας δίνουν σαφείς ενδείξεις τόσο για το παρόν όσο και για το μέλλον. Έχουν γίνει εργαλεία δραματικής πτώσης του ρυθμού γεννήσεων σε σύγκριση με άλλες περιοχές, προώθησης της ανομοιογένειας των πληθυσμιακών ομάδων επειδή προσελκύουν άτομα διαφορετικής κουλτούρας, είναι μέρη όπου δημιουργούνται κοινωνικοί και εκπαιδευτικοί θεσμοί για την προώθηση της κοινωνικής ευημερίας και συχνά δίνουν το στίγμα για τις κοινωνικές αξίες ενός έθνους και είναι κλειδιά για οικονομική συγκέντρωση και ανάπτυξη. Για παράδειγμα το Καραάτσι σήμερα παράγει το 20% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (Α.Ε.Π.) του Πακιστάν και παρέχει το 50% των κρατικών εσόδων.

Για να καταλάβουμε το ρόλο των Μεγαλουπόλεων στον κόσμο σήμερα πρέπει να κατανοήσουμε τη δυναμική τους. Η Μεγαλούπολη είναι ένας σύνθετος οργανισμός και η ανάπτυξή της είναι κυρίως μία αυθόρμητη διαδικασία. Δεν είναι μία οντότητα που μπορεί να σχεδιαστεί ολοκληρωτικά όπως έχουμε μάθει από κάποιες αποτυχίες στον προγραμματισμό. Η Μεγαλούπολη μπορεί να οδηγηθεί στην εξέλιξή της, μέσα από ρεαλιστικό σχεδιασμό.

Η πρώτη ερώτηση όσον αφορά τη δυναμική τους είναι: γιατί οι Μεγαλουπόλεις είναι ελκυστικές; Γιατί τόσο μεγάλος αριθμός ατόμων συρρέουν και θέλουν να ζήσουν σ' αυτές; Στον αναπτυσσόμενο κόσμο προσελκύουν αυτούς που ψάχνουν για μία καλύτερη ζωή, για καλύτερα στάνταρ διαβίωσης, καλύτερες δουλειές, λιγότερες δυσκολίες και καλύτερη εκπαίδευση.

Η δεύτερη ερώτηση είναι: γιατί αφού έχουν τέτοια δύναμη έλξης οι Μεγαλουπόλεις παρουσιάζουν ένα τεράστιο αριθμό δυσεπίλυτων προβλημάτων; Τα προβλήματα αυτά περιλαμβάνουν:

✓ Εκρηκτική αύξηση του πληθυσμού

- ✓ Επικίνδυνη αύξηση της φτώχειας που έρχεται σε αντίθεση με τους λόγους που μία Μεγαλούπολη θεωρείται ελκυστική. Η συγκέντρωση των φτωχών και ανέργων εμφανίζεται και στις ανεπτυγμένες χώρες σε μικρότερη κλίμακα που αποδεικνύεται απ' τον αριθμό των ανέργων στη Νέα Υόρκη.
- ✓ Μεγάλες δομικές ατέλειες στην παροχή τηλεπικοινωνιών, στις μεταφορές και συγκοινωνίες καθώς και στην συντήρηση. Για παράδειγμα η κυκλοφοριακή συμφόρηση στη Μπανγκόκ είναι τόσο μεγάλη όπου ένας μέσος υπάλληλος χρειάζεται τρεις ώρες για να μεταβεί στην εργασία του.
- ✓ Έλλειψη καταλυμάτων τόσο σε γη όσο και σε διαμερίσματα. Η Κίνα συγκεντρώνει 5,7 άτομα ανά δωμάτιο σε αντίθεση με τα 0,5 άτομα στις ΗΠΑ.
- ✓ Οι οικολογικές ανησυχίες όπως μολυσμένο νερό, η ατμοσφαιρική ρύπανση και η καταστροφή της χλωρίδας και της πανίδας.
- ✓ Οι ασθένειες, ο αυξανόμενος ρυθμός θανάτων, ο εθισμός στις εξαρτησιογόνες ουσίες και οι θανατηφόρες μολύνσεις του περιβάλλοντος. Για παράδειγμα 12,6% των θανάτων στη Τζακάρτα έχουν σχέση με την ατμοσφαιρική ρύπανση.
- ✓ Η οικονομική εξάρτηση από την κεντρική διοίκηση που περιορίζει την πρωτοβουλία τους.
- ✓ Η έλλειψη κεφαλαίου, ένας παράγοντας που διαμορφώνει την οικονομία της Μεγαλούπολης και επιδεινώνει τα υπόλοιπα προβλήματα.

Αυτά τα προβλήματα είναι δυσεπίλυτα επειδή οι Μεγαλουπόλεις αντιμετωπίζουν μία ραγδαία αύξηση πληθυσμού την οποία δεν μπορούν να αποφύγουν. Ανάλογα μ' αυτή τη ραγδαία αύξηση αυτά τα προβλήματα εμφανίζονται σε πληθυσμούς που έχουν συγκεντρωθεί σ' αυτές τις πόλεις με ελπίδα για μία καλύτερη ζωή και γενικά με προσδοκίες μεγαλύτερες από αυτές που οι Μεγαλουπόλεις μπορούν να ανταποκριθούν.

Επίσης υπάρχει έλλειψη γνώσης για την αντιμετώπιση των προβλημάτων και έτσι δημιουργείται η ανάγκη της έρευνας. Βασική προϋπόθεση είναι η ύπαρξη γνώσεων οπότε θεωρείται απαραίτητη η αναβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος.

Από όλες τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι Μεγαλουπόλεις μία από τις πιο μεγάλες και σημαντική για τη σταθερότητά τους όπως και για τον

υπόλοιπο κόσμο είναι η εύρεση εργασίας. Σήμερα υπάρχουν 1,5 δισεκατομμύριο άνεργοι σ' όλο τον κόσμο, 1 δισεκατομμύριο περισσότερες θέσεις εργασίας θα πρέπει να δημιουργηθούν στα επόμενα 25 χρόνια και ένα σημαντικό κομμάτι από αυτές θα πρέπει να είναι στις Μεγαλουπόλεις. Αυτή είναι μία μεγάλη πρόκληση που απαιτεί δραστικές μεταβολές στον τομέα αυτό στις Μεγαλουπόλεις του αναπτυσσόμενου κόσμου. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό αυτών των πόλεων σήμερα είναι η μεγάλη ανεργία, η χαμηλή παραγωγικότητα, ένας μεγάλος τομέας παροχής υπηρεσιών και ένας μικρός τομέας – βιομηχανικής παραγωγής. Επίσης υπάρχει ένας μεγάλος τομέας απασχόλησης σε οικογενειακές και μικρές επιχειρήσεις από μικροπωλητές μέχρι μικρά εμπορικά καταστήματα. (Bugliarello G., 1999)

ΚΛΕΙΔΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΛΥΣΕΙΣ

Οι λύσεις στα προβλήματα και στα διλήμματα των Μεγαλουπόλεων του αναπτυσσόμενου κόσμου είναι σύνθετες. Ωστόσο κάποιες προσεγγίσεις είναι ουσιώδεις όπως η υιοθέτηση αποτελεσματικών στρατηγικών, η επικέντρωση σε σωστή εκπαίδευση, η ανάπτυξη του κεφαλαίου, η ενθάρρυνση της κοινωνικής συμμετοχής των πολιτών και η επικέντρωση στην τεχνολογία.

Οι στρατηγικές που στοχεύουν στην πιο αποτελεσματική εκμετάλλευση των πηγών μιας Μεγαλούπολης και την ανάπτυξη πιο αποτελεσματικών συστημάτων περιλαμβάνουν προφανώς την οικονομική πειθαρχία, την ανάγκη δημιουργίας οικονομικών μεταρρυθμίσεων, την ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, την κατάργηση των θεσμικών εμποδίων στην ιδιωτικοποίηση και την ανάπτυξη πιο αποτελεσματικών κυβερνητικών παρεμβολών επίσης περιλαμβάνουν τη θεσμοθέτηση δωρεάν κοινωνικών παροχών σε άτομα που τη χρειάζονται και όχι στο σύνολο του πληθυσμού και τη συνετή διαχείριση των πόρων και της γης χωρίς τον κίνδυνο της διατάραξης της κοινωνικής σταθερότητας.

Η μεγάλη σημασία της εκπαίδευσης είναι επίσης προφανής. Η σημασία της σχεδίασης της κοινωνικής συμμετοχής στις αποφάσεις που αφορούν τα επίπεδα, την ποιότητα και το κόστος των υπηρεσιών δεν μπορεί εύκολα να

ερμηνευθεί. Η κοινωνική συμμετοχή δε σημαίνει ότι η κοινότητα στο σύνολό της μπορεί να προγραμματίσει και να αποφασίσει αλλά η γνώμη της ακούγεται και παίρνει μέρος στη διαδικασία προγραμματισμού. Αυτός είναι ένας ισχυρός μηχανισμός για την αποφυγή ζημιολόγων λύσεων ή λύσεων που δεν ικανοποιούν τις ανάγκες του πληθυσμού στην προσπάθεια να γίνει η διοίκηση της Μεγαλόπολης πιο αποτελεσματική και πάνω απ' όλα στην προσπάθεια να αποκτήσουν οι πολίτες την αίσθηση της συμμετοχής και της ιδιοκτησίας από τις μεταφορές έως τα σχολεία και την κατοικία.

Στην επίλυση των προβλημάτων της Μεγαλόπολης η τεχνολογία είναι κλειδί στην εξεύρεση περισσότερων επιλογών. Επίσης είναι κλειδί στο να αντιμετωπίσουμε τις προκλήσεις και να δημιουργήσουμε νέες αγορές και νέες ευκαιρίες για την οικονομική ανάπτυξη και την αντιμετώπιση της ανεργίας. Για να έχει όμως αυτό το ρόλο, κάποια ζητήματα θα πρέπει να διευθετηθούν. Ένα απ' αυτά είναι και η υιοθέτηση των σωστών προδιαγραφών που παρέχουν αρκετή ασφάλεια και προστασία για τους χρήστες και τους καταναλωτές αλλά δεν εμποδίζουν την οικονομική ανάπτυξη με την υιοθέτηση λύσεων που είναι πολύ δαπανηρές. Ένα δεύτερο ζήτημα είναι η χρησιμοποίηση νέων τεχνολογιών όπου χρειάζεται και όχι τεχνολογιών που ήδη υπάρχουν αλλού αλλά για κάποια συγκεκριμένη πόλη να είναι καινούργιες. Επίσης θα πρέπει να υπάρχει προσπάθεια δημιουργίας της τεχνολογίας και όχι της εισαγωγής της από άλλες χώρες.

Στρατηγικές επίσης χρειάζονται για τη διατήρηση της συνύπαρξης των νέων και παλαιότερων τεχνολογιών, την ανάπτυξη συνδυασμένης προσπάθειας με άλλες πόλεις για την επίλυση κοινών προβλημάτων που είναι πάνω απ' τις δυνατότητες μιας μόνο πόλης και η δημιουργία των σωστών ισορροπιών ανάμεσα στο τι μπορεί να γίνει σε επίπεδο νοικοκυριού και σε επίπεδο πολιτείας. Για παράδειγμα, τα απόβλητα μπορούν να τα διαχειριστούν έως ένα βαθμό τα νοικοκυριά πριν φτάσουν στο δίκτυο της πόλης. Επίσης οι στρατηγικές μπορούν να ορίσουν τις ισορροπίες ανάμεσα στις εύκολες και τις δύσκολες λύσεις. Για παράδειγμα η χρησιμοποίηση ανθρώπινου δυναμικού αντί για μηχανές επηρεάζει την ανεργία και η παρακολούθηση της οδικής κυκλοφορίας μπορεί να μας δώσει μαθήματα για την ανάγκη κατασκευής νέων

δρόμων. Κάποιες άλλες αναγκαίες ισορροπίες είναι αυτές μεταξύ της τοπικής και περιφερειακής κοινωνίας όπως για παράδειγμα η ανάπτυξη του κέντρου σε σύγκριση με την ανάπτυξη των προαστίων όπως επίσης και η αντιμετώπιση των αναγκών των κατοίκων, όπως και των ατόμων που απλώς εργάζονται στη Μεγαλούπολη και αποτελούν ένα σημαντικό στοιχείο του πληθυσμού των Μεγαλουπόλεων κατά τη διάρκεια της ημέρας. Και τέλος πρέπει να υπάρξουν σωστές ισορροπίες ανάμεσα στην ελεύθερη αγορά και στις κρατικές παρεμβάσεις.

Συμπερασματικά, οι Μεγαλουπόλεις είναι ένα αυξανόμενο παγκόσμιο φαινόμενο που θα επηρεάσει την ευημερία και τη σταθερότητα ολόκληρου του κόσμου. Είναι σημαντικό τόσο για τον αναπτυσσόμενο όσο και για τον ανεπτυγμένο κόσμο να καταλάβει τη δυναμική των Μεγαλουπόλεων, τα τεράστια προβλήματα και ανάγκες τους και τις δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης που προσφέρουν. Η εξέλιξη των Μεγαλουπόλεων στον αναπτυσσόμενο κόσμο θα μας δώσει παραδείγματα για την εθνική και παγκόσμια οικονομία, θα συνεχίσει να επηρεάζει τη μετακίνηση μεγάλων πληθυσμών όπως επίσης και τις κοινωνικές και πολιτικές δυναμικές όλου του κόσμου. Παρότι οι Μεγαλουπόλεις δεν είναι διαφορετικές σε πολλά θέματα από άλλες αστικές περιοχές παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στην παγκόσμια σκηνή μόνο και μόνο με το μέγεθός τους. Οι Μεγαλουπόλεις του αναπτυσσόμενου κόσμου έχουν μία σημαντική ανάγκη από κοινωνιοτεχνολογικές και κοινωνιοοικονομικές προσεγγίσεις που θα πρέπει να αντιμετωπισθούν με διαφορετικό τρόπο από τον ανεπτυγμένο κόσμο, επειδή υπάρχει σημαντική διαφορά στις ανάγκες, τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες μεταξύ των Μεγαλουπόλεων. **(Bugliarello G., 1999)**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΒΙΒΛΙΑ

1. ΑΥΜΟΝΙΝΟ Carlo, Κυριαρχία και Υποτέλεια, Εκδόσεις ΛΙΒΑΝΗΣ «Νέα Σύνορα» Αθήνα 1979
1. Μπούκτσιν Μάρραιη, Τα όρια της Πόλης, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1979
2. Βενέρης Γιάννης, Οι πόλεις αύριο, Εκδόσεις «Νέα Σύνορα» ΛΙΒΑΝΗΣ, Αθήνα 1992
3. Bendimerad Fouad, Ph. D., "Megacities, Megarisk", General Secretary of the Earthquakes and Megacities Initiative, 2002
4. Benevolo Leonardo και Λαζαρίδης Παντελής, Βιομηχανική Επανάσταση – Βιομηχανική Πόλη, Εκδόσεις ΛΙΒΑΝΗΣ «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1977
5. Brundtland Harlem and Bellamy Carol, Έκθεση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας και της UNICEF, 22 Νοεμβρίου 2000
6. Bugliarello George, "Megacities George", Megacities and the developing World", The Bridge, 1999
7. Clough Shepard B. and Rapp Richard T., Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία, Εκδόσεις Παπαζήση Α.Ε.Β.Ε., Αθήνα 1979
8. Clough Shepard B. and Rapp Richard T., Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία, Εκδόσεις Παπαζήση Α.Ε.Β.Ε., Αθήνα 1980
9. Hicks Craig and Parsons mark, "Megacities", The National Academies, Washington 1996
10. Jones Steve, "Megacities", Boulder, Colorado, 2002
11. Μαμφορντ Λιούις, Ο μύθος της μηχανής, Εκδόσεις Ύψιλον / βιβλία, Αθήνα, 1985
12. Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρήντριχ κ.ά., Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1977
13. Μπούκτσιν Μάρραιη, Τα όρια της Πόλης, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1979
14. Rodwin Victor G. and Gusmano Michael K. and Bogler Birgit, "The World Cities Project: An Overview", New York 2002
15. The Open University, Η πόλη του Μέλλοντος, Εκδόσεις Π. Κουτσούμπος Α.Ε., Αθήνα 1987

16. Τσαούσης, Δ.Γ., Η κοινωνία του ανθρώπου, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1998

17. Walker David and Charman Keith, Η χωροθέτηση της Βιομηχανίας (θεωρία και πολιτική), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1992

18. William A. Anderson, «National Academies Megacity Initiative», National Academy of Sciences, Washington 2003

B. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1. Focus, «Οι νέες τουρμποπόλεις», 2003, Νο 41, σελ. 102 – 107

2. Montaigne Fen, «Πολύτιμο Νερό», National Geographic, 2002, τόμος 9 Νο 3, σελ. 9 – 30

3. Parfit Michael, «Ο άνθρωπος μεταναστεύει», National Geographic, 1998, τόμος 1 Νο 1, σελ. 60 - 71

4. Reid T.R., «Τροφή για τον πλανήτη», National Geographic, 1998, τόμος 1, Νο 1, σελ. 110 – 128

5. Swerdlow Joel L., «Παγκόσμιος Πολιτισμός», National Geographic, 1999, τόμος 3, Νο 2, σελ. 40 – 43

6. Zwingle Erla, «Παγκόσμιο Χωριό», National Geographic, 1999, τόμος 3 Νο 2, σελ. 44 – 69

7. Zwingle Erla, «Μητροπόλεις», National Geographic, 2002, Τόμος 9 Νο 5, σελ. 88 – 107

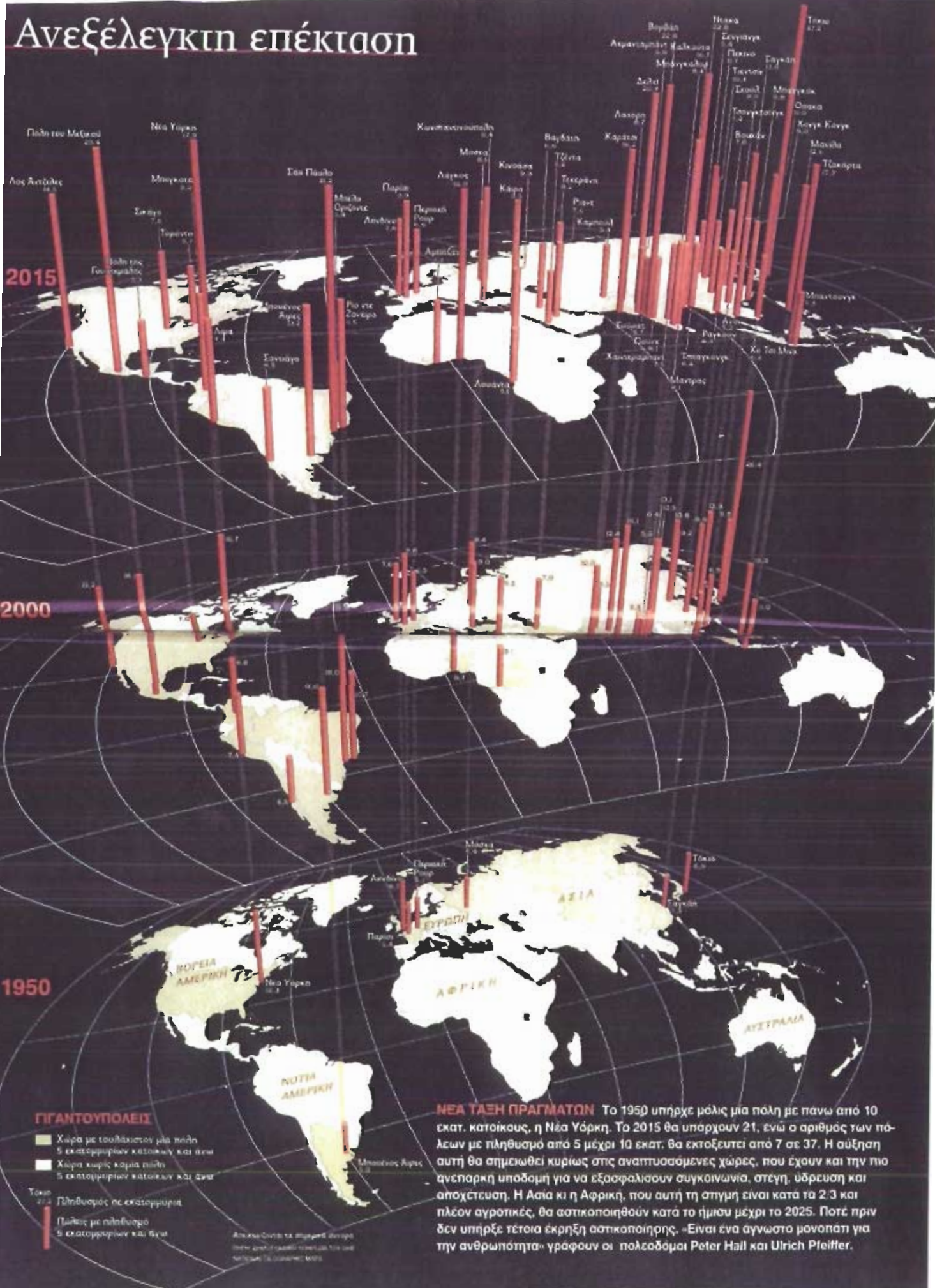
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΙ

1. Franklin Stuart, National Geographic, Τόμος 9 No 5, 2002
2. Mc Nally Joe, National Geographic, Τόμος 3 No 2, 1999
3. Kasmauski Karen, National Geographic, Τόμος 8 No 2, 2002
4. Harvey Alan David, National Geographic, Τόμος 1 No 3, 1998
5. Kasmauski Karen, National Geographic, Τόμος 1 No 1, 1998
6. Kendrick Robb, National Geographic, Τόμος 1 No 1, 1998
7. Boening Jan Peter and Bialobrzeski, περιοδικό Focus, No 41, Ιούλιος 2003

Ανεξέλεγκτη επέκταση

2015

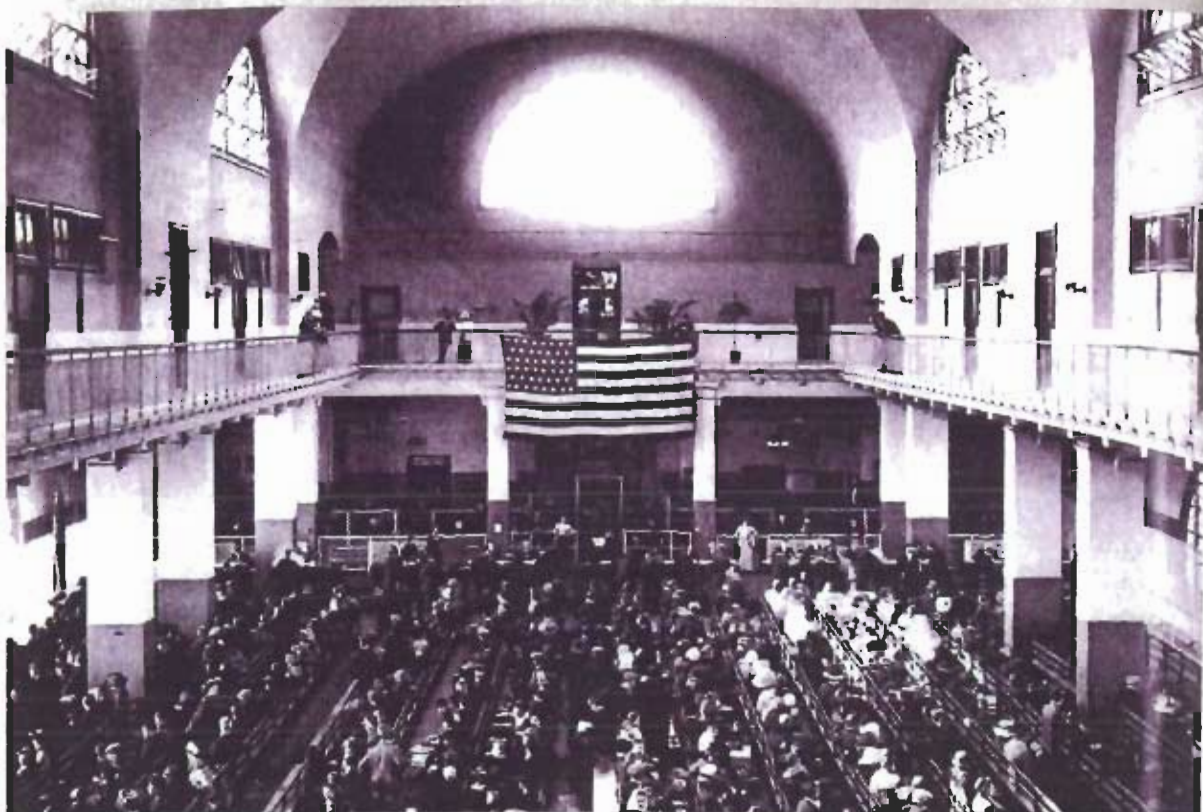
2000

1950

- ΓΙΓΑΝΤΟΥΠΟΛΕΙΣ**
- Χώρα με τουλάχιστον μία πόλη 5 εκατομμυρίων κατοίκων και άνω
  - Χώρα χωρίς καμία πόλη 5 εκατομμυρίων κατοίκων και άνω
- Υπόγειο
- Πόλη με πληθυσμό 5 εκατομμυρίων και άνω

ΝΕΑ ΤΑΣΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ Το 1950 υπήρχε μόλις μια πόλη με πάνω από 10 εκατ. κατοίκους, η Νέα Υόρκη. Το 2015 θα υπάρχουν 21, ενώ ο αριθμός των πόλεων με πληθυσμό από 5 μέχρι 10 εκατ. θα εκτοξευτεί από 7 σε 37. Η αύξηση αυτή θα σημειωθεί κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες, που έχουν και την πιο ανεπαρκή υποδομή για να εξασφαλίσουν συγκοινωνία, στέγη, ύδρευση και αποχέτευση. Η Ασία κι η Αφρική, που αυτή τη στιγμή είναι κατά τα 2:3 και πλέον αγροτικές, θα αστικοποιηθούν κατά το ήμισυ μέχρι το 2025. Ποτέ πριν δεν υπήρξε τέτοια έκρηξη αστικοποίησης. «Είναι ένα αγνώστο μονοπάτι για την ανθρωπότητα» γράφουν οι πολυδόμοι Peter Hall και Ulrich Pfeiffer.

Από: *World Urbanization Prospects 2014*, UN World Urbanization Prospects 2014, UN World Urbanization Prospects 2014

ΣΥΛΛΟΓΗ WILLIAM WILLIAMS NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ΤΟ ΘΕΑΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

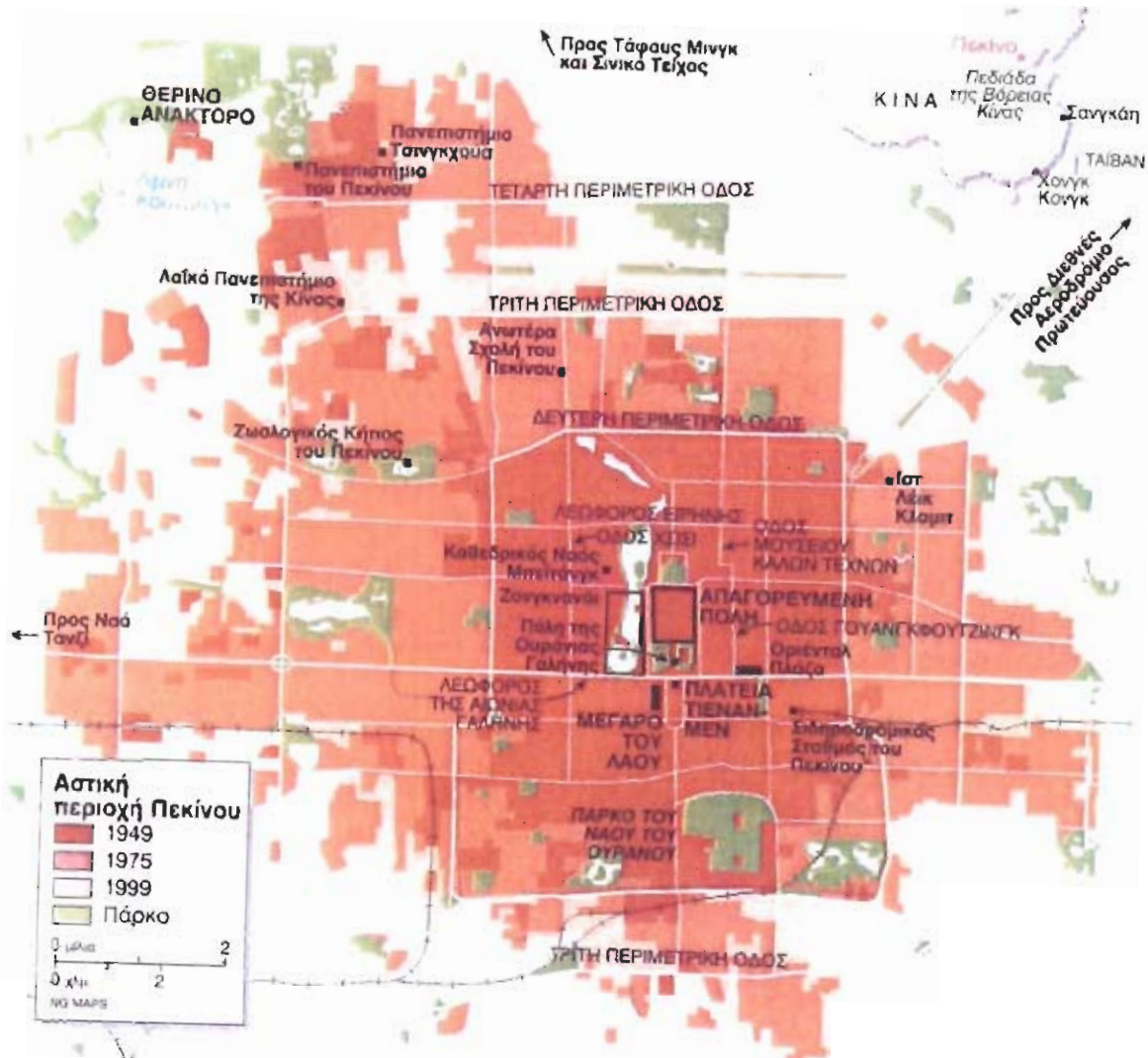
Αναζητώντας το αμερικανικό όνειρο, μετανάστες περιμένουν υπομονετικά στη νησίδα Έλις, πύλη εισόδου στις Η.Π.Α. το 1912. Η αίθουσα Μητρώου ήταν ο μεγαλύτερος χώρος συγκέντρωσης για εκατομμύρια νεοφερμένους – συχνά 5.000 την ημέρα – μεταξύ 1900 και 1924. Οι Αμερικανοί πολίτες συνήθιζαν να χαζεύουν τις ορδές των μεταναστών από τον εξώστη της αίθουσας. Η νησίδα Έλις είναι σήμερα ιστορικό μνημείο, αφιερωμένο σε όλους τους μετανάστες των Η.Π.Α.

ΕΠΙΖΗΣΑΝΤΕΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΦΥΓΗΣ

Το ανθρωπομάνι σπνάζεται σε μια αποθήκη του κρατικού ναυστάθμου, κέντρου μεταγωγών στο Χονγκ Κονγκ στα τέλη της δεκαετίας του '70. Τριακόσιες χιλιάδες πρόσφυγες, κινεζικής κυρίως καταγωγής, προσπάθησαν να γλιτώσουν από τους διωγμούς στο Βιετνάμ. Οι άνθρωποι στη φωτογραφία ήταν τυχεροί (ΓΕΟΓΡΑΦΙΚΟΣ Νοεμβρίου 1979)· οι μισοί περίπου από όσους επιχείρησαν να βγαούν στα ανοιχτά με σαπιοκάικα και σχεδίες πνίγηκαν, πέθαναν από το κρύο ή έπεσαν στα χέρια ανελέητων πειρατών.

WILLIAM ALBERT ALLARD

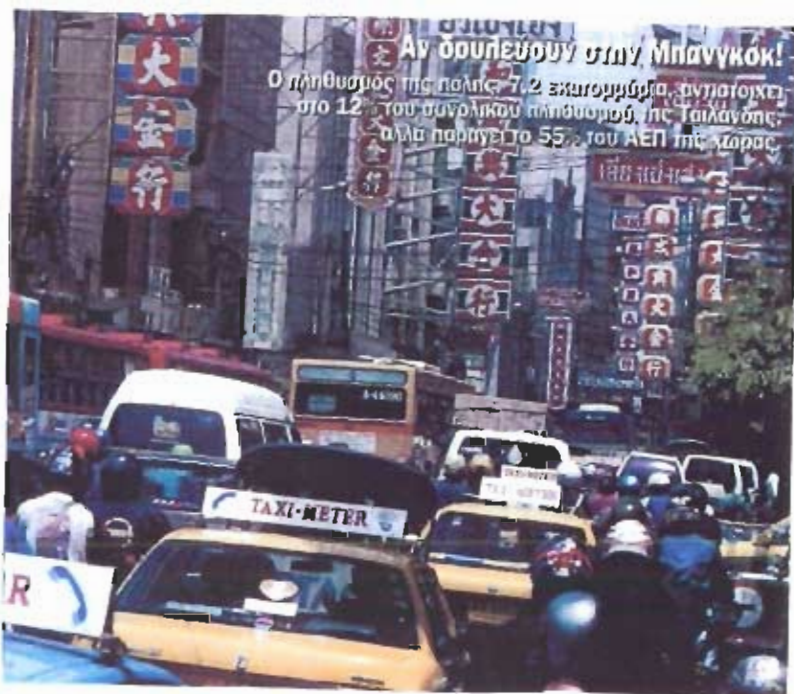

ΣΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΤΗΣ ΧΩΣΤΙΑΣ

Ο Άνθρωπος Μεταναστεύει

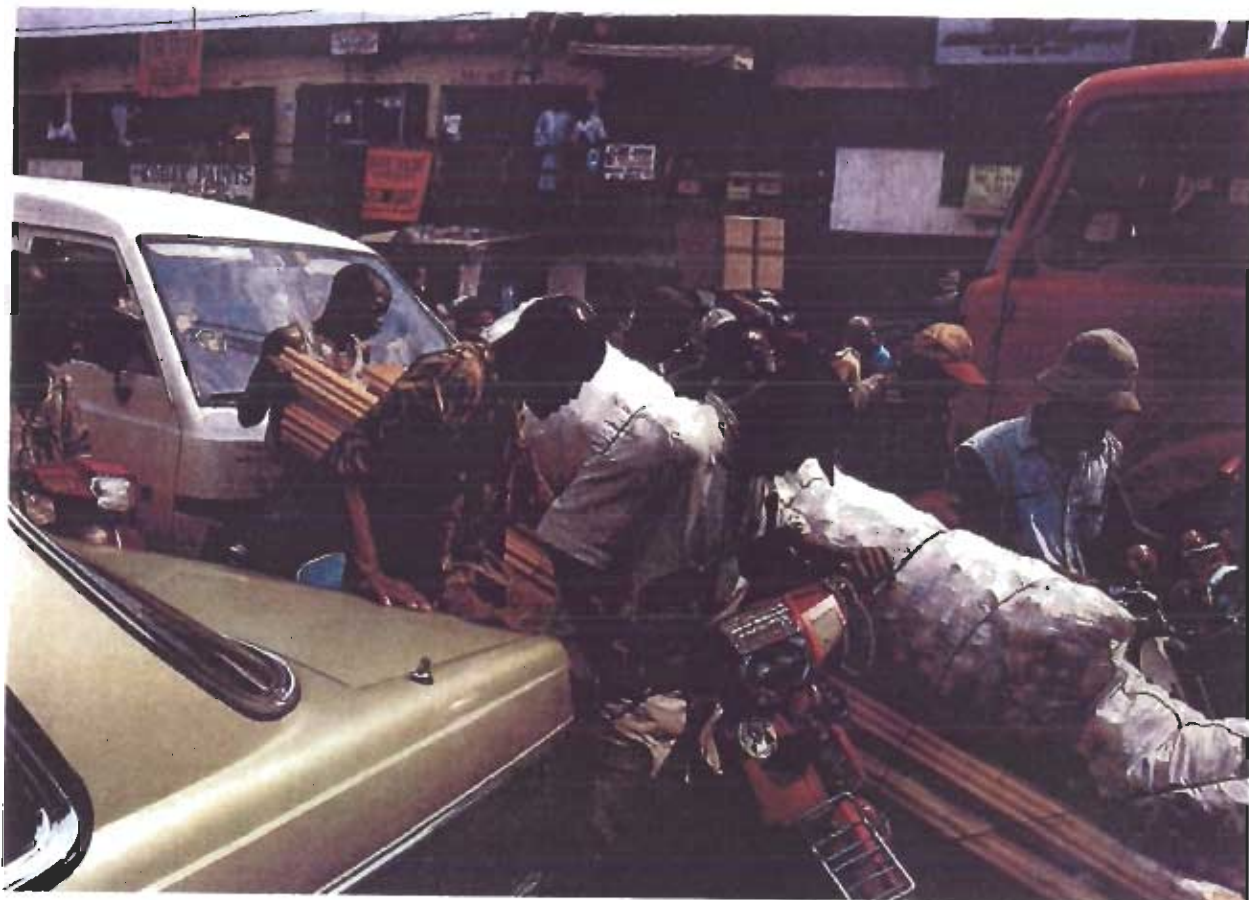
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ KAREN KASMAUSKI

Ανθρωπομαζωκή στην Τσεχία. Πάνω από ένα εκατομμύριο άνθρωποι μετακινούνται ετησίως μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών στην Ευρώπη. Η μεταναστευτική κίνηση αλλάζει ακόμα πιο άρδην τον κόσμο.

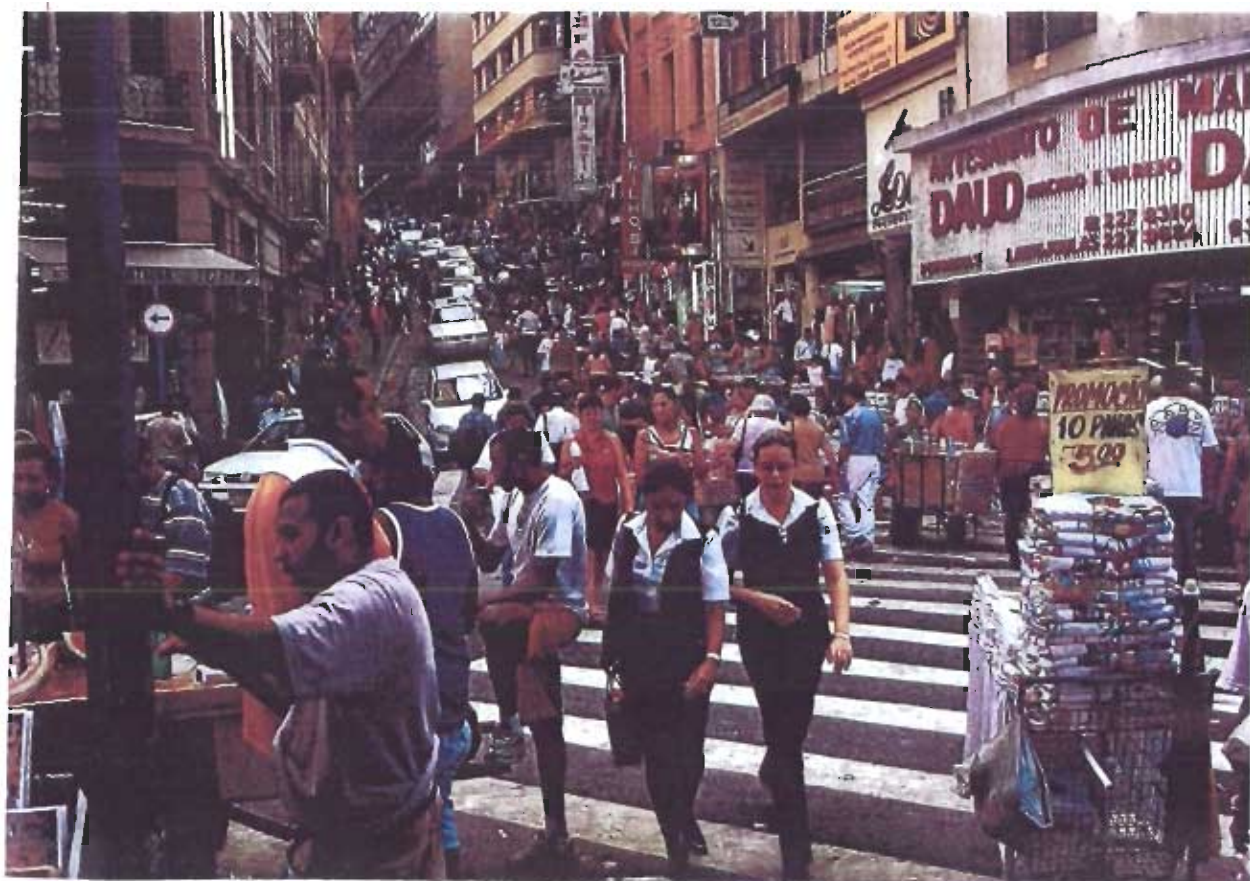
Αν δουλεύουν στην Μπανγκόκ!

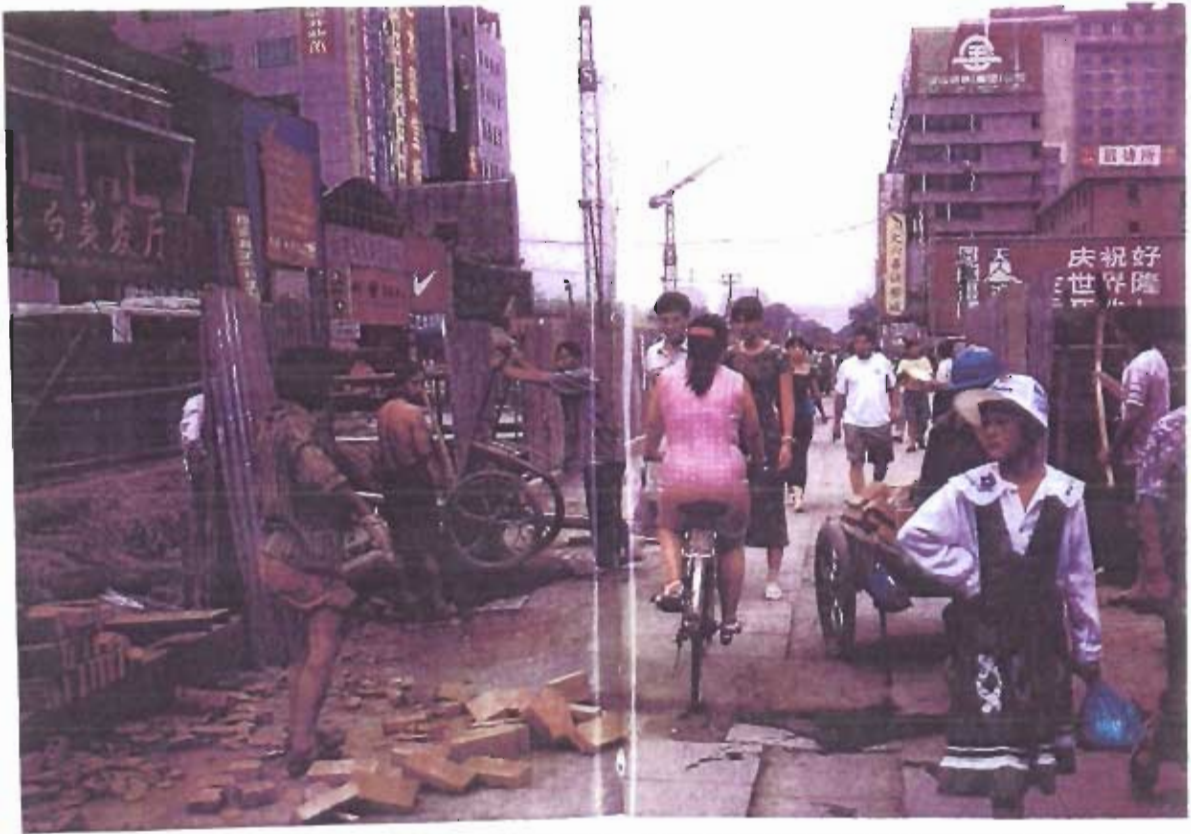
Ο πληθυσμός της πόλης 7,2 εκατομμύρια ανηγοίται στο 12% του συνολικού πληθυσμού της Ταϊλάνδης, αλλά παράγει το 55% του ΑΕΠ της χώρας.

Η ΖΩΗ ΕΙΝΑΙ ΑΓΩΝΑΣ Οι κάτοικοι του Λάγκος νιώθουν περήφανοι που ζουν σε μια τόσο δύσκολη πόλη: αν τα καταφέρουν εδώ, μπορούν να τα καταφέρουν οπουδήποτε.

Σάο Πάολο. Οι υπαίθριες αγορές εξασφαλίζουν δουλειά και αγαθά σε τιμές ευκαιρίας. Αλλά οι μικροπωλητές μπλοκάρουν τους δρόμους και σπάνια πληρώνουν δημοτικούς φόρους.

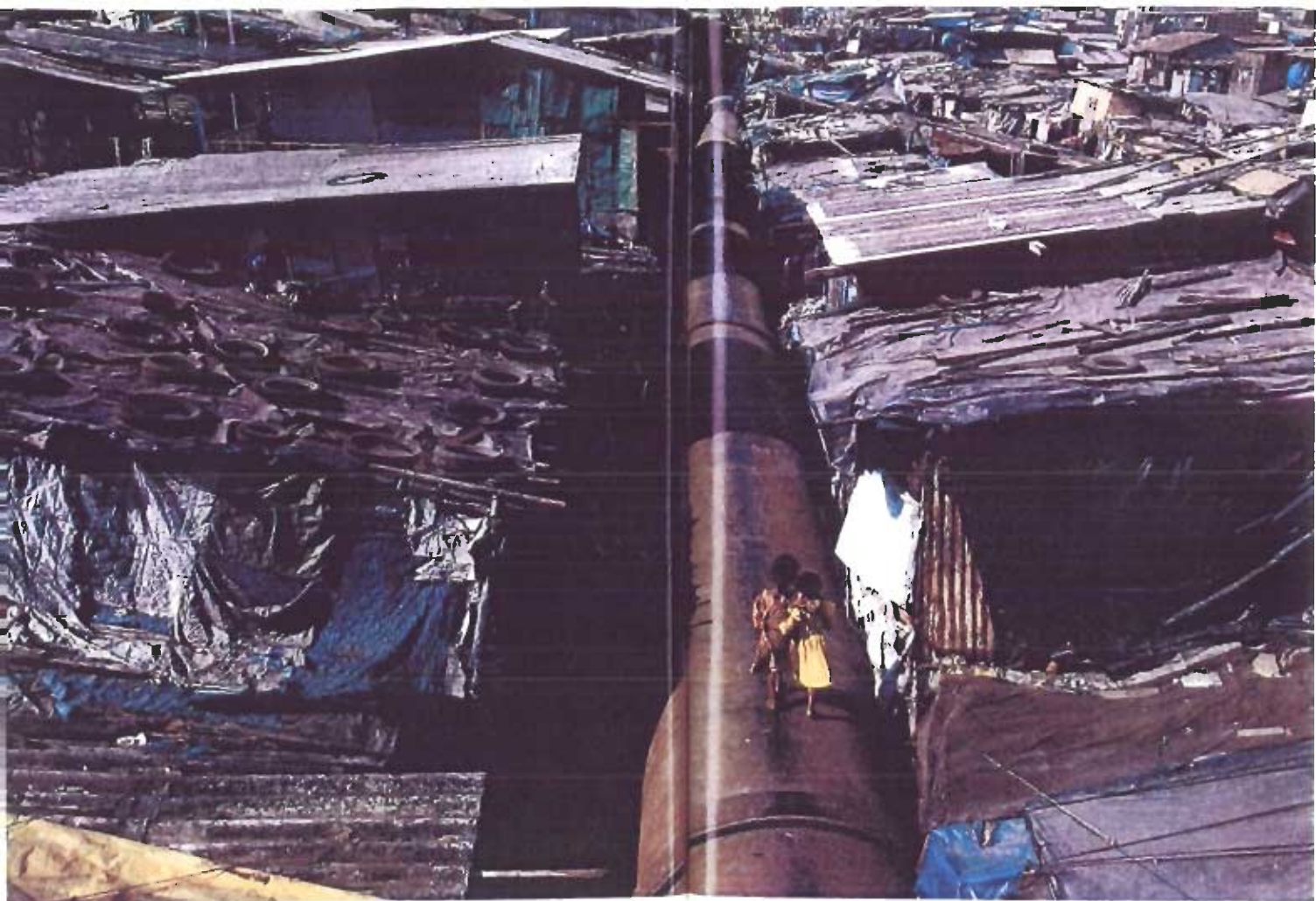
ΤΟ ΝΕΟ ΚΥΤΙΩΣΣΕΙ ΤΟ ΠΛΑΘΥ στα κέντρα και θύλακας, σε μια πόλη στην Ασία

Πολλές μεταναστευτικές δυνάμεις, κάποια κίτρινα δεν ήταν φορέματα από τα θρόνα του αυτοκρατορίας

Η ελληνική αποχέλιση και τα ανεπιλεκτά αποθέματα ποικίλων νερού μοιάζουν σε πόλεις του Τρίτου Κόσμου.

Είνα νεκροί θάλας κρη-
 Μια μολύβη θάλας
 Διά στην κηρύσσεται
 της Αποχέλισης
 Εργασίας θάλας. Μια
 πόλη της θάλας
 μπορεί να μολύβη
 για τη ρύπανση
 νερά θάλας, θάλας
 του θάλας, θάλας
 της θάλας θάλας
 τη θάλας θάλας

Ένας τεράστιος αγωγός νερού διαπερνάει τις φτωχότερες περιοχές της Βομβάης για να τροφοδοτήσει τα πλούσια προάστια της πόλης. Ευτυχώς ακόμα κι εδώ υπάρχουν δημόσιες βρύσες στα ασκάρια. Παρά τις διεθνείς προσπάθειες, πάνω από ένα δισεκατομμύριο

άνθρωποι στον κόσμο δεν διαθέτουν ακόμη άμεση πρόσβαση στο καθαρό πόσιμο νερό. Με τον παγκόσμιο πληθυσμό να αυξάνεται κατά 80 περίπου εκατομμύρια τον χρόνο, η κατάσταση είναι απίθανο να βελτιωθεί αισθητά στο άμεσο μέλλον.

Στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής

Τα υδραυλικές εγκαταστάσεις αυτής της εξωτερικής τοιχοπέρας στις οχθές της λίμνης Ντάκα, στο Μπανγκόκ, είναι εντελώς φυσικές. Αν και σ' αυτές τις αστικές γατοπόδες υπάρχουν δημόσιες βρύσες με πόσιμο νερό, οι κάτοικοι κάνουν μπουναδά και κολλήματα στα βραμύερα. Κάπως η

παγκόσμια κατανάλωση καθαρού νερού διπλασιάζεται κάθε 20 χρόνια. Πολλές χώρες θα ακολουθήσουν το παράδειγμα του Μπανγκόκ και θα αγωνίζονται να προσφέρουν στους πολίτες τους την ελάχιστη, τουλάχιστον, ποσότητα καθαρού νερού που χρειάζεται για να παραμείνουν υγιείς.

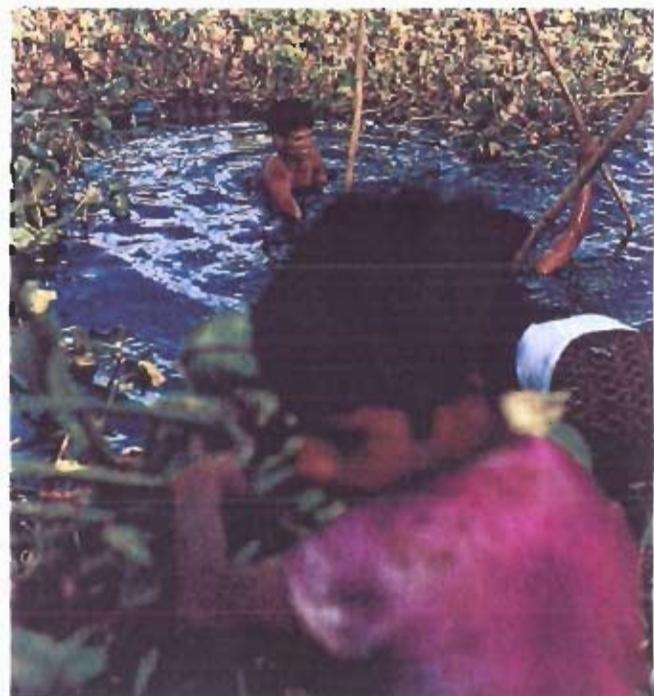
ΛΚΟΡΕΣΤΗ ΠΟΛΗ Καθαρίζοντας μια λίμνη κοντά στη Χάιντεραμπαντ ελπίζουν να διατηρήσουν τα επιφανειακά και τα υπόγεια ύδατα καθαρά. Η εξάπλωση της πόλης έχει υπερβεί τις δυνατότητες υδροδότησης.

ΑΘΩΟ ΘΥΜΑ

Η απόγνωση αυτού του κορτσιού που περιμένει φαγητό με το δελτίο στον λιμό του Μπαγκλαντές το 1974, εκφράζει σε ατομική κλίμακα μια καταστροφή που φαντάζει βιβλική. Ξηρασιές και πλημμύρες, έλλειψη γης και λιπασμάτων, εξάρτηση από την εισαγόμενη ενέργεια, απειλούμενο οικοσύστημα: όλα συνέβησαν στον λιμό του Μπαγκλαντές. Ήταν ένα μόνο επεισόδιο στην "αιώνια αναμέτρηση του ανθρώπου με την πείνα".

STEVE ZH

ΡΑΚΟΣΥΛΛΕΚΤΕΣ
Από ανάγκη, οικονομικοί πρόσφυγες από το Σετσουάν βγάζουν γύρω στις 17.000 δρχ. το μήνα – μια μικρή περιουσία σε σύγκριση με ά,τι έβγαζαν στις φάρμες. Το 25% του πληθυσμού του Πεκίνου είναι πλάνητες.

ΑΓΕΦΥΡΩΤΟ ΧΑΣΙΜΑ Καθ' παραπάνω από ένα παγκάκι χιρίζει τους ξηπόλυτους Αμερικανούς από τις βαθιές τρέπες των στούντιο ταινιών. Η Touchstone Pictures φέρεται να έχει ξεδύσει πάνω από 200 εκατομμύρια δολάρια για την παραγωγή και προώθηση

της ταινίας Αρμαγεδδών. Οι κισραξίες όφισσαν τα 500 εκατομμύρια δολάρια σε όλον τον κόσμο. Οι σκηνοθέτες άλλων χωρών συχνά αισθάνονται αδύναμοι μπροστά στο χρήμα των αμερικανικών ΜΜΕ.

Από τον Κηφο ΝΤΑ η Χαϊντεραμπαντ μοιάζει με παραδεισένια πόλη. Οι ειδικοί πιστεύουν πως, για να γίνουν έτσι κι άλλες πόλεις στον κόσμο, χρειάζονται συνετές κυβερνητικές κοινωνική δράση αλλά και σκληρή προσπάθεια δισεκατομμυρίων ανθρώπων.

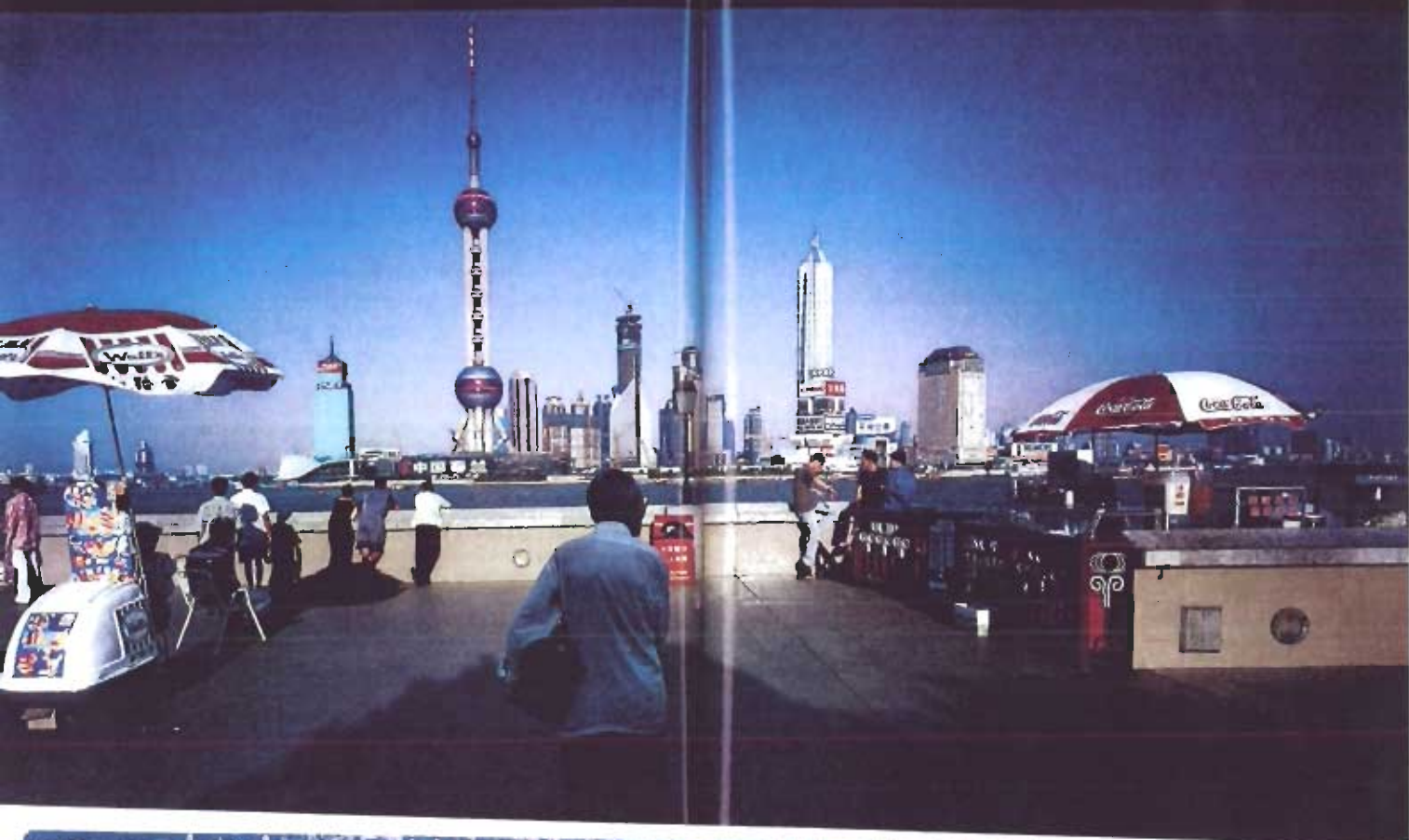

Οι καθυστερήσεις λόγω κίνησης καστίζουν στην Μπονγκόκ περίπου ένα εκατ. ευρώ την ημέρα σε χαμένη παραγωγικότητα.

Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΣΙΑΓΚΗΣ Με κορυφαίο τον τηλεοπτικό πύργο Oriental Pearl, ύψους 468 μέτρων, οι ουρανοξύστες της ειδικής οικονομικής ζώνης απλώνονται κατά μήκος του ποταμού Χουανγκ Που. Είναι έχουν επιβιώσει πάνω από 15 δισ. δολάρια στη Νέα Περιοχή Πουαντόνγκ.

Το 1990 ήταν κτηματα και ουρανοξύστες. Σήμερα και η Lily Tung, συντακτής της εφημερίδας Shanghai Talk, είναι η αποδοσία του μεγάλου: ο ψηλότερος ουρανοξύστης της Ασίας, το μεγαλύτερο πολυκατοστάσιο της ηλιέρου και συντόμα το ψηλότερο κτίριο του κόσμου.

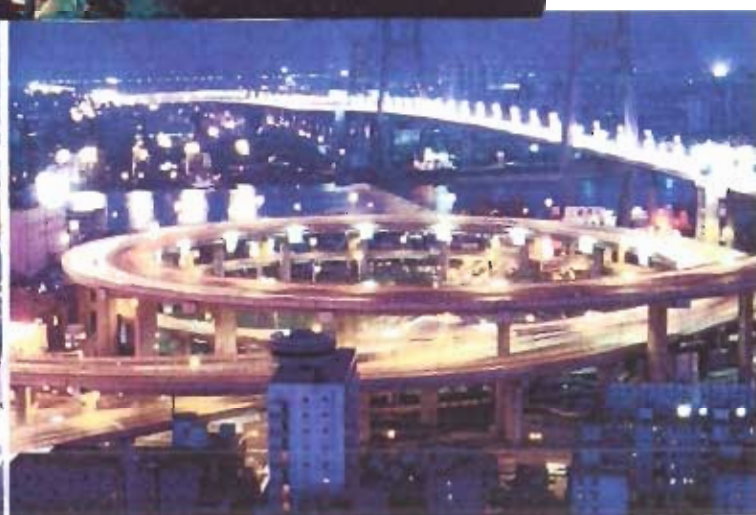
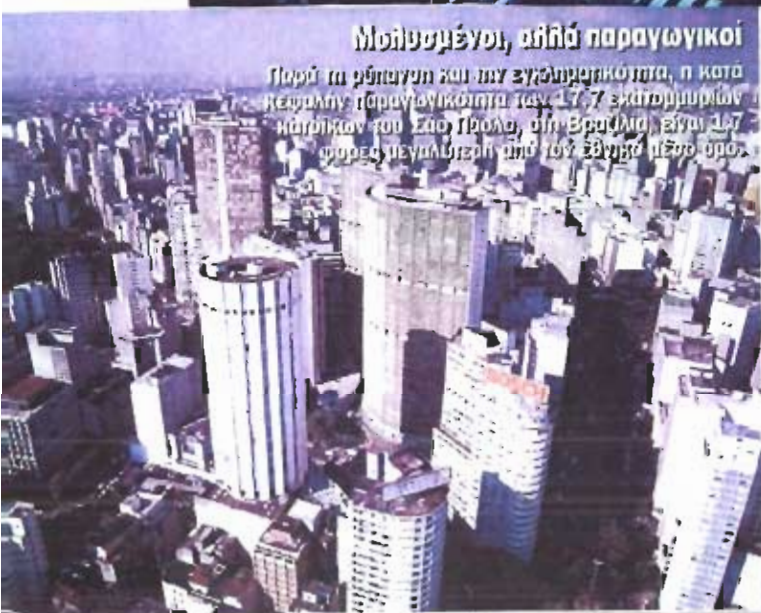

Μισθωμένοι, αλλά παραγωγικοί

Παρά τη ρύπανση και την εγκληματικότητα, η κατά κεφαλήν παραγωγικότητα των 17,7 εκατομμυρίων κατοίκων του Σάο Πάολο, στη Βραζιλία, είναι 167 φορές μεγαλύτερη από τον ετήσιο μέσο όρο.

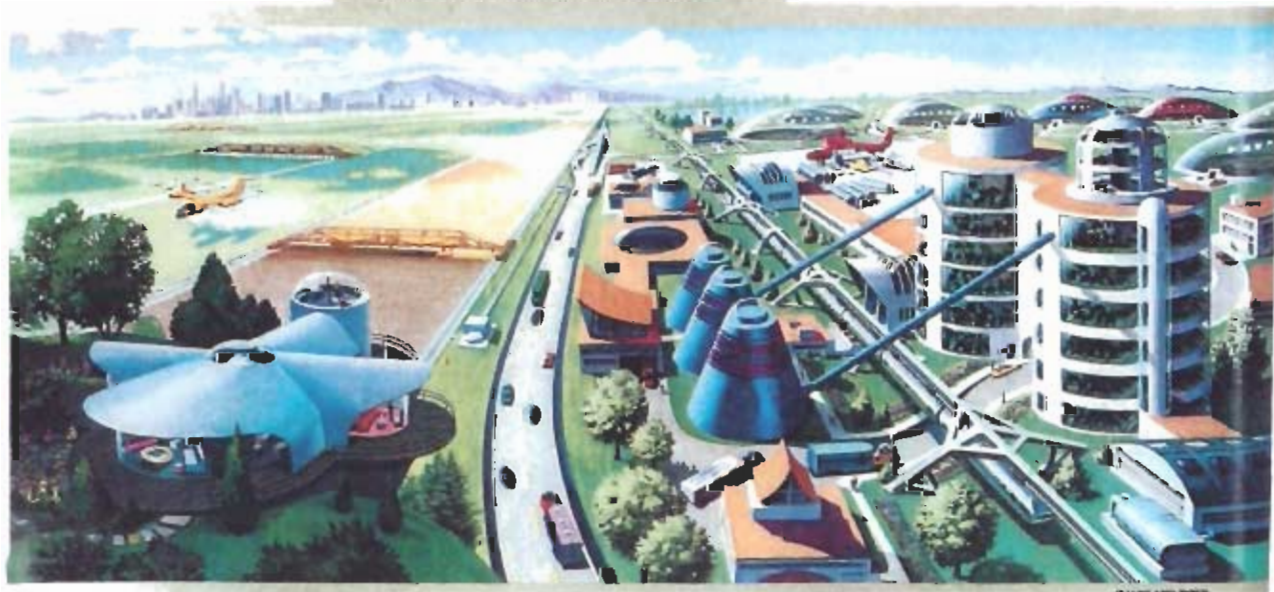

Με το αυτοκίνητο στο δέκατο όροφο

Σαγκάη, μια πόλη με 15 εκατομμύρια κατοίκους. Ένα εντυπωσιακό οδικό συμπλέγμα.

ΑΓΡΟΚΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ

Προσωνίζοντας με φαντασία το μέλλον, ο καλλιτέχνης οραματίστηκε το αγρόκτημα του 21ου αιώνα για το τεύχος Φεβρουαρίου 1970. Τα κτίρια εκτείνονται σε ζώνες, τα ζώα εκτρέφονται σε πολυώροφους στάβλους, τα δημητριακά μεταφέρονται στα σιλό μέσα από αεροσωλήνες, κάτω από έναν πύργο ελέγχου. Η ιστορία τροφοδοτεί την αισιοδοξία: "Σε μια γενιά, η γεωργία των Η.Π.Α. προόδευσε όσο ποτέ άλλοτε, τις χλιείες που ο άνθρωπος δούλευε τη γη", έγραφε ο Jules B. Billard.

ΔΙΚΤΥΩΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΔΕΙΚΙΝΗΤΟΙ Σαν ασάβινος αστερισμός, οι πύργοι του κεντρικού Μανχάταν φεγγαβολούν ακατάπαυστα. Η τόλμη μπήκε από παλιά στη ζωή αυτού του νησιού, που είναι ο μικρότερος από τους πέντε δήμους της Νέας Υόρκης.

